

ИБРОҲИМ КАРИМ

МАДАМИНБЕК

(Иккинчи нашр)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2000

Азиз ватандошим! Сиз ўзбек халқи ва Марказий Осиё халқларининг ашаддий душманлари бўлган рус большевиклари ва уларнинг ҳомийлари томонидан ниҳоятда сийқалаштирилиб, сохталаштириб юборилган йигирманчи йилларга доир воқеаларнинг чин моҳиятини билишни истайсизми? Ният ҳам шу. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг барча аҳли тарихий ҳақиқатларни аслича ва тўлалигича билишларини истаймиз, шу истак қўлимизга қалам тутқазди. Зотан, ўз тарихини, тарихий шахслари ҳақидаги чин ҳақиқатни билган халқ мустақилликни юксак қадрлай олади, уни кўз қорачигидек авайлаб-асрайди.

Китобда мустамлакачилар томонидан бадном этилган миллий қаҳрамонларимиздан бири бўлмиш Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғлининг ҳаёти ва жанговар ишлари, шахсий фожиаси, у ҳақда тўқилган уйдирмалар, яширилган ҳақиқатлар тўғрисидаги энг сўнгги маълумотлар қаламга олинди. Бу жасур Туркистон ўғлининг бетакрор ҳаёти ва табиатидаги гўзал қирралар зора сиздаги миллий гурур ва ифтихор ҳисларини янада ўстириб, ўзлигингизни яхшироқ англаб олишингизга кўмаклашса.

Китоб «Шарқ юлдузи» журнали буюртмаси билан чоп этилмоқда.

Карим И.

Мадаминбек: (Қайта ишланган 2нчи нашр.).—Т.: «Шарқ», 1999.—160 б.

ББК 63.3(5У)

© «Ёзувчи» нашриёти, 1993 йил.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти, 2000 йил.

Бу йил Туркистон халқлари миллий-озодлиги учун курашган ва шу йўлда шаҳид бўлган ўзбек халқининг мард ўғли Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғли таваллудига 110 йил тўлади. Асар ана шу муборак санага бағишланади.

Муаллиф

ИККИНЧИ НАШРИГА СЎЗБОШИ

Маълумки, Туркистон, жумладан, Ўзбекистон халқлари чин тарихини тиклаш ҳаракати 80-йилларнинг охирида бошланган эди. Шу муносабат билан 1917 йил «Октябр инқилоби» аслида Ленин бошлиқ рус большевикларининг давлат тўнтариши эканлиги аён бўлди. Шўро тузумига қарши курашган кишиларнинг бадном этилган азиз номлари қайта тикланиб, халқимизда Совет мафкураси таъсирида уларга нисбатан адолатсиз қарашлар кайфиятига путур ета бошлади. Жумладан, нафақат ўзбек халқининг, балки бутун Марказий Осиё халқлари миллий озодлиги учун курашган, шу йўлда ҳалок бўлган Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғли ҳақида мақолалар чоп этила бошланди.* «Гражданлар уруши» деб аталган собиқ Туркистондаги 1918—1923 йиллардаги ҳаракатлар асло бир халқ, бир мамлакат фуқаролари ўртасидаги уруш эмас, балки янги мустамлакачилик кишанларини яна Туркистон халқлари бўйнига солишга уринган Ленин бошлиқ рус большевиклари билан ўз миллий мустақиллиги учун курашган маҳаллий аҳоли ватанпарварлари ўртасидаги уруш эканлиги эндиликда равшан. Зеро ўша жангу жадалларнинг бир томонида маҳаллий аҳоли (ўзбеклар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар, қорақалпоқлар, уйғурлар, қозоқлар) турган бўлса, иккинчи томонида асосан рус большевиклари ва уларга алданиб эргашган одамлар эди. Агар маҳаллий аҳоли ва унинг йўлбошчилари мулкни давлат монополиясига айлантириш, маънавий ҳаётни руслаштириш,

* Қ а р а н г: Абдурахмонов М. Мадаминбекнинг рафиқаси... // «Ёш ленинчи» газетаси, 1990 йил, 11 апрел; «Совет ҳокимияти бизга қимматга тушди // «Ёш куч» журнали, 1991 й. 11-сон. Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. (Давра суҳбати) «Шарқ юлдузи» журнали, 1991 йил, 3-сон; Ибодинов А. «Миллатим жоним менинг. Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғли ҳақида» шiori шундай эди // «Ўзбекистон овози» газетаси, 1992 йил, 50-51, 52-сонлари; Каримов И. Армонда қолган Мадаминбек // «Шарқ юлдузи» журнали, 1992 й, 7-сон.

турмуш тарзини бутунлай оврупанлаштиришга қарши турган бўлсалар, рус большевиклари ва уларнинг гу-машталари хусусий мулкчиликка, тарихий ва миллий анъаналарга асосланган турмуш тарзига, синфий ку-раш назариясидан келиб чиқиб, умуминсоний қадрият-ларга қарши кураш олиб бордилар. Агар масалага мана шу нуқтаи назардан ёндашилса, фикримизча, ўша давр тарихий ҳодисаларига ҳам, унинг иштирокчилари фао-лиятига ҳам тўғри баҳо берилган ва илмий муносабат билдирилган бўлар эди. Бундай муносабат 1918—1923 йилларда Туркистонда авж олган миллий-озодлик ҳа-ракати умуминсоний аҳамиятга молик эканлигини бў-гунги ижтимоий ҳаётимиз далиллари орқали исботлашга имкон туғдирарди.

Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғли ҳамда бошқа кўр-бошилар* ижтимоий-сиёсий фаолиятига баҳо берган-да, уларни асло бир миллат ичидаги муайян ижтимоий гуруҳга қарши қўйишдан эҳтиёт бўлиш керак. Чунки улар ўз миллатининг бир гуруҳига қарши курашган одамлар эмас, балки мулкчилик шакли, миллий ва уму-минсоний қадриятлар, хусусан, имон-этиқодни сақ-лаб қолиш учун курашган тарихий шахслар эдилар. Ким ҳақ, ким ноҳақ эканига тарих ўзи шоҳид бўлди. Шу маънода қизиллар ташвиқотига алданиб, миллий кучларга қарши курашган туркистонликларни ҳам бу-тунлай ёмонотлиққа чиқариб юбориш инсофдан бўл-мас. Ахир тарихий жараёнлар кетаётган онларда кўпги-на одамлар, айниқса меҳнат аҳли унинг ижтимоий оқи-батларини тўла тасаввур этмаган ҳолда ҳаракат қилади. Муайян ижтимоий ҳодисани ҳақиқат деб билган одам унга имон келтиради, яъни ишонади ва бу ишончи (ҳақиқати) рўёбга чиқиши учун курашади, ҳатто ҳаёти-ни ҳам унга бағишлайди. Бироқ у қабул қилган ва тўғрилигига қаттиқ ишонган, этиқод қилган ва ихлос қўйган «ҳақиқат» кўпинча сароб эканлиги аён бўлгач, пушаймон ейди, аммо кейинги пушаймон ўзига душ-ман бўлиб қолади.

Омманинг маълум бир гуруҳининг тарихий жараён-ларда тўғри ёки нотўғри йўл танлаши аввало муайян назарияни яратувчи ва тарғиб қилувчи йўлбошчиларга ҳам боғлиқ. Қолаверса, шахс ўз шахсий, гуруҳий, син-

* «Кўрбоши» сўзи оммавий онгда салбий маъно англатиб келди. Аслида у «кўра бошлиғи», яъни маълум бир гуруҳга уюшган одамлар бошлиғи, йўлбошчиси, демакдир.

фий, миллий ва бошқа манфаатларидан келиб чиқиб, бу йўлни ихтиёрий танлаб олиш имкониятига эга. Мураккаб тарихий жараёнлар кетаётган даврда мана шу йўл танлаш энг оғир ва мураккаб руҳий ҳолат бўлиб, кўп нарса шахснинг баркамол ёки нокамоллигига боғлиқ бўлишдан ташқари, унинг ижтимоий ва миллий онги даражаси, ҳаёт йўналишига ҳам боғлиқдир. Муайян дунёқарашдан келиб чиққан имон эгалари учун ижтимоий ҳодисаларни танлай олиш унча мушкул бўлмайди, зеро улар ўз имон-эътиқодлари барқарор бўлишига имкон туғдирадиган барча ҳодисаларни қўллаб-қувватлаб, ўз имони бутунлиги учун курашадилар.

Ўйлайманки, Фарғона водийсида бўлиб ўтган миллий-озодлик ҳаракатининг йирик йўлбошчиларидан бири бўлган Мадаминбекнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий, ҳарбий фаолиятини ёритиш ўша давр тарихий ҳодисаларига тўғри ёндашув вужудга келиши учун катта ёрдам беради. Мадаминбек каби миллий қаҳрамонларнинг ҳаёт йўллари, порлоқ образлари Ўзбекистон жумҳурияти ва давлати мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг халқаро обрўйини оширишга ҳиммат камарини боғлаган ёки боғлайдиган барча кишилар, айниқса ёш авлод учун бир ибрат мактаби бўлиши важдан «Мадаминбек» китобини ёзган эдим. Китоб қўлёзмаси 1992 йилда, яъни мустақиллигимизнинг дастлабки бир йиллигида тайёр бўлган эди. У 1993 йил март ойида нашрдан чиқиб, 30 минг нусхада китобхонларга тезда тарқаб кетди. Гарчи нисбатан катта нусхада чиққан бўлишига қарамай, ўша китобдан бир нусха топиб беришимни сўровчилар ҳануз бор. Мадаминбекнинг ҳарбий-сиёсий фаолияти борган Фарғона водийсининг вилоятлари ва кўп туманларига ўша китоб етиб бормагани маълум бўлмоқда.

Президентимиз тарихимизга янги концепция бўйича ҳолисона ёндашув ниҳоятда долзарб вазифа эканини таъкидламоқда. Зеро «Одамзод борки, авлод-ажлоди кимлигини, насл-насабини, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, Ватанининг тарихини билишни истайди» (1). Юртбошимиз 1998 йил ёз ойида Фарғонада бўлиб ўтган митингда сўзлаган нутқларида вилоятнинг баъзи раҳбарлари Мадаминбек ким эканлигини айтиша олмаганидан таассуф билдирдилар. «Мадаминбек шахсига, унинг суронли ҳаётига, бу миллатпарвар, исёнкор, оқил инсоннинг салкам саксон йилдан бериб муаммо бўлиб юрган тақдирига муносиб ба-

ҳо бердилар» (3). Айни чоғда тарихий хотирамизни тиклашга ёрдам берадиган бу шахсга тўғри муносабат Фарғонада қарор топишига ишонч билдирдилар.

Президентимизнинг 1999 йил 12 майда чиқарган Фармойишида Ватанимиз озодлиги ва истиқлоли учун курашларда жон фидо этган, миллатни ҳуррият ва эркинликка чорлаган, шўро тузуми даврида қатағон қурбонлари бўлган минглаб фидойи инсонлар хотирасини абадийлаштириш ёш авлодни мустақилликни қадрлаш руҳида тарбиялашга хизмат қилажагига эътиборни қаратдилар. Шу Фармойиш муносабати билан махсус жамоатчилик комиссияси тузилиб, улар мустахлакачилик шароитида ноҳақ айбланиб, турли жазо ва таъзиқларга учраган ватандошларимизни аниқлаб, уларнинг хотираларини абадийлаштириш учун тавсиялар тайёрлашга киришдилар. Ушбу китобда Мадаминбек ва унинг салафларининг миллий озодлик учун олиб борган мардона курашлари шу комиссия иши учун ҳам ёрдам беражигига аминмиз.

Собиқ СССР — «Қизил империя» кулади, унинг вайроналари устида тоталитаризмга барҳам бериб, демократик тамойиллар асосида ривожланаётган мустақил миллий давлатлар пайдо бўлди. Ўзбекистон шулардан бири. Бироқ, президентимиз «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида айтганларидек, ўша манфур Совет тузумини тиклаш учун курашаётган кучлар «сода кишиларнинг бошқўзини айлантириб, ўз умрини яшаб бўлган совет ҳолатларини ҳаётимизга қайтадан тикиштирмоқчи. Шу йўл билан бўйнимизга яна ўша эски бўйинтуруқни илмоқчи... Бинобарин, жамиятимиздаги барча соғлом кучлар бундай хатарларга қарши курашга ҳамиша тайёр туриб, кенг жамоатчилик ўртасида мафкуравий ишларни авж олдириши керак», МДХ доирасидаги воқеалар, яъни «Россия-Белорус иттифоқи»га қўшилиш майлини билдираётган давлатлар кўпаётгани ҳамда Тошкентдаги 1999 йил феврал воқеалари бу китобнинг 2-нашри чиқишига эҳтиёжни оширди. Илгариги китоб чиққандан бери ўша давр ҳақида янги-янги мақолалар, илмий асарлар юзага келди, ҳатто диссертациялар ёзилди. Бу нашр боблари илгари маълум бўлмаган тарихий далиллар билан мазмунан бойиди. Унга янги боблар киритилди. Натижада ушбу китоб тарихимизнинг ниҳоятда зиддиятли, мураккаб ва атайлаб ифлослантирилган саҳифалари тўғрисидаги эскича та-

саввурлар барҳам топиши учун янада кўпроқ ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

Илгариги нашрида ҳам шўролар даврида чиққан китоблар, хотиралардан ўрни билан фойдаланган эдик. Бу китоб кўлёмаси устида ишлар эканмиз, яна ўнлаб манбаларни ўқиб, ўрганиб, янгича тафаккур мезони билан ўша далилларни баҳолаб чиқдик. Совет тадқиқотчилари 1918-1920 йил воқеаларини ёритишганда, марксча-ленинча партиявийлик (синфийлик) тамойилига асосланиб, ўша тарихий воқеаларни коммунистик мафкура қолипига солганлар. Натижада улар оёқни бош, бошни оёқ ёки оқни қора ва қорани оқ қилиб кўрсатганлар. Биз эса ўша оёғи осмонга, боши ерга қадаб кўйилган воқеаларни қайта тиклаб, ўз ўрнига, ўз ҳолига келтиришга ҳаракат қилдик. Демак, партиявийлик (синфийлик) тамойили воқеаларни қанчалар сохталаштирганини китобхонлар ўзлари англаб оладилар, деб ўйлаймиз.

Ушбу нашрнинг яна бир афзаллиги шундаки, у тарихий фото-ҳужжатлар билан бойиди. Бу ҳол китобхонларда қизиқишни янада орттиришидан ташқари, ўша давр воқеалари ва кишилари ҳақидаги тасаввурларни тағин ҳам кенгайтиришга хизмат қилади*. Мадаминбекни шахсан таниган кишилар билан бўлган суҳбатлар, шунингдек, у тарихий шахснинг ҳозирги қариндошлари хотиралари китобнинг 2-нашрини янги мазмун билан бойитишга хизмат қилди.

Тарихнавислик фалсафа билан ҳам узвий боғлиқ эканига эътиборни қаратиб, сиёсий фанлар номзоди Н. Жўраев бундай дейди: «Масаланинг фалсафа билан боғлиқлиги шундаки, тарихий ҳақиқат фалсафий тафаккур орқали таҳлил қилинса, ўқувчи фикрлашга ўрганади. Тарихни ўқиш ва тарихий жараёнларни ўрганиш асносида унинг мушоҳадаси кенгайди, дунёқарашини ўзгартиради, тафаккури бойийди».

Бинобарин, ушбу китобда тарихий воқеа ва ҳодисалар фалсафий таҳлил қилингани сабабли уни тарихий-фалсафий очерк, дейиш мумкин. Очерк барча китобхонларга тушунарли бўлиши учун имконимиз даражасида иложи борича соддароқ, равонроқ тилда ёзишга ҳаракат қилдик. Унда соф тарихий далиллардан ташқар

* Архивдаги фотосуратларни топиш ва нусхаларини олинда холисона ёрдам берганликлари учун Фарғона ва Андижон ўлкани ўрганиш музейлари ходимларига чин кўнгилдан миннатдорчилик билдирамыз.

ри, бадий умумлашмалар, ҳатто баъзи ўринларда бадий тўқималар унсурлари ҳам мавжуд. Зеро, чуқур илмий асосланган китоблар билан бирга «кенг оммага мўлжалланган, тили равон, жозибали асарлар ҳам ёзилса, халқимизнинг тарихга бўлган қизиқиши янада кучайган бўларди»(32).

Илгариги нашри тўғрисидаги тақризлар газеталарда чоп этилди, китобхонлар ундан қониқиш ҳосил этганликларини кўп марта маълум қилдилар. Китобнинг бу нашрига ҳам азиз ўқувчиларимиз муносабат билдиришларига умид боғлаймиз ва танқидий фикрлари учун уларга олдиндан миннатдорчилик билдиришга бурчлимиз.

АРАФА

Азиз асрдошим! Мадаминбек (асли Муҳаммадаминбек) ҳақида сўз очишдан аввал шундай мард, дилбар шахсни тарих саҳнасига чиқарган ҳолат ҳақида гаплашсак. Мен ҳам Сиз билан ўша «инқилобий» аталмиш жангу жадаллару уларга қарши қурол кўтариб чиққан кўкрагида ўти бор миллат йигитлари ҳақида ёзгим келди. Улар нима учун қонга қон, жонга жон бергандилар? «Босмачи» деган бир шарафсиз ном олиш учунми эди? Аслида улар нимани ҳимоя қилиб чиққан эдилар? Улуғ бир халқнинг бетакрор турмуш тарзию диёнатини эмасми? Унда ким, бу юртга бостириб кирганлар ва ё унга қалқон бўлиб чиққанлар босмачи аталашлари керак эди?

Нега, қайси гуноҳлари учун улар етмиш йил — қарийб чоракам бир аср бундай шарафсиз ном билан аталиб келдилар? Бу фитна, у ҳийла-найранг, сиёсий ўйинлар кимга керак эди ва ким тўқиди бу сохта тарихни? Халқда ҳақиқат эгилади, букилади, аммо синмайди, деган гап бор. Чиндан ҳам уни кўмиб ташлаш, тўқиб ёзиш мумкиндир. Аммо у на чирийди, на айнийди. Асл тилладек бир кун тарих саҳнасига ярқираб чиқиб келаверади.

Шу сабабдан ҳам Муҳаммадаминбеклар тарих саҳнасига келган давр, ҳолат, вазиятни, ўш алғов-далғовли давр ҳақидаги чин ҳақиқатни билмоғимиз, қатралаб бўлса-да йиғмоғимиз керак бўлади. Токи ким ким эди, ким нима учун курашиб азиз жонини берган эди, билайлик. Қадрини жойига қўяйлик. Бизсиз ҳам қиладилар бу ишни. Лекин бир кун бўлса ҳам эртароқ ҳақиқатни очиш илинжида отни қамчиладик. Сахв-хатолари учун кечиргайсизлар. Адашсак тўғрилагайсизлар. Лекин ният холис, интилишларимиз самимий. Юракда борини сизга илинмоқдамиз.

Аввало миллат сифатида ўзни таний бошлаш ва миллий-озодлик ҳаракатининг туғилиши ҳақида. XIX

асрнинг ўрталаридан шарқий қўшниларимиз Ҳиндистон ва Эронда бошланган миллий-озодлик ҳаракатлари Туркистонга ҳам таъсир қилмай қолмади. Қолаверса, ҳар бир миллат қиёфаси ва онглилик даражасини даставвал миллат зиёлилари белгилайдилар. Қайси миллат зиёлилари тарихий шароитни, унинг талабларини обдон тушуниб, ўз халқи, миллатини уюштира оладиган ғояни топа олиб, ўша ғояга ишонтира олсагина у миллат ўзини тез танийди ва англайди. Англайдигина эмас, ғоя атрофида жипслашиб қудратли ижтимоий кучга айлана олади.

Туркистон чор Россиясининг мустамлакасига айлантирилгач, бу худуднинг халқлари мутеъликка қарши тинимсиз кураш олиб борганларини, вақти-вақти билан исён ва ғалаёнлар кўтарилиб турганини сиз яхши биласиз. Аммо буларнинг ҳаммаси нима билан тугагани ҳам аён. Жилла қурса, Дукчи эшон қўзғолонини эсланг. Унинг қатнашчиларидан қанчаси дорга тортилиб, у қишлоқ қонга ботирилди. Зеро рус империялистлари Туркистонда мустабидлик ҳукмронлигининг энг ваҳший тизимини яратиб — ҳарбий режим даражасида генерал-губернаторликни ўрнатган, тиш-тирноғигача қуролланган мунтазам армияни сақлар эдилар. Ҳар бир шаҳарда мустаҳкам горнизонлари бор эди. Макрли ва тажрибали сиёсий охранка эса ҳамма жойга тўр қўйиб, ўз хуфияларини ёйган эди. Улар озодлик ва мустақилликни хаёлидан ўтказган одамларни ҳам била олардилар. Халқнинг оғир аҳволини сал енгиллатиш илинжида бўлганларни-ку дарҳол пайқаб, Сибирга сургун этар ёки пинҳона йўқотиб юборардилар. Улар ана шунақа доғули эдилар.

Чор Россиясининг махсус тайёрланган ва бераҳмлиқда тенги йўқ жазо отряди (улар асосан рус казакларидан ташкил топган эди) бор эди. Бундан ташқари Россиянинг ичкарасидан кўплаб ювуқсиз ва балохўр мужиклар кўчиб келишлари учун талай имтиёзлар бериб қўйилган эди. Ҳатто улар қурол олиб юришларига рухсат этилган эди.

Шарқшунос миссионерлар галаси эса мусулмонлар ҳаёти, турмуш тарзи ва маънавий-руҳий оламини ипидан игнасигача ўрганиб, чор ҳукуматига тавсиялар бериб турардилар. Рус саноат-тижорат аҳли бўлса мўр-малахдек ёпирилиб келиб, Туркистоннинг ер ости ва ер усти бойликларини талаш режасини тузиб ётар, арзон ишчи кучи ёрдамида бозорга эга чиқиш чора-тад-

бирларини кўрар эди. Аҳолини мутеъликда тутиш, унга маърифат бермаслик учун барча чораларни излардилар.

Миллат зиёлилари-чи? Индамай қараб тура олармидилар? Аввало Ватан, миллат қайғусида юрган шоирлар, муаллимлар, тараққийпарвар уламолар ҳаловатларини йўқотдилар, бирлашиб миллатни озод этиш, унинг оёғидан мустамлакачилик кишанларини улоқтириб ташлашни ўйлай бошладилар. Шу изланишлар самараси ўлароқ, XIX аср охири XX аср бошларига келиб, Туркистонда маърифатпарварлик ғоялари кенг ёйилди ва жафокаш омма шу ғоя атрофида уюша бошлади.

Озодликни чор Россиясидан қурол кучи билан тортиб олишнинг иложи йўқ эди. Буни англаб етган маърифатпарварлар миллат болаларининг миллий онгини ўстириш, биринчи галда уларга замонавий илм бериш, хорижларда ўқитиш, халқнинг умумий савиясини кўтариш йўлини тутдилар. Шу тариқа ривожланган мамлакатлар даражасига кўтарилиш учун таълим тизимини ислоҳ қилишга киришилди. Агар биз бу давр шоир ва шоиралари асарларига назар ташласак, ёшларни илм олишга, тил ўрганишга даъват ғоялари етакчи ўринда турганини кўрамиз. Зиёлилар маърифатни тарғиб этибгина қолмай, айти чоғда ўз маблағлари ва бой-бадавлат кишиларнинг ҳомийлиги остида янги типдаги мактаблар оча бошладилар. Ўзлари улар учун дарсликлар ёздилар. Ана шу тоифадаги кишилар жадидлар, яъни янгичилар деб аталдилар.

Жадидларнинг жонбозлиги билан қироатхона ва кутубхоналар очилди, театр труппалари тузилди. Миллий газета ва журналлар чоп этила бошлади. Улар ана шулар воситасида замон руҳига ёт, тараққиёт мақсадларига терс бўлган урф-одат, расм-русумларни танқид этиб, ундан қутулишга, демакки, тараққиётга даъват этдилар.

Жадидлар икки йўналишда кураш олиб бордилар. Уларнинг нияти — халқ оммасини ялпи онгини ошириш эди. Бунга миллат ўзлигини англамай туриб эришиб бўлмасди. Чор ҳукумати маҳаллий маъмурияга ҳам қараб тургани йўқ. Улар жадидлар фаолиятидан ҳадиксераб, бу ҳаракат миллий-озодлик курашига айланиб кетмаслиги учун бутун чораларни кўрардилар. Шунинг орқасида жадидларни қувғин қилиш, улар ташкил этган мактаблар, кутубхоналарни ёпиб қўйиш бошланди.

Фитналар уюштирилди, ҳар турли туҳмат, ёлғонлар тўқилди. Улар ана шундай қийин шароитда, қочиб-қувишиб, баъзан чув тушиб ишлашга мажбур бўлдилар. Лекин ниятларидан қайтмадилар. Қолаверса, чор маъмурлари уламо ва руҳонийларнинг ўртасини бўлиб ташлашга, қадимчилар билан жадидчиларнинг тескарилаштириб қўйишга муваффақ бўлдилар. Қадимчи, яъни ақидапарастлар ҳар бир янгиликни, маърифатга хизмат қиладиган тадбирларни исломга, шариатга хилоф деб чиқа бошладилар. Шу тариқа жадид мактабларида ўқиётган ёшларни мусулмончиликдан чекинганлар, деб ҳисобловчилар пайдо бўлди.

Жадидлар бу ноҳақликни ўртадан кўтариш ва уни ислом аҳкомлари воситасида исботлаб бериш учун жуда кўп куч-ғайрат сарфлашларига тўғри келди. Чунки жадидлар билан қадимчилар ўртасидаги ғоявий кураш тасодифий эмас эди. Аслида унинг тарихий илдиэлари бўлиб, жадидлар араб-мусулмон маданиятига суянган доно руҳонийлар анъаналарини давом эттираётган эдилар. Улар орасида ислом илмини пухта ўзлаштирган, бинобарин, ислом асло тараққиёт ва инсон камолотига тўсиқ бўлмаслигини яхши тушунган кишилар кўп эди. Қадимчилар эса, ислом ва шариатни юзакироқ ўзлаштирган, демак, ундан замон руҳи асосида фойдаланиш қобилиятидан маҳрум бўлиб қолган мутаассиблар эдилар, холос. Бироқ, ёмон қовуннинг уруғи сероб бўлганидек, омма орасида уларнинг ихлосмандлари кўп эди. Шу билан бирга аҳолининг асосий қисми истиқомат қиладиган қишлоқ жойларидаги масжидларда мадраса кўрмаган, маҳад (диний олий мактаб)да ўқиб, диний билимларни ўзлаштирмаган чала муллалар имомлик қилишар, одамлар орасида уларнинг таъсири кучли эди. Бу тоифа одамлар учун рус-тузем мактабларига қатнаш кофирлик бўлиб кўринарди. Ҳатто ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган удумларга риоя қилмаслик, рус, француз ва бошқа чет тилларини ўрганиш ислом аҳкомларидан чекинишга ўхшаб кетар эди.

Чўлпон мана бу шеърини бекорга ёзмаган. У ўша даврдаги халқ аҳволидан ва унга қадимчилар таъсири жуда кучли эканидан далолат беради:

Ўлкамизнинг ҳар ерида ғафлат ривож,
Аҳли ислом ширин-ширин ухламоқда,
Дарди борлар изламайлар даво — илож,
Аҳли имон фақат савоб тўпламоқда...

Мактаб нима? Ўқиш нима? Ўйловчи йўқ,
Мактабларнинг борини ҳам ёпмоқдалар;
Билим-хунар сўзларини сўзловчи йўқ,
Ёш ва қари «Худойим» деб ётмоқдалар.

Ана шу даврда чин маърифатпарварлик, ватанпарварлик ғоялари туғилиб ёш қалбларни ром эта бошлади. Биринчи навбатда у Мадаминбек сингари мард ва тийрак, аммо шоиртабиат йигитларнинг юрагига чўғ ташлади, аҳволи-руҳиятини кўтариб, уларни она-Ватан, мустақил Туркистон келажаги учун қайғуриш ҳис-туйғуларини жўштира бошлади.

Шу ўринда жадидлик ҳаракатининг бошида турган ва бу ҳаракат ривожига беназир ҳисса қўшган ўша давр алломаларининг ният-орзуларини ифодалаган мардона сўзларини эслаш ўринли. Улар ўша долғали давр ҳақида ёрқин тасаввур бера олади. Ниятларининг қанчалик соф ва поклигидан далолат у. Мана, эшитинг. Улар Ватан тақдири учун шунчалар қайғурганлар. Уни жонларидан-да азиз деб билганлар.

— Эй, улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? — деб хитоб қилади Абдурауф Фитрат. — Дунёни «урхо»лар билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Нечун товушлари чиқмайдур?... Нечун чекинмишлар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларин ўзгаларга нечун кўйдилар? (4/13)

Аваз Ўтар:

— Фидо миллат йўлига молу жон этмоқ керак,
ҳар ким —
Бўлай деса, агар авлод машҳури жаҳон
миллат,

деб қуйлади.

Муфтий Махмудхўжа Беҳбудий айтади:

— Билмоқ керакки, ҳақ олинур, берилмайдур. Ҳар бир миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, дини ва сиёсатини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан оладур.

— Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқнинг бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, аҳлоқ ва обрўи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқитмоқга сайъ қилмоғимиз лозим, ваҳоланки дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқимоқни бешикдан мозоргача бизларга фарз қилгандир (4/37).

Мунавварқори Абдурашидхон ўгли эркисизлик сабаблари ва ундан қутулиш йўллари кўрсатишга уришиб дейди:

— Бугун дунёдаги ҳурриятчилар орасида бир сўз бор: ҳуррият берилмас, олинур. Ҳеч нарса ила олиб бўлмас, фақат қон ва қурбон илагини олиб бўлур. Ҳазрат Одам Атодан шу вақтгача ҳеч бир давлат ва мамлакатда ҳурриятнинг берилгани, қон ва қурбонсиз берилгани тарихларда кўринмайду. Балки ҳар замон ва ерда ҳуррият берилмаган, олинган ҳам кўп қурбонлар баробаригагина олинган...

— Бу замондан юз йилдан зиёдроқ муқаддам замондан бошлаб оҳиста-оҳиста миллат деворларининг ҳар тарафида раҳна пайдо бўлди, — деб таъкидлайди у. — Бунга сабаб уламо ва умароларимизни(нг) ўз нафслари риоясида ҳаракат қилмоқлари бўлди. Подшоҳ ва хонларимиз бўлса, миллатга қилган хизматлари танҳо хотин олмоқ ва кучук уриштирмоқ ва беғайрат ва беҳаққоният диндор кишиларни бадарға қилмоқ ва туб ўлдирмоқ бўлди. Миллат нима ва шариат нима, билмадилар. Шунинг учун миллат деворларини(нг) раҳналар тобора зиёда бўлди (4/19).

— Тур эй, миллат уйқудан, ҳасратлашайлук,
Илм устига кирмоқға суҳбатлашайлук (4/23), — деб

ёзди Абдулла Авлоний.

— Бизларни илм жаҳолат қоронғилиғидан қутқарур, маданият, инсоният, маърифат дунёсина чиқарур, ямон феъллардан, бузуқ ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва одоб соҳиби қилур... (4/56).

— Илмсиз тоифа қуруқ дарахт кабидур, қуруқ дарахтдан ҳосил бўлмас, куйиб кул бўлур (4/53), — деди Васлий Самарқандлий.

Ҳамза Ҳақимзода миллати гами билан куюниб бу каби шеърлар ёзди:

— Миллатга шафқат, тараққий, шаъну
даврон истариз?
Бу Ниҳон қон йиғлаюр миллат учун
лайлу наҳор,
Ёз ўтуб, қиш келди холо, сизга бўлган
йўқ баҳор,
Сарсари боди жаҳолат қилмоқ истар
тору мор,
Чора шул мактаб очайлик, шояд
ўлсун сабзавор (4/24).

Ҳа, Мадаминбек айна ақлу ҳушини йиғиштириб олган пайтларда шундай кураш руҳи қанот ёзмокда эди. Миллатни қолоқликдан, мустамлака асоратидан кутқариш учун одамларни мудроқ уйқудан уйғотиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг қайноқ майдонига олиб чиқишга чорланмокда, ўзлигини танишга имконлар яратилмокда эди.

Бу ўринда сал олдинга кетиб бўлса-да, шуни айтишни жоиз ҳисобладик: миллат гами билан яшаган аجدодларимиз орзиқиб кутган дамларга, яъниким миллий тараққиётнинг мунаввар йўлига етиб келган эканмиз, бунда XIX аср охири ва XX аср бошларида маърифатпарварлар ва жадидларнинг ҳам ҳиссалари оз эмасдир. Зеро, уларнинг саъйи ҳаракати туфайли Туркистон халқлари жаҳон ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий кураш майдонидан ўрин олдилар. Ва яна айтмоқчимизки, бугунги воқелигимиз ҳам Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний каби улуғ алломаларга муҳтож. Уларнинг зиёси, тўплаган тажрибалари бу халққа ҳали кўп қўл келгай.

Чунки маърифатчиларнинг ниятлари холис эди. Сўзлари юракка етиб борадиган ёниқ эди. Чин дилдан эди. Шу халқ, шу миллатни эртасини деб, бу улуғ ишга бел боғлаган эдилар. Дилдан чиққан нарсасига ақлга етиб боради. Шу маънода миллатни маърифатли этиб, илмли этиб, онги, шуурини очиб, эрқка етаклаш, эртанги кунга етаклаш — улуғ иш, савобли иш эди. Туркистон ёшлари қалбига шу тариқа чўғ тушди. Улар чор ҳукумати маъмурларининг тазйиқларига, мутаассибларнинг қаршиликларига қарамай, янги типдаги мактабларга кела бошладилар. Ҳатто бойларнинг ҳиммати билан хорижга бориб ўқийдиганлар, илм истаганлар кўпайди. Жадидлар ана шундай савобли ишнинг бошида турдилар, ташкилотчилари бўлдилар.

Миллий ўзликни англаш йўлида ўша даврда ислом асосий маънавий-руҳий таянч бўла олди. Бугун Русиянинг мазлум элатлари, халқлари ва миллатлари ислом шиорлари остида бирлаша бошладилар. Россия чоризми мажбур бўлиб инъом этган зиғирча имкониятдан фойдаланиб, турли ташкилотларга уюша бошладилар.

1905 йил ёзида Нижний Новгородда Россия мусулмон элатларининг 1-қурултойи (съезди) чақирилиб, унда Туркистон вакиллари ҳам таклиф этилдилар. 1906 йил бошларида эса Петербургда мусулмонларнинг 2-қурултойи бўлиб, унда Бугун Русия мусулмонлари иттифо-

қининг Устави қабул қилинди. Мусулмон вакиллари ўша пайтда ташкил топган халқаро ташкилот — «Миллатлар лигаси»га мурожаат қилиб, Россия империалистлари асоратидан озод бўлишда уларга ёрдам беришларини сўрадилар. Улар орасида Туркистон вакиллари ҳам бор эдилар. Шу тариқа улар ўз ҳақ-ҳуқуқларини таний бориб, 1917 йилга келиб, Тошкентда Бутун Туркистон мусулмонларининг қурултойини чақирдилар. У 16—17-апрель кунлари бўлиб ўтди.

Бу даврда 1917 йил февраль инқилоби бўлиб ўтган, эндиликда Русиянинг истиқболдаги давлат тизими қандай бўлиши керак, Туркистоннинг усули идораси-чи, у қандай йўналишда бўлади, деган саволлар пайдо бўлиб, ўртага турли фикрлар ташланмоқда эди. Қурултойда бу масалада икки хил фикр борлиги маълум бўлди. Бирлари демократик республика, иккинчилари федератив республика тузуми тарафдорлари эдилар. Борди-ю, иккинчи усул идора ўрнатилса, унда Туркистонга мухторият бериш эҳтимоли бор эди. Делегатлардан Маҳмудхўжа Беҳбудий вужудга келган имкониятдан фойдаланиб, Туркистонда мухториятга эга бўлиш керак, деган фикрни олға сурди. «Ҳозирги вақтни қўлимиздан берсак, иккинчи вақт автономия оламыз, деб кўп талофотлар берурмиз, кўб қонлар тўкурмиз, — деди Маҳмудхўжа Беҳбудий. Қурултой Туркистоннинг усули идораси қандай бўлишини аниқлаш мақсадида 9 кишидан иборат ҳайъат сайлади.

1917 йил 12—14 июл кунлари эса Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳрида вилоят мусулмонлари ташкилотларининг қурултойи бўлиб, унда деярли демократик йўналишда бўлган мусулмон ташкилотларидан 197 киши қатнашди. Қурултой Туркистон, Қозоғистон, Кавказ ва Бошқирдистон учун миллий-худудий мухторият берилиши, Волгабўйи ҳамда Қрим татарлари ва бошқалар учун миллий-маданий мухторият берилишини маъқул кўрди. Ва шу ҳақда тегишли ҳужжатлар қабул қилинди.

Худди шу вақтда Туркистонда «Шўрои Исломия» ва «Турк адиби марказият» партиялари тузилди. Улар Туркистонда федератив демократик республика тузишни назарда тутар эдилар. Бунга диний арбобларнинг бир қисми қўшилмадилар ва «Уламо» номи билан «Шўрои исломия»дан ажраб чиқдилар. «Уламо»чилар Туркистон мусулмонобод бўлиши керак деб, хонлик тузумини ёқлаб чиқдилар ва ҳатто хон авлодларини қиди-

риб топдиларки, келажакда у салтанатнинг тепасига ўтириши керак эди. Тараққийпарвар руҳонийлар ва жадидлар хонлик тузуми янги давр талабларига жавоб бера олмаслигини исботлаб беришгач эса, «Уламо»чилар Туркистонда шариатга асосланган жумҳурият тузилишига чор-ночор рози бўлдилар.

Бу вақтда 1917 йил иккинчи ярмига келиб Ленин бошлиқ рус большевиклари Россияда «Бутун ҳокимият — Советларга!» шиорини ўртага ташлаб, қонуний ҳукуматни қурол кучи билан ағдариб ташлашга кенг тайёргарлик кўрмоқда эдилар. Туркистонда ҳам рус большевиклари ҳокимиятни ўз қўлларига олишга интилиб, курашни кучайтириб юбордилар. Бундай шароитда «Марказий Шўрои исломия» ташаббуси билан 7—11 сентябр кунлари Тошкентда мусулмонларнинг 2-Ўлка съезди чақирилди ва унда большевизмга қарши барча мусулмон ташкилотларини бирлашишга даъват этилди.

Мусулмонлар бирлиги масаласи ниҳоятга долзарб эди. Уларни бирлаштирадиган ғоя — Туркистон муҳтор жумҳурияти учун кураш бўлмоғи мумкин эди. Туркистоннинг тараққийпарвар кучлари Мухторият учун курашни пировард мақсад деб билмас, балки пировард мақсад — миллий мустақилликка эришиш йўлидаги биринчи қадам ҳисоблардилар. Улар реал воқеликка теран кўз билан қаралмаса, жуда кўп беҳуда қурбонлар бўлиши мумкинлигини англаб етган эдилар.

Воқеаларнинг ривожидан маълум бўладики, 1917 йилда Туркистон халқи ҳам сиёсий ташкилотларга уюшиб, улар ёрдамида ҳақ-ҳуқуқини таний бошлаган. «Шўрои исломия», «Уламо», «Иттиходи Тараққия», «Толий Мағруф», «Олаш Ўрда» каби ташкилотлар ташаббуси билан собиқ хонлик пойтахти Кўқонда большевикларнинг зўравонлиги ва халқаро ҳуқуқ маромларини оёқости қилишларига қарши норозилик сифатида Туркистон мусулмонларининг фавқулодда IV курултойи чақирилди. Кўқон Туркистоннинг йирик саноат-тижорат ҳамда молиявий марказларидан эди. Бу ерда Англия, АҚШ, Германия каби йирик давлатларнинг саноат ва савдо арбоблари билан мустаҳкам алоқада бўлган 11 та банк бўлимлари ишлаб турарди. Фабрикаларнинг саноатидеги 41 та қорхона бўлиб, уларда маҳаллий ташкил этарди. Шаҳарда 382 маскан ва 100 та мадраса бўлиб, ушша даврда зиёлиси ва ҳуқуқлардан бири эди. Тошкентдан фарқли павишда бўлиб, ушша даврдаги таълимга унча тушмаган, ўзбек

маданиятининг қадр-қиммати халқ орасида баланд эди. Рус большевикларининг ташвиқотларига алданаётган кишилар ҳам нисбатан оз эди. Кун тартибидаги энг долзарб масала ҳокимият масаласи эди. Истиқболда Туркистонда мухтор демократик республика куриш го-яси етакчи ўринга чиқиб қолган эди.

Русия мусулмонлари съездининг мухторият тўғри-сидаги маромномасини маъқул топган 1917 йил 11—12 декабрдаги Туркистон мусулмонларининг IV фавқулдда қурултойи Туркистонни мухтор республика деб эълон қилди.

Қурултойга Украина Марказий Радасидан, Оренбург Казак жангчилари атамани А. Дутовдан, татар-бошқирд ва қозоқ вакилларидан табрик телеграммалари келганини алоҳида таъкидлаш керак. «Мухториятчилар» маҳаллий миллат меҳнаткашларини парчалаб ташлаш, уларни рус пролетариати ва Коммунистик партияси таъсиридан ажратиб олиш ва ўз ижтимоий заминларини кенгайтириш ниятида эдилар», (5/37) деб ёзади қурултой қатнашчиларини «Сотқинлар» деб таърифлаган шўролар тадқиқотчиси Ш. А. Шомағдиев. «Тадқиқотчи» иккита жиддий хатога йўл қўяди: биринчидан, Туркистон халқларини парчалаб ташлаш большевикларнинг асосий мақсади бўлиб, мухториятчилар бунга қарши эдилар. Иккинчидан, рус пролетариати ва Компартияси ҳокимиятни қароқчиларча босиб олганликлари сабабли ҳам мухториятчилар Туркистонни ўша зўравонлар таъсиридан қутқариш мақсадида демократик Россия таркибида мухтор республика қурмоқчи эдилар.

Қурултойнинг қарорига биноан Мухториятда қонун чиқарадиган парламент ва президент бошлиқ ижроия орган сайлаб қўйиларди. Ватан ҳимояси учун халқ милицияси, зарур бўлса, чегараларни ҳимоя қилишга етарли миллий армия тузилар эди. Маҳаллий миллат тилига давлат тили мақоми берилиши назарда тутилган эди. Барча турк қавмларини бирлаштиришга ва миллий, маданий масалаларни ҳал этишга хизмат қиладиган марказ ташкил этилиб, унга турли ўлкалардан вакиллар сайланиши лозим эди. Фуқароларга виждон эркинлиги берилиб, улар қайси дин ва қайси миллатга мансубликларидан қатъий назар қонун олдида тенг ҳисобланар эдилар. Идоравий, молиявий, шаръий, маданий, адлиявий ва маориф ишларида мухторият мустақил ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга бўлиши керак эди. Мухто-

Туркистон мусулмонларининг IV фавкуллда Курултойида сайланган Туркистон Мухтор республикаси Вақтли ҳукуматининг аъзоларидан бир гуруҳи (олд қаторда)

рият кенг ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлган вилоят, уезд ва туманларга бўлиниши назарда тутилмоқда эди.

Русия Марказий ҳукумати мамлакат мудофааси, пул чиқариш, бож ва хорижий мамлакатлар билан муносабатлар масалаларини ҳал этиши керак эди.

Мухтор республика тўғрисидаги бу хушxabарни Туркистон халқлари зўр қувонч ва ифтихор ҳисларига тўлиб-тошган ҳолда кутиб олдилар.

ТошДУ докторанти Ф. Тожибоев катта олим Аҳмаджон Мадаминов сақлаб келган «Ал-изоҳ» журналининг 1917 йил 11 декабр 18-сонида босилган «Тошкент хабарлари» сарлавҳали мақолага диққатни жалб этади: «... «Ал-изоҳ» 1917 йил 6 декабр куни шаҳар жомеъ масжидида митинг бўлиб ўтганини маълум қилади. Митингда 60 минг киши иштирок этган. Туркистон мухториятини табрик этиб, унинг байроғи Жоме масжидининг баланд равоқига тикиб қўйилган.

Ҳатто тараққийпарвар руслар ҳам Кўқонда ташкил топган Туркистон Мухтор жумҳуриятини қизғин қувватладилар. Бироқ Ленин бошлиқ рус большевиклари Россияда зўравонликка асосланган унитар тоталитар давлат тузумини афзал кўрдиларки, бу мазлум халқларни тараққиётнинг нурафшон йўлини танлаш ҳуқуқидан маҳрум этди.

Большевиклар 1917 йил Октябр давлат тўнтаришини амалга оширмаганларида ва Таъсис мажлиси чақирилишига йўл қўйиб, федератив демократик давлат ву-

жудга келганда на фақат рус халқи, балки Россиянинг мазлум халқлари ҳам тараққиётнинг нурафшон йўлини танлаб олишлари мумкин эди. Унга қарши бориб, озодлик ва мухторият учун курашганларни эса макру ҳийлалар билан қандай балоларга гирифтор этганини Мадаминбеклар мисолида кўришимиз мумкин.

БОЛАЛИК АРМОНЛАРИ

Бизнинг ўзбекларда кимнинг қайси авлодга мансублигини унинг исми-шарифиданоқ билиш мумкин. Исмнинг олд ёки орқасига кўшилиб келадиган кўшимча унинг авлодлари кимлигидан далолат беради-кўяди. Масалан «хон» кўшимчаси илгаридан тўралар ёки хўжаларга, «жон» кўшимчаси оддий фуқарога кўшиб келинган. Худди шунингдек «Абду»қул маъносини аңлатган. «Эшон» уламолар авлодини, «бек» беклар авлодини билдирган.

Мадаминбекнинг падари бузруквори Аҳмадбек узок ўтмишдаги беклар авлодидан бўлса-да, аммо у жуда қашшоқлашиб қолган эди. Марғилонликлар у ўрта бўйли, тўлагина ва чиройли одам бўлганини ҳикоя қилишади. Улар Марғилондаги Сўкчилик* маҳалласида, кенгина ҳовлида уйда яшашган ва асосан ёғоч қошиқ, чўмич ясаб, уларни сотиб, оиласини бир нав тебратиб келган.

Октябр тўнтаришига қадар ҳар бир маҳаллада мачит бўлгучи эди. У ибодат масканигина бўлиб қолмай, у ерда ёшлар ўқиб таълим олар, савод чиқарар эдилар. Мадаминбекнинг саводи ҳам ана шу диний мактабда чиқди.

Қариндошлари хотирлашича, Мадаминбек хийлагина шўх бўлгани билан Куръони каримни яхши ёдлаб, чиройли тиловат қилгани учун уни баъзан Қори бола деб ҳам чақиришган. Мумтоз адабиётлар, жангнома китоблар Муҳаммадаминбекнинг жон-дили бўлган. Баъзан шеърлар тўқиб, хиргойи қилиб юрган. Масалан:

«Ойна сойдан оқва келар —
Олий яшил машина.

* Маҳалла аҳли асосан тариқни туйиб сўк қилиб сотган. Шунинг учун Сўкчилик деб аталган.

Нелар келиб, нелар кетмас
Эр йигитнинг бошина», — каби.

Ота-онаси ўз даврининг анчайин саводли, маҳалла-кўй, қариндош-уруғ даврасида баобрў кишилари эди. Улар ўз фарзандларининг яхши тарбия топиши, имон-этиқодли, инсоф-диёнатли бўлиб етишиши учун ғам-хўрлик қилдилар. Ота узун кечалари ўғлига Рустам достон, Сиёвуш қаҳрамонликлари ҳақида, Амир Темур жангномаларидан ҳикоялар айтганда Мадаминбекка жуда хушёқар, болалик ҳаёлларини узоқ-узоқларга олиб кетарди. Қолаверса, у пайтда шарият қоидалари маҳкам эди. Ножўя хатти-ҳаракатлар дарров кўзга ташланиб қолар ва унга нафрат кучли эди. Ёшлар ана шундай муҳитда, бир болага етти қўшни оталик қилиб тарбия топар эдилар. Ўзбекларда айниқса ўз номига доғ туширмаслик руҳи кучли бўлади. Биронта ўғри, қўли эгри одам чиқиб қолса, унинг юзига қора суртилиб, эшакка тескари миндирганча сазойи қилинар, кўпчилик тўпланадиган жойларга олиб бориб, қаттиқ изза этиларди. Бутун ахлоқ, турмуш тарзи уят асосига қурилган эди. «Уят — ўлимдан қаттиқ» мақоли ўша вақтдан қолган. Қинғир йўлга кирган одам тезда эл назаридан қолар эди. Шу боисдан ҳам ҳеч ким, оч-яланғоч қолса-да бировнинг нарчасига кўз олайтирмас эди, ундайлардан ҳазар қиларди. Ана шундай муҳитда вояга етган Мадаминбек тўғри сўз, софдил, дўстларига садоқатли йигит бўлиб етишди.

Мадаминбекнинг елкасига рўзғор ташвиши эрта тушди. Отасининг бозори касод бўлиб, оила моддий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолгач, у ота ёнига кирди. Бир кучли, мўйлаблари энди сабза урган, қип-қизил юзли, кўркам йигитча бозорда чўмич ва қошиқ сотаётганини кўрган Шаҳрихон амини уни ўзига ишга чақирди. У пайтларда бой ва амалдорлар ўзларига кўркам йигитларни маҳрам этиб олиб юриш расм бўлган эди. Амин ҳам Аҳмадбекдан шу ўғлини маҳрамликка беришни илтимос қилди. Ота уйдагилар билан маслаҳатлашгач, бу таклифга кўнди. Бунинг эвазига Аҳмадбек ҳар йили бир чорак қадок буғдой, бир чорак гурунч олиши мумкни эди, бу эса оилага катта далда эди.

Мадаминбек Шаҳрихонда 5—6 ой бўлгач, аминнинг ниятлари холис эмаслигига фаҳми этиб қолди. Бирикки зиёфатларда ёш йигитчаларни худди қиз боладек безатиб, бойваччалар уларнинг ҳусни-жамолидан баҳра

олишларини ўз кўзи билан кўрди. Чамаси шахрихонлик амин Мадаминни маҳрамликка сўраганда шуни назарда тутгандек эди. Шунинг учун бир кечада Мадамин у ердан қочиб, Марғилондаги Йўрмадўз маҳалласида истиқомат қилувчи таниш уста Ҳошим кавуздўзникига қайтиб келди. У ерда кавушдўзга ёрдам бериб юриб ҳунар ўрганмоқчи бўлди. Аммо бу ниятига ҳам етолмади. Уйига қайтиб, бозорда одамларнинг турли юмушларини бажариб, рўзгорга қараша бошлади.

ТУҲМАТ АЗОБИ

Йиллар сой сувидек оқиб ўтарди.

Мадаминбек бир чиройли навқирон йигит бўлиб етишди. Баъзи қизлар чиммат тагидан унга суқланиб боқаётганларини сезиб, ғурурланиб кетарди. Кейин ўзи ҳам чинакам гўзалликка ташналик туя бошлади. Шахрихон аминига маҳрамликка боргач, Мадаминбек билан отаси ўртасига қандайдир совуқчилик тушиб қолган эди. У отасидан нарироқ юрар эди, ҳатто ота ҳунарини эгаллашга қизиқмади. У бақувват, эпчил, иродали йигит бўлгани туфайли одамларнинг корига яраб, оғирини енгил қилиб, ўз тирикчилигини ўтказа бошлади. Марғилоннинг Ўрдатагисидан тортиб бу ёғи мистарлик, бу ёғи Узунҳовузгача ёйилиб кетган шовқин-суронли бозор, унинг тартиб билан чизилган расталари ва тим остида ҳар кимга ҳам ўзига яраша иш топилар эди. Бу ер бозор бўлиб қолмай, айна чоғда сайргоҳ мақомини ҳам ўтар, турли масхарабозликлар, чойхоналардаги аскиябозликлар, яна кўпгина кўнгилочар ўйинлар шу ерда ўтиб, одамлар кўнглига ўзгача завқ бағишлар, ҳаёт оғирликларини бироз бўлса-да унутишга ёрдам берарди. Кўқон, Кува, Фарғона, Андижон, Наманган бозорлари ҳафтанинг турли кунларига тўғри келгани сабабли, бу депарада бозор ҳар кундаги эди. Унда турли томондан келган одамлар турли шаҳарлардан бир олам хабарлар олиб келишарди: «Эшитдингизми, япон билан урушда оқ подшо енгилибди!», «Ўрислар ўзбеклар ўқийдиган мактаб очиб, ҳисобкитобга ўргатишаётганмиш», «Нима дейсанки, жадид деган одамлар чиқиб, янги мактаб очаётган, одамларни диндан қайтараётганмиш», «Бир шаҳарда туриб бошқа шаҳардаги одам билан сим орқали гаплашиш мумкин эмиш», «Отсиз ўзи юрадиган арава чиққанмиш» ва ҳоказо...

Ана шундай янгиликлар муҳотида Мадаминбек одамлар юкини ташиб, зарур чоғларда бошқа шаҳарларга савдо юкларини кузатиб борар, юқоридаги каби турли хабарларни ўз қулоғи билан эшитар, ўзича мулоҳазалар қилар эди. Аста-секин тижорат ишлари билан шуғулланиб қўли пулга ёлчигач, ота-онасига оғирини туширмай, Қумрихон исмли қизга уйланди.

Хушбичим, хушчақчақ, одамшаванда ва қўли очик Мадаминбекнинг улфатлари кўп эди. Улар орасида анчайин шўх бойваччалар ҳам бўлгуси эди. Кунларнинг бирида улар билан Скобелев (ҳозирги Фарғона)га чиққанида, нима бўлдию бешболалик Отабой гиштчининг мулла Сулаймон деган маҳрами билан ошиқ ўйинидаги фирромликка гаши келиб, гап талашиб қолди ва бир-икки шапати қўйиб юборди. Буни эшитган Отабой гиштчи шапати ўзининг бетига тушгандай ҳис этди. Қандайдир бир чўмичфурушнинг боласи уни хурмат қилмагани жуда эриш туюлди...

Ана шу воқеадан бир ҳафта ўтгач, Мадаминбеклар хонадонига миршаблар бостириб келишди. Тинтув ўтказишганда, уларнинг ҳовлиларидаги маккапоя ичидан рўйхатга олинмаган ов милтиғи чиқди. Шу баҳона Мадаминбекни ҳибсга олишди.

Аслида Отабой гиштчининг одамлари Умархез дўконидаги нарсаларни ўғирлаб кетишгани етмагандай, тинтувдан бир кун бурун Мадаминбеклар ҳовлисидаги маккапоя ичига милтиқни яшириб кетишган эди. Мадаминбек ҳисобга олинмаган милтиқ сақлагани ва Умархез дўконидан нарса ўғирлагани учун алоҳида хавfli жиноятчи ҳисобланиб, чор ҳукумати судига топширилди. 1914 йилда чор Россияси суди 14 йил каторгада ётишга ҳукм чиқарди ва чор-ночор у Нерчинскга бу жазо муддатини ўтагани кетди. Отабой гиштчи эса, шундан кейин кўп вақт «мана, мени менсимаганнинг ҳолини кўриб қўйинглар!» дегандай гердайиб юрди.

Мадаминбек Сибирда ит азобини кўрди. У дастлаб баҳайбат безорилар орасига тушиб қолган, уни «турок», «могOMETан» деб масхаралашгани етмай, «сен паст халқдансан» деб турткилашар, ҳатто дўппослашар эди. Бундай ҳақоратларга анча чидади, инсофга келишларига умид тутди. Дунёда ўзбекчалик сабр-тоқатли, чидамли халқ бормикан? Бироқ бу турткилашлар бориб-бориб унинг нафсониятига тега бошлади.

Мадаминбек арзимаган овқатнинг бир қисмини тор-

тиб олиб қўйишларига ҳам, жойларини йиғиштириб қўйиш тўғрисидаги буйруқларига ҳам чидарди. Ҳа, энди шуларга тенг келдимми, дейиши мумкин эди. Аммо бўлмади. Марғилонча курашни кўрсатиб қўйишга мажбур бўлди. Шунга кўра, тўда унга ҳужум қилса, ўртасига кириб олиб бир-бири билан тўқнаштириб юбориш усулини қўллади. Уни урмоқчи бўлиб кўтарилган муштарлар Мадаминбекнинг эпчиллиги туфайли ўз одамларига тегар ва ўзлари ўзларини мажруҳ қиларди. Шундай қилиб рақибни истаган қўйга солиш мумкин эди. Мадаминбек пайт пойлаб туриб безори гуруҳ бошлигининг орқа миясига зарб билан бир туширган эди, ерга қапишиб қолди. Сўнг зудлик билан унинг қончиқмас жойига тепа бошлади. Қолганлар қочди. Безорилар бошлиғи мард экан. У ўғналгач, ҳеч нима демади, еңгилганига тан бериб, Мадаминбекка итоат этди. Ушанда Мадаминбек ҳамма жойда мустақиллик учун аввало куч керак бўлишига қаттиқ ишонди. Унинг атрофига хийла инсофлилар бирлашиб, безориларнинг шундай адабини беришдики, сўнг улар билан ўйлашиб муомила қиладиган бўлишди. Мадаминбек Сибирда оқ-қорани таниди. Сиёсий маҳбуслар билан танишди, диллашди. Дунё воқеалари, немислар билан бўлаётган уруш, Николай ҳукуматининг инқироzi, инқилобчиларнинг уринишлари каби хабарларни маҳбуслар жон қулоқлари билан тинглашарди. Мадаминбек сургунда ҳам беш вақт намозини қанда қилмади, рамазон ойида албатта рўза тутиб, худодан озод этилишини илтижо қилар эди. Кейин бўш қолди дегунча, таталаб бўлса-да, ўрисча ўқишга уриниб ётар эди. Ҳатто француз тилини тушунадиган, оз-моз гапирадиган бўлди. 1917 йили эрта баҳорда ҳалиги «миш-миш»лар тасдиқланди: Николай подшо тахтдан ағдарилиб, Вақтли ҳукумат тузилибди ва бу ҳукумат сургундагиларни авф этибди.

ҚАЛЬ ТУҒЕНИ

Оёғида Қоратегиннинг мукки кавуши, эгнида эса қалта пижама, бошида шапка билан Мадаминбек бир ҳолатда Сапилтўда маҳалласидаги Йўлбарсхон эшон-никига етиб келди. Илгарилари бу эшоннинг юмушларини қилиб юриб, анчайин синашта бўлиб қолган эди. Эшон Мадаминбекнинг ҳалол-поклиги, мардлигини, туҳмат билан Сибирга жўнатилганини биларди. Шу-

нинг учун уни бағрини очиб кутиб олди. Бир сидра уст-бош, қўлига пул берди ва энди ота-онанг, оиланг ҳузурига борақол, сенингсиз улар бўлганича бўлгандир деб, дуо қилди.

— Омин, йигит ўлмагин, бало кўрмагин, олу, ол-дирмагин!

Мадаминбек яна рўзғор ташвишларига шўнғиб, тижорат билан машғул бўла бошлади-ю, лекин юрагининг бир чеккасидаги алам унутилмасди, тинимсиз қасосга чорларди. Бўлиб ўтган адолатсизликларни эсидан чиқаришга қанчалик уринмасин, барибир, Отабой гиштчининг маҳрами, қаллоб ва ўғри, тухматчи ва мунофиқ Мулла Сулаймон кўз олдида шайтон қиёфасида намоеън бўлаверар эди. У Мулла Сулаймонни анча вақт пинҳона кузатиб юрди. Кунларнинг бирида Қирғулимозор ёнида, қувур тагида пойлаб ётиб, отлиқ ўтиб кетаётган рақиби устига тўсатдан ташланди ва юлқиб олди. Сўнг унинг ёнидан тўппончасини тортиб олиб, ўзини отиб ташлади. Гўё ўзи ҳам, одамлар ҳам катта бир офатдан қутилгандек, енгил тортиб, тун қоронғусида ғойиб бўлди.

Алғов-далғов замонлар бошланиб кетган, вақтли хукумат деганлари жамиятда тартиб-интизомни сақлашга ожизлик қилиб қолган эди. Шариат қозиларининг фаолияти эса, чор ҳукумати давридаёқ чеклаб қўйилган, ўғирлик учун сазойи қилиш, қўлини кесиш анъаналари аллақачон унутилиб кетган эди. Бунинг устига одамлардан ҳам инсоф-диёнат қочиб, кундан-кунга тошбағирлик, олғирлик авжга миниб бораётган эди. Мадаминбек Сибирда одам маймундан тарқаган деган бемаза гапни эшитиб, мийиғида кулиб кўя қолган эди. Энди атрофдаги минг турли одамларни, уларнинг ўртасидаги турфа муносабатларни кўриб, бу шафқатсиз ҳаётни денгиздаги балиқлар жангига ўхшатиб юборди. У ерда балиқлар наҳанги кичигини ютиб кун кечиргандек, бу ёқда ҳам кучлилар кучсизларни талагани-талаган эди. У ҳақми-ноҳақми ҳеч ким суриштирмас эди. Илгари шунчаки ёпиқ турадиган дўконлар эшикларига катта-катта қулфлар тушган, шунга қарамай, ўғирлик, босқинчилик авж олиб борар эди. Энг даҳшатлиси, ҳар жой-ҳар жойда босқинчи тўдалар пайдо бўлиб, ўзига тўкроқ одамларнинг уйига бостириб кириб, уларни ўлдириб, мол-мулкини талаб кетмоқда эди. Шаҳарда дувдув гап юрарди: «Эшитдингми, фалончининг уйини босмачилар босишибди!», «Қара-я, худонинг қаҳридан

қўрқмаганларини». Шу-шу «босмачи» деса тунда бировларнинг уйига бостириб кирадиган ёвуз, қотил, маймунсифат одамлар халқ кўз ўнгида гавдаланадиган бўлди-қолди.

Мадаминбек бу воқеаларга лоқайд қараб тура олмади. У ўзига ўхшаш имонли, инсоф-диёнатли йигитларни йиғиб, ўша босмачи тўдаларга қарши уюшиб, маҳалла хонадонлари тинчлигини қўриқлашга киришди.

Ана шундай алғов-далғовли замонда яна бир хабар тарқади: нима дейсанки, оқ подшонинг ўрнига келган ҳукуматни большевой деганлар ағдариб ташлабди. Ҳамма жойда улар ўз ҳукмларини ўтказаятган эмишлар.

Тез кунда бу миш-мишлар тасдиқлана бошлади. 1917 йил ноябр ойида Вақтли ҳукуматнинг вилоят комиссарлари тугатилиб, халқ комиссарлари Вилоят Советлари тузиладиган бўлди. Декабрда Туркистоннинг барча вилоятларида шу Советларга сайловлар ўтказилди. Худди шунингдек, Вақтли ҳукуматнинг уезд комиссарлари, унинг жойлардаги ижроия комитетлари ва жамоат хавфсизлиги комитетлари ҳам тугатилди.

1918 йилда эса шаҳар думалари тарқатиб юборилди. Вақтли ҳукумат томонидан тузилган озиқ-овқат комитетлари ҳам барҳам топди. Шундай қилиб, рус большевиклари бошчилигидаги ишчи, солдат ва деҳқон Советлари ҳокимиятни зўрлик билан қўлга олдилар.

Асосан руслардан иборат бўлган Туркистон Халқ Комиссарлар Совети эса 1917 йил декабрида маҳаллий Советларнинг қуйидаги тузилмаларини тузди: 1) маъмурий-фуқаролик; 2) озиқ-овқат; 3) ер ишлари; 4) Қизил Гвардия ва милицияни ташкил этувчи ҳарбий ва ташкилий комиссариат; 5) молия-солиқ; 6) суд; 7) меҳнатни муҳофаза қилиш комиссариати.

Революцион трибунал, аксилинқилобга қарши кураш ҳамда кафандўз(марадор)лик, талончилик ҳамда чайқовчиликка қарши кураш комиссарлари ҳам тузилди. Эски армия тугатилиб, Қизил Гвардия, сўнгра Қизил Армия шакллантирила бошланди. Маҳаллий Советларда Қизил Гвардия тузилмалари иш бошлаб, маҳаллий аҳолидан ҳам унинг сафлари тўлғазиладиган бўлди (7/65—73).

Туркистонда ҳокимиятни зўравонлик билан қўлга киритган ўша рус большевиклари Петербург* кўрсат-

* Ўша пайтларда Россия империясининг пойтахти бўлиб турган Петербург Ленин бошлиқ большевиклар ҳокимиятининг дастлабки пойтахти эди.

маларига асосан зудлик билан ҳокимият маҳкамаларини хамирдан қил суғургандек осонгина тузиб олдилар. Тошкентда уларга бироз қаршилик кўрсатилган бўлса, вилоят ва туманларда аҳоли деярли қаршилик қилмади. Чунки большевиклар ўз ҳокимиятларини ишчи-деҳқон ҳокимияти деб эълон этдилар ва уни энг адолатли давлат бўлиши тўғрисида айюҳаннос тортиб, жар солдилар. Лениннинг Туркистон мусулмонларига йўллаган мактуби кенг ташвиқот қилиниб, туркистонликлар бундан буён чинакамига мустақил бўладилар, ҳокимиятни ўзлари хоҳлагандек бошқарадилар, большевиклар халоскор сифатида уларга миллий давлат куришда ёрдам берадилар, деб ишонтираддилар.

Вақтли ҳукумат даврида жойларда ўз-ўзини ҳимоя қилиш бўлинма ва гуруҳлари ташкил топган бўлиб, Марғилондаги гуруҳлар ичида 26 норғул йигити бор Мадаминбек дастаси элга танилиб қолган эди. Улар бирон-бир хонадонга бостириб кириб, талончилик қилиб кетган кишиларни албатта топиб, жамоатчилик олдида шармандаю шармисор қилмасдан қўймасдилар. Босмачилар одатда бойроқ одамларни талашарди. Бироқ Мадаминбек ўз муҳофазасига олган ҳудудларда босмачилик қилишга уларнинг юраклари бетламай қолди. Вақтли ҳукумат даврида Худоёрхоннинг набираси Бегижон шаҳар милицияси бошлиғи эди. У юмронқозикдек ўз инига кириб олгани етмаганидек, Мадаминбекнинг тартиб ўрнатишда обрўси ортиб бораётганидан ич-ичидан норози эди. Шунинг учун у фарғоналик Миродилвой йигитларини ёллаб, Мадаминбекдан ўч олмоқчи бўлди.

Миродилвой Марғилонда Мадазим бошлиқ ўғри, қароқчи ва қиморбозлардан иборат даста тузиб, уларни қуроллантирган эди. Бегижоннинг илтимосига кўра, у ҳаддидан ошиб бораётган Мадаминбекни ушлаб, адаб-чўпини бериб қўйишни Мадазимга топширди. Мадазим дастаси ва Бегижон бошлиқ милиция тунда Аҳмадбек акалар уйига тўсатдан бостириб киришди. Мадаминбекни кўриқлаб турган йигитлардан бир-иккитаси қўлга тушган бўлса-да, унинг ўзи томма-том қочиб кетишга муваффақ бўлди.

Ана шу воқеадан ҳеч қанча вақт ўтмай, Вақтли ҳукумат ағдарилиб, унинг жойлардаги маҳкамалари тугатилаётгани ҳақида хабар тарқади. Марғилонда ҳам янги ҳокимиятнинг маҳкамалари тузилди. Шунда эл-юрт ичида адолат тимсоли сифатида танилиб қолган Мада-

минбекни шаҳар милицияси бўлими бошлиғи вазифасига шаҳар «Шўрои Исломия» ташкилоти ва Абдураззоқ Сиддиқов бошлиқ шаҳар инқилобий қўмитаси тавсия этди.

Мадаминбек кўплар қатори янги ҳокимият миллат манфаатлари учун хизмат қилади деб ишониб, унинг таркибида ишлашга рози бўлди. Ўша пайтда Фарғона вилоят ҳарбий Комиссари бўлиб ишлаётган К. Осипов Мадаминбек билан суҳбатдан сўнг, уни милиция бошлиғи этиб тайинлаш ҳақидаги буйруққа қўл қўйди ҳамда тегишли қурол-яроғ билан таъминлади (18).

Мадаминбек 1917 йил охири ва 1918 йил бошидан милиция бошлиғи сифатида Марғилон уездида тартиб-интизом ўрнатиш учун жонбозлик кўрсата бошлади. У босқинчи, қароқчи тўдаларни тугатиш учун зарур чоралар кўраётган бўлишига қарамай, ҳамон ярамаслар қора ишларини давом эттирмоқда эдилар.

Марғилонда инқилобий қўмита тузилганда, унга раис этиб Абдураззоқ Сиддиқов бир овоздан сайланди. Бу одам Россияда бошланғич ҳуқуқий маълумот олиб қайтган ва кейинчалик маҳаллий аҳоли чор маъмурлари томонидан ноҳақ суд қилинишига йўл қўймай келган ва шу туфайли анча обрў-эътибор топган эди. У мустақил дунёқараш эгаси сифатида сиёсат ва мафкурада оддий одам илғаб олиши қийин бўлган жиҳатларни ҳам тез илғаб ола билар эди. Шунинг учунми, Октябр тўнтаришидан сўнг, большевиклар ҳокимият тепасига қонунсиз йўл билан келганлигини, яъни ҳокимиятни босиб олишганини билса-да, инқилобий қўмитада иштирок этиб, ўзбек халқининг мустамлакачилик кишанларидан халос бўлиши учун курашмоқчи бўлди. Шу мақсадда инқилобий ҳукуматнинг камбағаллар турмушини яхшилаш, уларнинг эркин ҳаёт кечиришларини таъминлаш йўлидаги барча тадбирларини қўллаб-қувватлади. Айни чоғда «Шўрои Исломия» жамиятининг фаоллари қаторига ўтиб, Туркистоннинг бирлиги ва мустақиллиги учун курашди.

Инқилобий деб аталган тадбирлар кундан-кунга кўпайгандан кўпайиб борарди. Юқоридан ҳар куни турли топшириқлар келар, уларни зудлик билан бажариш талаб этиларди. 1918 йил бошида пахта Совет давлатининг мулки, деб эълон қилинди ва пахта саноати корхоналари давлат тасарруфига ўтиб, ишчи назорати ўрнатилди. Туркистонда ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришнинг 80 фоизини берадиган саноат корхоналари умум-

халқ мулкига айлантирилди. Тошкентда халқ хўжалиги кенгаши тузилиб, вилоятларда унинг бошқармалари иш бошлади. «Ҳарбий Коммунизм» сиёсати изчиллик билан амалга оширила бошланди. Натижада нафақат йирик корхоналар, ҳатто ўрта ва кичик корхоналар ҳам умумлаштирила бошланди. Нон монополияси эълон қилиниб, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашнинг марказлашган тизимини шакллантириш учун ташкилий ишлар кучайди. Хусусий савдо-сотиқ таъқиқланди ва озиқ-овқат разверсткаси йўлга қўйилди. «Ишламаган — тишламайди» тамойили амалга оширилиб, 16 ёшдан 50 ёшгача бўлган одамлар учун умумий ва мажбурий меҳнат жорий этилди. Бу ҳол асосан эркин меҳнат қилиб ўрганган, хусусий мулкни муқаддас ҳисоблаб, уни қадрлаган маҳаллий аҳоли учун қандайдир тушунарсиз тadbирлар бўлиб кўринса-да, маҳаллий ҳокимият вакиллари юқорининг буйруғини бажаришга мажбур эдилар.

Ана шу жараёнда Абдураззоқ закончи билан Марғилоннинг кўзга кўринган бойлари ораси бузилиб қолди. Улар ўз мол-мулклари мусодарасига Абдураззоқ закончини сабабчи деб билдилар. Натижада улар Миродилбой билан биргаликда Абдураззоқ закончини тартибга чақира бошладилар. Бироқ у большевиклар инқилобий кўмитасининг раиси сифатида бойларга ён бера олмас эди. Оқибатда 1918 йил бошларида бир тўда босмачилар Чорчинор маҳалласидаги (ҳозирги Товуқбозор яқинидаги) ҳовлида Абдураззоқ закўнчини сўйиб кетишди.

Абдураззоқ закўнчининг ваҳшийларча ўлдирилиши бутун шаҳар аҳлини даҳшатга солди. Чунки айнан шу одам 1916 йилдаги чор ҳукуматига қарши Марғилонда кўтарилган кўзғолон ёвузларча бостирилгач, сўнгги жазо чоралари кўрилаётган кезде кўпгина бегуноҳ одамларни ноҳақ жазодан сақлаб қола олган эди. Аҳли Марғилон назарида у ҳалол-пок, имонли, камбағалпарвар, элпарвар одам сифатида машҳур эди. Унинг оила аъзолари эса меҳрибонлари ва катта таянчларидан маҳрум бўлиб қолдилар.

Мадаминбек бу ҳолга бефарқ қарай олмасди. У Мадазим бошлиқ босқинчилардан шубҳа қилиб, ўз йигитлари билан унинг тўдасига тўсатдан ҳужум қилди ва унинг Исҳоқ кўйчи, Чўқир, Собир, Мўйдин, Тўхтасин деган йигитларини қуролсизлантирди. Сўроқда Абдураззоқ закўнчини Исҳоқ кўйчи бўғизлагани ва Мадазим бу ишга бошчилик қилганлиги маълум бўлди. Ма-

даминбек шариат қозиларининг ҳукми ва инқилобий трибуналнинг қарорига биноан босмачи ва қотил Ис-ҳоқ кўйчини Ўрдатагида, кўп халойиқ тўпланган жойда айбини бўйнига кўйиб, оттириб ташлади.

Шу вақтда Мадазим янги кучлар тўплаб, уларни яхши курулантириб, Мадаминбекдан қасос олишга уринаётгани маълум бўлди. Мадаминбек куппа-кундузи куни Скобелевга милиция отряди билан бориб, ўз хужрасида маишат қилиб ўтирган Мадазимни қўлга туширди. Терговда Мадазим Абдуразоқ закўнчини ўлдиришга бошчилик қилганини бўйнига олди. Жинояти учун у ҳам отувга ҳукм қилинди.

Мадаминбекнинг эътиқодига кўра, заҳарни заҳар кесгани каби, тошбағир одамларга нисбатан тошбағирлик-ла жазо берилиши лозим эди. Жаҳон уруши, мардикор олди, сўнгра манави инқилобий тала-тўпларда ҳолдан тойган, оч-яланғоч халққа ёрдам бериш ўрнига, унинг йўлбошчиларини қатли-ом қилиш йўлига ўтганларни сира кечириб бўлмасди. Унинг қалбидаги туғён ўша барча адолатсизликларга қарши бир исён тариқасида намоён бўлаётган эди. Аммо бу исён Шўро ҳокимиятига қарши эмас, балки унинг маҳкамаларида ўтириб олиб, халқ билан иши йўқ имонсиз амалдорлар ва улар билан тил бириктирган босқинчи каллакесарларга қаратилган эди.

Марғилон ҳунарманд-қосиблар шаҳари бўлгани ва кўпчиликнинг тирикчилиги бозор билан ўтгани учун ҳам ҳар қандай хабар яшин тезлигида шаҳар маҳаллаларига тарқар эди. Чойхона ва мачитлар энг янги хабарни эшитиб фикр чархлайдиган жойга айланган эди. Абдуразоқ закўнчининг қотилларини топиб, муносиб жазолашгани, бу ишни Мадаминбек бошлиқ фидойи йигитлар адо этганини ҳам шу ерда эшитишди. Бу кўпчиликка зўр таъсир кўрсатди. Мадаминбек халқ кўз ўнгида адолат ва ҳақиқат ҳимоячисига айланиб қолди, арз-доди бор одамлар тўғри унинг олдида мадад сўраб кела бошладилар. Уни қора тортиб келгувчи мард йигитлар ҳам кўп эди. Шу тариқа марғилонлик ва тошлоқлик жасур ва адолатпарвар йигитлар унинг атрофига тўплана бошладилар. Гуё асрлар давомида юксак қадрланиб келиб, сўнг рус мустамлакачилик режимининг қаттиқ жазо чоралари остида XIX аср охирларида сўнган жавонмардлик ҳаракати яна қайта жонлангандек эди. Ёшларда ватанпарварлик туйғулари жўш ура бошлагандек эди.

Мадаминбек бир неча йиллар мобайнида Қумрихондан фарзанд кўрмай, ундан ажрашган эди. Шу боисдан у Абдураззоқ закўнчининг гўзал қизи Саодатхоннигига совчилар жўнатди. Бой-бадавлат хонадонлардан устма-уст келиб турган совчиларга рози бўлмаётган Саодатхоннинг волидаси кутилмаганда Мадаминбек совчиларига оқ ўратиб юборди. Қиз ҳам отасининг шаъни учун курашган марду майдон — Мадаминбекни деяр эди...

ҲОКИМИЯТ УЧУН КУРАШЛАР

Вақтли ҳукумат ағдариб ташлангач, Ленин бошлиқ большевиклар илгариги империянинг барча ҳудуди ва чеккаларини ўз қўл остиларига олиш учун барча чораларни кўра бошладилар. Уларнинг нияти ҳамма жойда большевиклар дастурларини кенг ёйиб, барча меҳнат аҳлини ўз томонига оғдириб олиш эди. Бунинг учун урушни дарҳол тўхтатиб, сулҳга келишишга, ерни камбағалларга тақсимлаб очарчиликни тугатишга ва ҳамма миллатларнинг тенг ҳуқуқлигини эълон (қоғозда эканлиги кейинчалик маълум бўлди) этишга қарор қилдилар. Албатта урушдан тўйган ва очарчилик тинка-мадорини қуритган халқ учун масаланинг бу тарзда қўйилиши тамомила маъқул тушиб, у катта умид туғдирар эди. Лениннинг «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» мурожаатномасида мана бундай ваъдалар бор эди: «Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинадир. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз, сизларнинг бунга ҳаққингиз бор...

Сизлар ўзларингиз ўз ватанингнининг ҳокимлари бўлишингиз лозим. Ўз расм-русумингизга биноан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим. Сизнинг бунга ҳаққингиз бор, чунки сизларнинг тақдирингиз — ўзларингизнинг қўлингиздадир».

Қарийб 40 йил рус империяси шароитида мустамлакачилик азоб-уқубатларини бошидан кечирган Туркистон халқларининг аксарияти учун бу ниҳоят чинакам озодлик насимлари каби эди.

Аммо амалда бошқа ишлар бўлиб кетди. 1917 йил 15—21 ноябр кунлари бўлиб ўтган Туркистон Ўлкаси Шўроларининг III қурултойи Туркистон Халқ Комис-

сарлар Советини тузди. Бу Советга фақат Петербургдан келган кишилар кириб, биронта ҳам маҳаллий миллат вакиллари яқинлаштирилмади. Туркистон Халқ Комиссарлар Советидаги кишилар ҳам, вилоятларда тузилган Совет раҳбарлари ҳам асосан рус большевиклари ва эсерларидан иборат бўлиб, улар маҳаллий халқ тили, маданияти, турмуш тарзи, анъаналари, дини ва бошқа хусусиятларини билиш у ёқда турсин, ҳатто бу халққа паст назар билан қарар, уларни маданиятли одамлар қаторига қўшмас эдилар. Маҳаллий халқ орасида пролетар синфи йўқлигини пеш қилиб, уларнинг вакиллари ҳокимият органларига сайламасликка қарор қилишиб, буни қурултой қарори билан мустаҳкамлаб қўйдилар. Ҳукумат аъзоларидан бири, ўтакетган рус шовинисти К. Я. Успенский очик бундай деди: «Ўртоқ мусулмонлар! Шуни билингизки, биз сизларнинг катта оғангизмиз! Сиз кичиксиз ва, тушунарлики, бизга бўйсунингиз керак!» (9/168). Сўл эсернинг бу гапи 70 йил бадалида большевиклар партияси Марказий Осиёда олиб борган барча сиёсатига асос бўлиб қолди.

Шу тариқа Туркистонда ҳокимиятни рус большевиклари ва эсерлари босиб олдилар. Улар маҳаллий аҳолининг маданий-сиёсий савияси ҳокимиятни бошқариш даражасида эмас, деб ҳисобладилар. Ҳали Оврўпа халқларининг биронтаси давлатга эга бўлмаган даврларда ўз давлатчилигига эга бўлган, жамиятни бошқаришда улкан тарихий тажрибага эга туркистонликлар учун бу бир ҳақорат эди. Зиёли ва уламолар бу муносабатга чидаб тура олмасдилар. Бинобарин, 1917 йилнинг 26—29 ноябрида Қўқон шаҳрида Туркистон Ўлка мусулмонлари IV фавқулодда қурултойи чақирилди. Қурултой ўтказиш учун танланган жой тасодифий эмасди. Бундан анча илгари, 1917 йил март ойида Тошкентда Туркистон мусулмонлари Шўроси миллий марказини сайлаган эди. Унга Марказий Осиёнинг ҳамма минтақаларидан вакиллар кирганди. Ўша пайтда Туркистон ўлкасининг кўзга кўринган сиёсий арбоблари — муфтий Маҳмудхўжа Беҳбудий, Убайдулла Хўжаев, Асадулла Хўжаев, Носирхон Тўра, Муҳаммад Танишпоев, Уроз Сардорлар миллий марказда эдилар. Мустафо Чўқай миллий марказ раиси этиб сайланганди. Аммо Тошкентда русларнинг нуфузи кучли бўлгани, бу ерда қудратли гарнизон жойлашгани учун миллий марказнинг кенг сиёсий иш олиб бориши қийин бўлди. Қў-

қонда эса, асосан ўзбеклар ва бошқа маҳаллий миллат вакиллари яшаб, миллий анъаналар, ислом қадриятлари руҳи кучли эди.

Умумтуркистон мусулмонлар қурултойи Туркистонда «Халқ Шўроси» деб аталган мухтор жумҳурият тузилганини эълон қилди. Унинг маркази Кўқон бўлди. «Халқ шўроси»нинг биринчи президенти этиб «Аралаш ўрда» партиясининг раҳбари қирғиз Муҳаммаджон Танишпоев сайланди. Бироқ Танишпоевнинг сиёсий ва ташкилотчилик салоҳиёти президентлик вазифасига мувофиқ эмаслиги маълум бўлгач, у истеъфо берди. Шундан кейин президент этиб Мустафо Чўқай сайланди. Чор ҳукумати-нинг офицери Шомилбек унинг ўринбосари, Ислом Шоаҳмад ўғли адлия вазири, Потеляхов — озиқ-овқат вазири, Убайдулла Хўжаев — ҳарбий вазири, Чанишев — бош қўмондон, Саид Носир Миржалил ўғли — хазиначи этиб сайландилар. Мухтор жумҳуриятининг янги ҳукумати оммавий сафарбарлик эълон қилиб, миллий армия тузишга киришди. Ҳукумат таркибидаги 54 кишидан 36 нафари ерли туб аҳоли вакиллари, қолганлари оврўпаликлар бўлиши назарда тутилди. Демак, чинакам байналмилал ҳукумат тузилди, маҳаллий халқ вакиллари Лениннинг кўргазмаларига қатъий амал қилиб, ўз тақдирларини ўзлари белгилашга киришдилар. 26 декабрда Кўқонда бўлиб ўтган мусулмон ишчи ва аскар вакилларининг I фавқулодда съезди, большевикларнинг қаттиқ қаршилик кўрсатишларига қарамай, Туркистон Мухтор ҳукуматини ёқлади ва Ленинга қуйидаги матндаги телеграммани жўнатди: «Туркистон мусулмонлари ишчи ва аскар депутатлари I-фавқулодда съезди қабул қилган қарорини Сизга маълум қилиб, Туркистонни ҳалокат ёқасига келтириб қўювчи тартибсизлик, қўшҳокимиятчиликнинг олдини олиш мақсадида ўлкада ҳокимиятни Вақтли Туркистон мухтор ҳукуматига топшириш тўғрисида Туркистон Халқ Комиссарлари Советига Россия демократик республикасининг Олий ҳокимияти номидан кўрсатма беришингизни сўраймиз» (10/169).

Бир ой муқаддам Ленин ўзи Россия ва Шарқнинг барча мусулмонларига йўллаган мурожаатномасидаги асосий ғояларга хилоф равишда Кўқонда қонуний равишда тузилган Туркистон Мухтор ҳокимиятини тугатишга қаратилган хатти-ҳаракатларни қўллаб-қувватлади. Шу тариқа, ўша пайтдаёқ Туркистон сиёсий арбоблари назарда Ленин ишониб бўлмайдиган муно-

фиқ — тили бошқаю дили бошқа бир шахс бўлиб қолган эди.

Ҳамма вилоятлардаги Советларнинг раҳбарлари асосан рус большевиклари бўлиб, унинг таркибидаги жуда оз сонли маҳаллий миллат вакиллари муайян бир сиёсий йўналишга таъсир кўрсатишдан ожиз эдилар. Шундай қилиб, Советлар большевиклар партияси ва Совет давлати кўрсатмаларини оғишмай бажаришга киришдилар, жойларда инқилобий тартиб ўрнатиш, банклар ва саноат корхоналарини миллийлаштириш (давлат ихтиёрига олиш)га ўтдилар. Шошилинч равишда Қизил гвардияга кўнгиллилар қабул қилиш йўлга қўйилди.

Туркистон Марказий Ижроия Комитети ҳамда Қўқон ишчи, аскар ва деҳқон Совети (раиси Е. А. Бабушкин, масъул котиби С. П. Вершинин) Туркистонда ҳокимият маҳаллий халқ кўлига ўтиб қолмаслиги учун шошилинч тадбирлар белгилаб, уни амалга оширишга киришдилар. Рус ва бошқа оврўпаликлардан иборат Қизил гвардия отрядлари тузила бошланди, саноат корхоналарида, темир йўлда ишлаётган руслар ва бошқа оврўпаликлар қуроллантирилиб, улар «ўз-ўзини мудофаа отрядлари» деб аталди. Ундан ташқари бошқа ташкилотларда ишлаётган оврўпаликлар, шунингдек арманлар рўйхатга олиниб, фавқулодда ҳолатларда зудлик билан ҳарбий мақсадларга сафарбар этилишлари огоҳлантириб қўйилди.

1918 йил 1 февралда (янги ҳисобда 14 февралда) Туркистон Халқ Комиссарлари Совети Фарғона вилоятини қамал ҳолатида, деб эълон этди. Қизил Армия ва Қизил гвардия қисмлари ҳаракатини уйғунлаштириб туриш учун Фарғона вилоят ҳарбий комиссариатида оператив штаб тузилди. Қўқон истехкомига Скобелевдан 140 та яхши қуролланган отряд (уларда 4 замбарак, 4 пулемёт ҳам бор эди), 200 нафар оврўпалик темирйўлчи эса қуроллантирилиб, ҳужумга шай турди. Бундан ташқари Қўқондаги 100 кишидан иборат қуролланган арман дашноқ дружинасидан ҳам фойдаланишга келишилди. Қўқон гарнизони аскарларидан бири М. К. Шкарупа арман дашноқлари «талончилик ва кафандўзлик» (мародорлик) билан шуғулланишларини билсак-да, аммо вазият улардан фойдаланишни тақозо этарди», деб ёзади (10/92). Булардан ташқари Перовск (Қизил Ўрда) ва Тошкентдан қизил гвардиячилар зудлик билан Қўқонда рус-совет ҳокимиятини сақлаб қолиш учун етиб келди. Қизилларнинг камбағалларнинг

мустақил республикасини тузишга ёрдам берамиз, деган ташвиқотларига учган айрим маҳаллий аҳоли вакилларининг Қўқон Советини ҳимоя қилишга отлангани чипқон устига чиқиб тепгандек бўлди. Масалан, Муҳаммаджон Шокиров бошлиқ касаба уюшмалари мухториятчиларни бойларга қайишадиган ҳукумат деб, унга қарши курашга отланди. Юсуф Шамсуддинов, Тошпўлат Ўрозбоев бошлиқ «мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи» ташкилоти большевикларга ёрдам беришга шошилди. Мухториятчилар ичида ажралишлар рўй берди (11/36).

1918 йил 11 февралда Қўқон Совети Туркистон мухтор ҳукуматиға қуролсизланиш ва ислом қўшинларини тарқатиб юбориш тўғрисида ультиматум топширди. Ультиматум бажарилмагач, Эски шаҳарға ҳужум бошладилар. Туркистон мухтор ҳукумати ҳокимиятни тинч йўл билан олишға умидвор бўлиб, ўзини мудофаа си учун етарли чоралар кўрмаган эди. Шундай бўлишиға қарамай, улар уч кун мобайнида ҳужумни мардонавор қайтариб турдилар. Мухториятчилар «Туркистон — туркистонликлар учун» шиори остида ғазовот уруши эълон қилиб, вилоятлардан ёрдам кутдилар. «Автономистлар нимаға таянганлари ҳақида ҳукм чиқара олмайману, — дейди ўша хунрезлик иштирокчиларидан бири С. П. Вершинин, — аммо улар таслим бўлмадилар ва қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар... на бир бинони, на бир омборни, на бир савдо корхонасини ва на бир карвонсаройни шиддатли қаршилиқсиз бердилар» (12/90).

17 февралдан 18 февралға ўтар кечаси Тошкентдан Перфильев бошлиқ жазо отряди етиб келди. Уларға Андижон, Наманган, Марғилон, Қизил-қия ва Самарқанддан келган Қизил гвардия отряди қўшилди. Арман дашноқлари қақшатқич жангға ўтдилар. Аммо мухториятчиларға бошқа вилоятлардан мусулмон отрядлари ёрдамға келиб улгурмади. Чунки мухториятчилар рус большевиклари бундай хунрезликни бошлашға халқдан кўрқадилар деб ўйлаб, жойларға вақтида вакиллар юбориб, мудофааға етарли куч тўплашға улгурмаган эдилар. Умуман Туркистон халқлари характеридаги сулҳпарварлик руҳи ана шу паллада панд берди, десак тўғри бўлар.

19 февралда тенгсиз жанглар бошланиб кетди. Эски шаҳар оғир тўплардан ўққа тугилиб, вайронаға айлантирилди. Дашноқлар 500 бемор ва ярадори билан Қўқон касалхонасига ўт қўйиб юбордилар, 50 кишини

кўчада сўйдилар. Кўчаларда қон дарёдек оқди. Шаҳар уч кечаю уч кундуз ёнди. Мудофаа вазири Чанишев отиб ташланди, президент Мустафо Чўқай қочишга улгурди. Умуман ҳукуматнинг 30 аъзоси қамоққа олинди ва Осиповнинг ёрдами туфайли 20 таси қочишга улгурди. Шу тариқа ўз тақдирини ўзи белгилашга аҳд қилган туркистонликларнинг биринчи мухтор жумҳурияти ағдариб ташланди. Худди Париж Коммунаси сингари 70 кундан зиёдроқ яшаган чинакам халқ ҳокимиятига нисбатан ана шундай шафқатсиз суиқасд бўлди.

22 феврал куни мухториятчилар мағлуб бўлдилар. Шундан сўнг 9 кун мобайнида қизиллар ва дашноқлар Кўқонни таладилар. 10 та маҳалладаги ёшу қарини, ўқни тежаш мақсадида, сўйиб ташладилар. Босқинчилар аввал эркакларнинг қўл ва оёғини болтада чопар, аёлларнинг кўкракларини ўтмас пичоқда қийнаб кесар ва сўнгра ўлдирардилар. Болаларни эса жодудан ўтказардилар. Ўша хунрезликларни кузатган гувоҳларнинг айтишича, Кўқон бир ой мобайнида ўт ичида ёнган. Очлик бошланган.

Дашноқлар шундан кейин хунрезликларни давом эттириб, қизилларнинг розилиги билан Сузоқ, Кўқон қишлоқ, Бозорқўрғон каби қишлоқлар аҳолисини қириб ташладилар, яна 130 та қишлоқни таладилар. Қизил гвардиячи Абдурахмон Султоновнинг гувоҳлик беришича, улар Андижонга келиб ўзбекларни ёппасига сўя бошлаганлар.

Ўша Кўқон фожеасига шоир Камий шеър бағишлаб, «Ал-Изоҳ» журналида 1918 йил 21 март сонидеда чоп эттиради. Унда жумладан бундай сатрлар бор:

Вой, юз войки, Фарғона хароб ўлди, дариг!
Зулм ўти бирла букун гарди туроб ўлди, дариг!
Бу мусибатдин улус чашми пуроб ўлди, дариг!
Ҳаммаи катта-кичик бағри кабоб ўлди, дариг!
Шаҳр обод эди, чун дашти сароб ўлди, дариг!

Оҳ ила волайи Кўқанд самодин ўтди,
Ҳамма эл ушбу мусибат ғамидин қон ютди,
«Сулҳ» деб неча замон рус элиға кўз тутди,
«Ғалаба бизда!» дебон, ўзларини унутди,
Большевиклардан алар узра итоб ўлди, дариг!

Эй Камий, келгил-у эмди сўзингни мухтасар эт,
Очиб ибрат кўз ила ҳарёнга бир-бир назар эт,

Ушбу навъ ҳодисадин, бор эса ақлинг ҳазар эт,
Ҳамватанларға бу аксил Ҳай кетидин хабар эт,
Шаҳр обод эди, Ҳуқанд хароб ўлди, дариг! (13)

«Муҳтор ҳукумат ағдарилгач, қирғин асосан тижорат аҳлига қарши олиб борилди, — деган эди Туркистонда большевиклар тузган қўғирчоқ ҳукуматининг раиси Қ. Отабоев. — Барча маҳаллий савдогарлар отиб ташланди, уларнинг мол-дунёси омборлар ва вагонларга ташиб келтирилди, неки қолган-қутган бўлса, ҳаммаси ёқиб юборилди. Аҳоли зўрланди, талон-тарож қилинди, шаҳар эса вайрон этилди.

Бундай шафқатсиз қирғинни кўрган Фарғона аҳли мухториятчиларнинг, большевиклар талончи, босқинчи, улар ҳеч нарсани тан олишмайди. Худога ҳам қарши боришади, деган гапларига ишонч ҳосил қилишди».

Қ. Отабоев Турк МИК 4-пленида қилган маърузасида Фарғонада 1918 йилда тузилган, Ишчи-Дехқон ва Қизил Армия Советлари деб аталган Советлар таркиби собиқ қиморбозлар, киссавурлар, ялқов-бекорчи-хўжалар, хуллас, қаланғи-қасанғилардан ташкил топганини таъкидлайди. Эски дунёга қарши кураш шиорлари остида мачит ва мадрасалар (ўша пайтдаги асосий ўқув даргоҳлари) бекитилди, қози ва уламолар ҳибсга олинди. Диний хурофотга қарши кураш ниқоби остида «Марғилонда Совет ҳокимиятининг вакиллари мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш Куръонни ёқиб юборишди; Андижондаги Жомеъ масжиди мусулмон отрядларининг қўналғаларига айлангилди ва у ерда бачавозлик авж олиб кетди» (14/79).

Қизил аскарлар намоз ўқиб ўтиришган тинч аҳоли устига бомбалар ташлаб, уларни ўлдиришди. Маҳаллий бойларни Оврўпа буржуазиясига ўхшатиб ҳибсга олдилар. Ленинга қилинган суиқасддан сўнг Фарғонадаги бою боёнлар қатагон қилиндилар. «Сиз, аблаҳлар, — дерди қатагончилар, — Ленинга суиқасд қилдингиз!» (Ҳар бир ақли расо одамга аёнки, Фарғонада туриб, Петербургдаги одамга суиқасд қилишнинг асло иложи йўқ).

«Иштирокиюн» рўзномасининг 1919 йил 11 июлдаги ахборотида бундай дейилади: «Қизил аскарлар орасидаги хоинлар бечораларнинг молини талаш, хотин-қизларнинг номусини таҳқир этиш каби қабоҳатлар ила машғул бўлдилар. Ҳеч ким билан ҳисоблашмай,

бойми-бечорами, — ҳеч ажратмасдан ётқиздилар, таладилар, ўлдирдилар. Таассуфки, қизил аскарлар орасиндаги баъзи мусулмонлар ҳам бундай қабоҳатларда руслар ва арманлардан қолишмадилар».

Хўжалик соҳасидаги ўзбошимчаликлар бундан ҳам ўтиб кетди. Ёппасига деҳқон ва ҳунармандлар ўлкаси бўлган Фарғонада «Коммуна»лар ташкил этила бошланди, ерлар, энг кичик ҳунармандчилик қорхоналаригача мусодара қилинди. Пахта заводлари беркилиб қолди. Отлар, одамлар Қизил Армияга сафарлар, деб эълон қилинди. Ғалла монополияси жорий этилиб, озиқ-овқатлар зўрлик билан тортиб олина бошланди. «Фарғонада дарҳақиқат барча соҳаларда — ҳам хўжалик, ҳам сиёсий, ҳам ташкилий соҳаларда жуда оғир вазият вужудга келди. Табиийки, кадрларнинг ҳаммаси дарҳол босмачиларга қўшилиб кетди» (14/80).

Турк МИК раиси ана шундай ношуд сиёсат оқибатида дастлабки пайтда норозилик руҳидаги ҳаракат Фарғонада сиёсий йўналиш олганини таъкидлайди. «Шуни таъкидлаш лозимки, — дейди Қ. Отабоев, — 1919—1920 йилларга келиб Фарғонада қароқчилик, босмачилик эмас, балки ўзига хос халқ исёни вужудга келди. 4 йил мобайнида биз бу ҳаракатга ҳатто тўғри баҳо беришни ҳам билмадик, у халқ кўзғолони бўлгани ҳолда биз уни босмачилик деб атадик. Босмачилик моҳиятан талончилик деган маънони билдиради, бизнинг ушбу ҳаракатга берган нотўғри таърифимиз масалани ҳал этишда нотўғри ёндашувларга олиб келди» (14/81).

Туркистондаги Совет ҳокимияти арбобларидан бири Д. Манжара буюк рус шовинизми туфайли бу ўлкада миллий-озодлик ҳаракати бошлангани, Туркистон мухтор жумҳуриятига қилинган суиқасд катта хатолик бўлганини тан олиб, бундай дейди: «Миллий сиёсатда йўл кўйган хатоларимиз туфайли Кўқон мухторияти вужудга келди. Уни йўқотиш пайтида яна бир хатога йўл кўйдик. Қурол-яроғи деярли бўлмаган мухториятчилар жойлашган Эски шаҳарни қамал қилиш ўрнига, биз тўплардан ўққа тутдик, кейин дашноқларнинг қуролли тўдаларини ишга солдик. Натижада талон-тарож, номусга тегиш, қирғин бошланди. Бундан мухториятчиларга алоқаси бўлмаган тинч аҳоли катта зарар кўрди» (15/171).

ХАЁЛЛАР УММОНИ

Бу вақтда Мадаминбек Марғилонда эди, у умрида биринчи бор бахтли ҳаёт нашбу намосини сурадди: Саодатхон фақат гўзалгина эмас, балки ўзбек хотин-қизларига хос энг яхши феъл-атвор эгаси эди. Иффат, меҳру оқибат, садоқат, эркак зотиغا чин ҳурмат унинг соф муҳаббати билан уйғунлашиб кетган эди. Уй-жойларни саранжом-саришта тутиш, куёвининг қош-қовоғига қараб муомала қилиш, ҳорғин, серташвиш кезларида дарров унинг кўнглини кўтаришни биларди ва буни ўзига хос равишда бир латофат билан адо этардики, Мадаминбек булар учун Аллоҳ таолога минг бор шукроналар айтарди. Одамларга қилган яхшилиги, уларнинг дард-аламлари, орзу-армонларига шериклиги учун буни Яратганнинг марҳамати, деб биларди.

Мадаминбек бирор кичикроқ савдо дўкончаси очиб ёки бир тегирмон сотиб олиб, тинч ва бахтли ҳаёт нашидасини суриш режаларини тузаркан, ўзининг 40 нафар қуролдош йигит-жўраларини ҳам яқин келгусида тинч ҳаётга қайтишини ўйлар эди.

Мадаминбек ўша даврдаги кўпгина миллатдошлари каби большевикларнинг бошлиқлари номидан берилган ваъдаларга — мусулмонлар ўзлари хоҳлагандек давлат тузумига эга бўлишларига ишонди ва яқин келажакда мухтор ҳокимият қарор топишига умид боғлади. Шунинг учун ҳам большевиклар бош бўлган Шўролар маҳкамасида ишлашга рози бўлди. Осипов ҳам суҳбатда Мадаминбекнинг милиция бўлимида ишлаши келажакда яхши мақсадлар учун хизмат қилажасига ишонтирган эди. Кўқонда тузилиб иш бошлаган Туркистон мухтор республикаси ана шу яхши мақсадларнинг рўёбга чиқаётганидан бир далолатдай эди. Бироқ, Мадаминбек ва унинг йигитлари фақат юқорининг буйруғини бажаришдан бошқа иложлари йўқ эди. Барча алғовдалговларга сабаб бўлаётган ва халқнинг қонуний равишда дарғазаб қилаётган большевик шўроларининг тadbирларини Мадаминбек бажариши шарт эди. Натижада қанчалик хайрихоҳ бўлмасин, у Туркистон мухтор республикасини ҳимоя қилиш имкониятига эга эмасди. Мадаминбекнинг қўлидан келадиган бирдан-бир иш, Туркистон мухтор республикасига қилинган суиқасд учун, Марғилон уезди милиция бўлими бошлиғи вазифасидан кетиш эди, холос.

У шу қарорга келгач, йигитлари билан юрт тинчли-

Марғилон милициясининг фаоллари (1920 йилдаги сурат). Улар большевикларнинг мустақиллик бериш тўғрисидаги ташвиқотиغا ишониб, шўролар томонига ўтган эдилар.

ги ва осойишталиги учун қайта курашни давом эттиришга жазм этди. У истиқболда миллий давлат албатта тузилажагига амин эди. Эл-юрт ҳам қараб турмади. Ўз тинчлиги ва осойишталиги учун жон фидо қилаётган ўғлонларини озиқ-овқат, маблағ билан таъминлаб туришни ихтиёрий равишда ўз бўйнига олди. Соли маҳсум ва Абдуқодирбой бу ишга бош-қош бўлиб, Мадаминбек бошлиқ ўз-ўзини ҳимоя қилиш отряди бу алғов-далғов замонда жуда кераклигини юртдошларига тушунтиришар эди. Ҳали тайини йўқ янги ҳукуматга солиқ тўлагандан кўра ўз йигитларини таъминлаш хайрли ва савобли эканлигини айтишар эди.

Мадаминбекнинг йигитлари аслида деҳқон ва ҳунарманд бўлсалар-да, қурол тутишни ундан ўргандилар. Мадаминбек эса, чиндан ҳам уста мерган эди. Кунлардан бирида ҳеч кимга сўз бермайдиган гапдон ва аскиячи Қиличбек деган йигит тўппончадан ўқ отиб, ўнликка теккиза олмади. Шунда Мадаминбек унинг қўлидан тўппончани олиб, йигитга қуролни қандай тутиш ва нишонга олишни кўрсатиб қўйди. У нишонга бир қараб олиб, елкаси оша тўппончани ушлаб турди-да, тўсатдан ўгирилиб, тепкини босиб юборди. Қарангки, ўқ ўнликка теккан эди. Ўша-ўша йигитлар у каби зўр мерган бўлишга интиладиган бўлишди. Кейинроқ шогирди Қиличбек бекнинг хос соқчиси (адъютанти) даражасига етиб, уни кўп фалокатлардан асраб қолди.

Гарва кўргони йигитларнинг қароргоҳи бўлиб, улар шу ерда отишни машқ қилишарди. Бугина эмас, Мадаминбек йигитларга бошқа нарсани ҳам ўргатарди. Бу ҳукумат чинакам Шўролар ҳукумати бўладиган бўлса, унда иймон-эътиқодли одамлар ишласа хўп-хўп, лекин бошқача бўлиб чиқса, халқнинг ёнини оладиган ва уларни қаттиқ назорат қиладиган қуролли куч керак, дер эди у. Токи ислоҳотлар адолатли бўлсин. Баъзи дин, шариат пешволари эса кучлининг томонини олиб, золимларга ён босиб кетмаслиги керак. У кофир, бу мусулмон деган билан иш битмайди. Охиратда кимнинг қанақалигини Аллоҳи таолонинг ўзи белгилайди. Ахир, Абдураззоқ закўнчини бўғизлаган одамлар ким эди. Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи вассаллам «Мусулмоннинг сўқоғи фосиқлик эрур ва қотиллиги кофирлик эрур» демаганмилар? Қолаверса, икки мусулмон қилич яланғочлаб чиқса, ўлдирган ҳам, ўлган ҳам дўзаға тушгайку. Улар шунга чақирмас эканлар, ким тартиб ўрнатиши керак бу мамлакатда? Умуман бу Турон деб аталган улкан худудда ким тинч, осойишта ҳаётни ўрнатиши керак?

Бундай саволлар Мадаминбекка тинчлик бермас ва у бу ўйларини йигитларидан яширмас эди. Ёш авлодни шариат дастурлари, ислом қадриятларини ҳурматлаш руҳида тарбиялаш яхши. Ўғирлик, босқинчилик кўчасидан қайтариш — савоб. Лекин бу қоидаларни бузган, менсимаган, жиноят кўчасига кирганларни-чи? Уларни ким тергайди? Зеро улар инсофу тавфиққа келмас эканлар, нега уларни жазоламаслик керак. Токи ҳар бир маҳалла ўз ичидаги ўғри, қаллобни ва фоҳишани билиб олсин. Токи ҳамма баробар киришсин. Ана шунда ёвузлик кўчасига кирганларнинг ҳолига вой бўлади, эл осойишталик топади. Ўғри, муттаҳамлар ҳукуматдан кўрқмаса, халқ ичидан чиққанлар уларнинг адабини бериб қўя олади.

Мадаминбек хаёлан истиқболда адолатли бир тартибот ўрнатмоқни ўйлар, ҳазрат Навоий ва Фузулий орзу қилганидек, чинакам адолатпарвар бир жамият тузилишини истар эди. Кишилар шундай жамият учун курашсалар, ўшанга ҳаётларини бағишласалар арзийди, дерди у. Йигитлари эса унинг бу ниятларини нафас ютмай тинглашар ва охирида «Сиз шу курашга бошланг, ёнингизда мана биз бормиз», деб ҳар томондан қўллаб қолишар эди. У эса, бундан ниҳоятда тўл-

қинланиб кетар-у, лекин ҳали эрта дўстларим, сабр қилинг, ҳозирча сабр, деб фақат машққа зўр берарди.

АМИР АЛ-МУСЛИМИН

Баҳор келиши билан йигитлар Гарбува атрофидаги ўз қишлоқларида деҳқончилик қилиб, оилани боқиш режаларини тузиб қўйган эдилар. Мадаминбек эса, айрим йигитларига хунармандчиликларини давом эттириш учун уй-уйларига руҳсат бермоқчи, зарур бўлганда чақириб олмоқчи эди. Аммо воқеалар оқими бу режаларни чилпарчин қилиб юборди. Аввал Қўқонда Туркистон мухтор республикаси қонга ботирилди. Марғилонда эса, Абдураззоқ закўнчи сўйиб кетилди. Атрофдаги қишлоқлардан бири-биридан хунук хабарлар келарди: аллақерда кимнингдир уйи таланибди, бошқа ерни босмачи босибди, Фарғонага тушаверишда йўловчиларни қароқчилар талабди. Бу етмагандай, нархнаво ошиб, ўғри, босқинчилар тўдаси кўпайиб борарди. Давлат маҳкамаларида ўтирганларнинг ўзлари энг каззоб, ўғрибошилар бўлиб, улар ўғриларни рағбатлантириб, порахўрлик орқали топган пуллари ҳисобига маишатбозлик билан шуғулланишар, янги ҳукумат гўё тизгинини қўлдан чиқариб юборган извошчига ўхшарди. Ҳар жой-ҳар жойда тузилаётган «ўз-ўзини ҳимоя қилиш отрядлари» орасига ҳалол-пок, имонли одамлардан ташқари ашадий ўғрилар, қароқчилару қиморбозлар кириб олган эдилар.

Қўқондаги «миллий» ҳукуматни ағдариб ташлашда қизилларга фаол ёрдам берган арман дашноқларининг хунрезликлари айниқса халқ ғазабини тоширди. Улар Қўқонда мусулмон аҳолини отиб ва сўйиб ташлаётганликларини эшитиб, Мадаминбек ўша пайтда «амир ал-муслимин» деб эътироф этилган Катта Эргашга* атай одам жўнатди. У умумий душманга қарши кучларни бирлаштиришни таклиф этди. Бироқ мулла Эргаш Ма-

* Шўро тадқиқотчилари бир номдаги 2 Эргашни айнанлаштирадилар. Аслида Кичик Эргаш Қўқонда ташкил этилган Туркистон мухторияти томонидан бош қўмондон этиб тайинланган эди. У 1918 йил 21—25 феврал кунлари Бачқирда қизиллар билан бўлган жангда ҳалок бўлган. У бўйи пастроқ бўлгани сабабли халқ орасида Кичик Эргаш номи билан машҳур эди. Катта Эргаш (новча бўлгани учун шундай дейишарди) адашининг ҳамқўшлогли бўлиб, Кичик Эргаш ўлгач, 1918 йил март ойида амир ал-муслимин этиб сайланган эди.

даминбек тимсолида ўз рақибини кўргандек бўлиб, унинг бу таклифига унамади. Шу тарзда Кўқон ва Марғилондаги озодлик кучлари бирлашиш ўрнига рақобат ва хусумат йўлига ўтиб кетдилар. Ҳатто улар ўртасида баъзан қуролли тўқнашувлар ҳам бўла бошлади.

Қизил Армия кўмондонлиги томонидан рағбатлантириб турилган арман дашноқлари ҳадиладаридан ошиб борардилар. Улар Кўқондаги хунрезликлари етмагандек, Марғилоннинг тинч аҳолисига ҳам ҳужум қилдилар. Бундан хабар топган Мадаминбек чидаб тура олмади, кам куч билан бўлса-да, қутилмаганда ҳужумга ўтди, хунрезчиларнинг кўпини қириб ташлади, қурол-аслаҳаларини эса ўлжа қилиб олди. Мадаминбекнинг бу ғалабасини эшитиб, водийнинг бошқа ерларидан чопарлар кела бошлади. Маълум бўлишича, арман дашноқлари Наманган ва Андижонда ҳам тинч аҳолини қирғин-баротга учратаётган, маҳаллий ҳокимият ва Қизил Армия отрядлари томошабин бўлиб турган экан. Халқ эса, Мадаминбекка элчи йўллаб, унинг тимсолида бир нажоткор кўриб, ёрдам сўраётган эди. «Кейинроқ маълум бўлишича, — деб эслайди қизил гвардия отряди командирларидан бири М. К. Шкарупа, — аслида улар (арман дашноқлари — И. К.) асло сиёсий мулоҳазалар билан эмас, балки шаҳарни талон-тарож қилиш учун бизга қўшилган эдилар» (10/92). Ҳақиқат ана шундай: маҳаллий аҳолини гўё «босмачилардан» ҳимоя қилган Қизил Армия аслида ўзи чин босмачиликни рағбатлантирган эди.

Большевикларнинг хусусий мулкчиликни батамом тугатишга қаратилган қатор тадбирлари, давлатга фақат рус большевиклари бош бўлиши, буюкрусчилик, буюкдавлатчилик шовинизм руҳи ва ниҳоят Кўқондаги Мухтор ҳукуматнинг ағдарилиши, арман дашноқларининг хунрезликлари, Қизил Армия отрядларининг талончилик билан шуғулланиши, маҳаллий аҳоли урф-одатлари, расм-русумларини менсимаслик, ҳокимият ишига маҳаллий халқ вакиллари аралаштирмаслик — буларнинг барчаси охир-оқибат 1918 йил иккинчи ярмидан эътиборан Фарғона водийсида миллий-озодлик ҳаракатининг авж олиб кетишига сабаб бўлди. Аммо Совет ташвиқот-тарғибот идоралари ва маҳкамалари бу ҳаракатни бадном этиш мақсадида уни «босмачилик» деб атадилар. Аслида бу билан ўзларининг чинакам босмачилик ва босқинчилик ниятларини халқдан яширишга муваффақ бўлдилар. Аммо халқнинг

асл фарзандларини алдаб бўлмас эди. Мадаминбекка ўхшаган кишилар қизил ҳокимиятчиларнинг ёвуз ниятларини пайқаб олдилар. Буни бартараф этиш учун бирлашиш, бирлашиш ва яна бирлашиш зарур, деб ҳисобладилар.

Қирқ-эллик кишилиқ унчалиқ қуролланмаган Мадаминбек отряди яхши қуролланган ва Қизил Армия қўмондонлигидан мадад олиб турган арман дашноқлари билан юзма-юз туриб жанг қила олмас эди. Бунинг устига Мадаминбекнинг шуҳрати ошган сайин ғанимлари ҳам кўпайиб бораётган эди. Бунақа пайтда бирдан-бир чора душман устига тўсатдан ҳужум қилиш, оз куч билан йирик душманни гангитиб мағлуб этиш эди. Бунинг учун фақат қўрқмас ва ботир миллатпарвар йигитлар зарур эди, улар билан отрядни мустаҳкамлаш керак эди. Мадаминбек жуда тўғри тактикани топа билди ва душманни кутилмаган зарбаларга учратиб доғда қолдира бошлади. Унга яна бир нарса — хуфиякорлик (разведка) жуда қўл келди. Хуфиялар аввал душман кучлари тўпланган жойлар, уларнинг миқдори ва қуроллари ҳақида тўлиқ маълумот келтирар ва шунга қараб, Мадаминбек отряди мутлақо кутилмаган томондан ва кутилмаган пайтда тўсатдан ҳужум қилар эди. Шу тариқа ўзи талофот кўрмасдан душманни ҳолдан тойдирарди. Қизил Армия отрядлари эса, маҳаллий аҳолидан йўлбошчилар ёллайдиган бўлишди. «Аммо бу «йўлбошчилар» ҳам, — дейди Қизил Армия взвод командири М. Х. Давлатюсупов (татар), — кўпинча бизни қопқонга тушириб қўйишар эди. Шундай ҳоллар ҳам рўй берардики, босмачиларнинг хуфиялари «йўлбошловчи» сифатида отрядимизда чойхоначи ёки ошпаз бўлиб олишиб, содда жангчиларни захарлаб қўйишарди» (16/98).

Шу кураш жараёнида Мадаминбек ўзини моҳир саркардагина эмас, балки узоқни кўра биладиган сиёсатчи эканлигини ҳам намоён этди. У мусулмон армиясини тузишни режалаштирар экан, бунда рус офицерларидан фойдаланиш ниҳоятда зарур деб ҳисоблади. Чинданам 40 йиллик мустамлака занжирларида яшаган маҳаллий аҳоли орасида ҳарбий санъатдан хабардор одамнинг ўзи деярлик йўқ эди. Бунинг устига мустамлакачилик режими бу аҳолидаги тарихан мавжуд бўлган жанговарлик руҳини сўндириб бўлган эди. Шунинг учун ҳам Мадаминбек Фарғонадаги озодлик ҳаракатини ҳеч бир миллатга қарши қаратмай, балки босмачи ва бос-

қинчи кучларни тор-мор этиб, анъанавий турмуш тарзини тиклаш ва шу тариқа бошқа халқлар билан чинакам тенглик, ҳамкорликка асосланган муносабатларни қарор топтиришнинг энг мақбул йўли деб билди ва буни ўз баённомаларида очикдан-очик маълум қилди.

Бошқача айтганда, дастлабки пайтларда у 1917 йилда мусулмонларнинг бўлиб ўтган қурултойларида қабул қилинган Россия таркибидаги чинакам Мухтор демократик ҳукумат тузиш тарафдори эди. У биринчи бўлиб, диний эътиқод эркинлигини эълон қилди. Ва бу тез орада ўз натижасини кўрсатди. Мадаминбек отрядига Қизил Армия ва Советлардан норози бўлган рус офицерлари ва солдатлари келиб қўшила бошладилар.

Мадаминбек Марғилон, Наманган, Андижон, Ўш томонларга ўз элчилари ва хабарчиларини юбориб, умумий душман кучли ва маккор эканини, унга қарши кучлар метиндек бирлашгандагина ғалаба қозониш мумкинлигини, акс ҳолда, у Туркистон озодлиги, миллий мустақиллиги учун курашаётган отрядларни алоҳида-алоҳида мағлуб этажagini маълум қилди. Унинг бу фикрларини маъқуллаган бир қатор озодлик кучлари ягона қўмондонликка бирлашиб ҳаракат қилишга аҳд этдилар. Балиқчидан Мамажон бойвачча, икки сув оралиғидан Бойтуман ҳожи, Ўшдан имомоталик Холхўжа, Булоқбошидан Мулла Жуман, Валиқдан Миркарим, Нурулла махсум, Абдуллажон, Учқўрғондан Назирбек мингбоши, Дошмондан Тўхтавой понсод, Гарбувадан Шермуҳаммадбек, Кумарикдан Болтабой қўрбоши, Ёзёвондан Юсуф полвон, Қорасоқолдан Эргаш кичик, Қоратепадан Қурбон, Варзакдан Абдуллажонлар Мадаминбек қўмондонлиги остида ўз йигитлари билан арман дашноқлари ва имонсиз қизилларга қарши курашажакларини маълум қилдилар. Улар Мадаминбек муҳрига биноан белгиланган худудларда тартиб-интизомни йўлга қўйиш, шариат қозилари ҳукмига биноан тартиб бузувчиларни жазолашга қарор бердилар. Эл-юртдан олинадиган солиқлар ислом лашкарларини таъминлаш учун ягона хазинага тўланадиган бўлди.

Мадаминбек отряди тобора кўпайиб борди. Энди унинг дастасида рус офицерлари ҳам, афғон мужоҳидлари ҳам бор эди. Ўз-ўзидан уруш тактикаси ҳам ўзгарди. Улар шароитга қараб уруш усулларини ўзлаштириб олдилар. Шундай қилиб, Мадаминбек ўз муҳофазасига олган жойларда тартиб-интизом ўрнига тушиб, деҳқонлару хунармандлар, савдогарлару меҳнат аҳли

осойишта яшаб, тинч юмуш билан банд бўлиб қолдилар. Бу отрядлар бор жойларга Қизил Армия қисмлари энди ўйлашиброқ бостириб келар эди. Чунки Мадаминбек қўйган хуфиялар Қизил Армия командирлари ичига ҳам кириб борган эди. Қизил аскарларга ойига ниҳоят миңг сўм маош берилар, у битта оби нон олишга зўрға етар эди. Шунинг учун уларни пулга сотиб олиш, қурол-аслаҳаларини ҳам нонга алмаштириш осон эди. Шундай бўлардики, Мадаминбек Марғилонга тушадиган бўлса, бу ердаги Қизил Аскарлар гарнизондан ташқарига чиқишмас, фақат улар кетаётганини билишгач, хўжакўрсинга уларни қувган бўлишарди.

Марғилонлик Иброҳим ҳожи орқали Мадаминбек Англиядан янги типдаги 500 та винтовка сотиб олди. Марғилон ва Наманган бойлари яширинча қурол-аслаҳа сотиб олиб, Мадаминбек қўшинини қуроллантиришар эди. «Шўрои Исломия» партиясининг аъзолари милиция бўлимларига ишга жойлашиб олиб ёки «ўз-ўзини муҳофаза» отрядларига уюшиб, Шўролардан яшириб олган ўқ-дори, қурол-яроғларни Мадаминбекка жўнатиб турарди. Мадаминбек ўз хуфиялари ёрдамида Тошкент, Андижон, Қўқон, Фарғона, шунингдек Бухоро амирлигидан патронлар олиб туришни йўлга қўйиб олди. Фарғоналик Ғойибназарбой, Раимбой, Каримбой, Нўмонбой, Муҳаммадбой ва бошқалар патрон топиб келишда воситачилик қилишарди. Қизил Армия сафидаги оқғвардиячилар ёрдамида ҳам Мадаминбек кўп қурол-аслаҳаларга эга бўлиб олди. Улар Қизил Армия штабида тузиладиган режалар ҳақида ҳам маълумот бериб туришарди. Масалан, 160 кишилиқ тиш-тирноғигача қуролланган Қизил Армия отряди Қўқонқишлоқда тўсатдан «босмачи»ларга ҳужум қилиб, асирга олиш тўғрисидаги штаб режасини Мадаминбекка етказишди. Отряднинг қачон йўлга чиқиши, маршрутини яхшилаб билиб олган Мадаминбек қулай жойларга ўз қисмларини яшириб қўйди. Қизил Армия қисмлари ғўё қопқонга тушгандек чор томондан қуршаб олинди ва тўласича қуролсизлантирилди.

Тошкентдаги Туркесублика Ҳарбий Комиссари К. Осипов Мадаминбекни шахсан танир ва унга катта умид боғларди. 1918 йил ноябрида у Фарғонага келиб, «босмачилар»га қарши курашни ташкил этиш мақсадида шошилиш равишида Жалолободдаги рус деҳқонларини қуроллантирди. Тез орада Уш ва Жалолобод атрофидаги рус деҳқонлари «ўз-ўзини мудофаа отряд-

лари» ташкил этишди ва уларнинг сони 5 минг кишига етди. Осипов уларга 1 та замбарак, зарур миқдорда винтовка ва патрон, 100 та снарядни республика мудофаа фондидан ажратди. Мадаминбек Осипов ёрдамида «рус деҳқон армияси»нинг қўмондони генерал Монастров билан яширин алоқа ўрнатди.

1918 йил сентябрь ойининг охири ва октябр бошида рус армияси полковниги П. Г. Корнилов (генерал А. Г. Корниловнинг укаси) Фарғона вилоятига келиб, қўрбошилар билан музокаралар олиб борди. У Мадаминбекка Англия ҳукумати Туркистон озодлиги кучларига ёрдам беришга тайёр эканлигини, ҳокимиятни қўлга олиш учун ҳамма қўрбошилар ягона армияга уюшиб, бир мақсад йўлида ҳаракат қилишлари кераклигини айтди. Рус армияси ва чет эл офицерлари Мадаминбек бошлиқ мунтазам мусулмон армиясини тузишга кўмаклашишни ўз бурчлари ҳисоблаётганини маълум этди.

Урал ва Сибирда ҳаракат қилаётган Колчак ўзининг 2 генерали ва 2 инглиз офицеридан иборат миссиясини Мадаминбек ҳузурига жўнатди. Миссия Мадаминбекка рус ҳукумати номидан полковник унвони берилганини айтиб, ёрлиқ топширди. Миссия Мадаминбек билан бошқа давлатлар ўртасида ҳамда маҳаллий рус деҳқонлари отрядлари билан алоқа ўрнатишда воситачилик қила бошлади.

1918 йилда Анвар пошанинг таклифига биноан Туркиядан Тошкент, Қўқон, Бухоро, Хива, Туркман хонликларидан иборат Буюк Туркистон султонлигини ташкил этиш таклифи билан вакил келди. Бу ишга Туркия воситачилик қилажагини маълум этди. Германия давлати эса, «турк-немис жангчиларидан» иборат «Ислох армияси» тузишга кўмаклашажагини маълум этди.

Мадаминбек ҳар қандай хонлик ва султонлик тузумларига қарши бўлиб, демократик Россия таркибида илгари Қўқонда ташкил топган Туркистон мухтор республикасини тиклаш тарафдори эди. Бунинг учун яхши қуролланган мунтазам армия бўлиши, большевиклар ҳукумати ва Қизил Армияга қарши шиддатли ва беаёв жанг қилиш орқалигина бу мақсадга эришиш мумкинлигини биларди. У лоақал 10 минг кишилик мунтазам армия тузиш ниятида ҳамма имкониятлардан фойдаланишга тайёр эди. Қўқон қўрбошилари билан бирлашсагина бу иш осон ҳал бўлишини ҳам эсдан чиқармасди.

1919 йил март ойи охирида Қўқон шаҳрига яқин Бачқир қишлоғида «Шўрои Исломия» ва «Уламо» ташкилотларининг ташаббуси билан мусулмонлар қурултойи чақирилди. Унда Фарғона вилоятидаги 40 дан зиёд йирик қўрбошилар, шу жумладан, Мадаминбек ҳам иштирок этди. Қурултой истиқлолчилик ҳаракатининг бош қўмондони «Амир ал-муслимин» этиб Мулла Эргашни сайлади. Мадаминбек унга ўринбосар бўлиб қолди. Бироқ, Мулла Эргаш бошлиқ озодлик кучлари қизилларга қарши жангларда кўп мағлубиятга учради. Чунки унда саркардалик салоҳияти кам бўлиб, бунинг устига сиёсатчи ҳам эмасди. Шунинг учун «Шўрои Исломия» ва «Уламо» ташкилотлари амир ал-муслимин этиб, Мадаминбекни сайлашни лозим топдилар. Бир қанча йирик қўрбошилар Мадаминбек ташкил этаётган ислом лашкарларига қўшилиш истагини билдиришди. Улар орасида Раҳимберди халифа, Муҳитдинбек, Парпи ботир бошлиқ озодлик қўшинлари ҳам бор эди. Асли қирғиз бўлиб, рус армияси полковниги даражасига кўтарилган Сулаймон Кучуков бошлиқ қирғиз отрядлари ҳам Мадаминбек қанотига келиб қўшилишди. Мадаминбек бу билан ҳам қоникмай, Фарғона водийсида яшаётган рус аҳолиси билан Шўроларга қарши турган бошқа қавмларга ҳам мурожаат этиб, умумий душманга биргалашиб курашишга чақирди. Шу билан бирга ўз қўмондонлигида хизмат қилишга розилик берган рус солдатлари ва офицерларига ойлик маош белгилажagini маълум қилди.

Ана шундан кейин штабс-капитан Плотников бошлиқ Помир отряди қизилларга хизмат қилишдан бош тортди ва биринчи бўлиб Мадаминбек қўшини билан бирлашди. Бу отряд урушларда чиниққан, тажрибали, айниқса кўча жанглари олиб боришга моҳир йигитлардан тузилган эди. 1919 йил бошида эса, К. Осипов бошлиқ 75 нафар рус офицери ҳамда Скобелевда Советларга қарши турган 55 рус офицери Мадаминбек тимсолида байналмилалчи сиймони кўрди ва унга ёрдам беришга отланди. Чинободдаги офицерлар тўғараги ҳам ватанпарвар кучларни Мадаминбек атрофига уюштиришга даъват этиб, ўзлари шахсан намуна бўлдилар.

Бироқ, Мадаминбек Қўқон қўрбошиларини ўзига оғдирмай туриб, қизиллар билан жиддий ва беомон жангга киришиш хатарли эканини биларди. Гарчи у «Амир ал-муслимин» этиб тайинланган бўлса-да, аммо

Мулла Эргаш бошлиқ Қўқон қўрбошилари Мадаминбекка бўйсунди, унинг буйруқларини бажаришдан бош тортишди. Мадаминбек Туркистон истиқлоли учун ҳар қандай ихтилофлардан воз кечиб, умумий душман — большевикларга қарши курашда бирлашиш учун Мулла Эргаш ва бошқа қўрбошиларга кўп марта мурожаат қилди. Унинг мурожаатлари оқибатсиз қолавергач, катта куч билан Бачқир қишлоғи — Мулла Эргаш қароргоҳини қуршаб олди. Аммо Қизил Армиянинг Фарғона fronti қўмондонлиги қўқонлик қўрбошилар билан марғилонлик қўрбошилар ўртасида ихтилоф борлигини билар, шунинг учун бу икки куч орасига зимдан нифоқ солиб келар эдилар. Мадаминбек, Бачқирни қуршаб, уни ишғол қилишга киришганда, Фарғонадан Қизил Армия қисмлари уларнинг биқинидан зарба бера бошлади. Мадаминчилар қизилларга қарши жангга киришга мажбур бўлишди. Шу орада Мулла Эргаш янги кучларни атрофига тўплаб олди. Мадаминбек Марғилонга қайтишга мажбур бўлди. Шундан кейин қўқонликларсиз мунтазам армия тузишдан бошқа чора қолмади.

Архив материалларидан маълум бўлишича, Мадаминбек Скобелев, Наманган, Андижон, Ўш қўрбошилари бирлаштиришга муваффақ бўлган. У 25 минг кишилиқ армияга қўмондонлик қилган. Мадаминбек ўз ҳарбий ва сиёсий бошқарув тизимига ҳам эга эди.

Мадаминбек армиясида оддий аскарлардан (йигитлар деб аталган) ташқари собиқ Чор ҳукумати ва Совет маҳкамаларида ишлаган маъмурий ходимлар, чор офицерлари бўлиб, армиянинг генштаби бор эди. У ўзи тузган истиқлол қўшинига ташкилий тус берди. Бу армияда Амир ал-муслимин, яъни ҳарбий, сиёсий ва диний ҳокимият бошлиғи, генерал даражасидаги қўрбошилар, полковник даражасидаги понсотлар, лашкарбоши, мингбоши, тўқсоба, тўпчибоши мақомидаги қўрбошилар бор эди. Понсотлар ичида юзбоши, амин ва қоровулбеги ҳам бўлган. Қўрбошиларнинг кўпчилиги саводли, ҳарбий салоҳиятга эга кишилар эди. Йирик қўрбошилар эса ўз байроқлари, туғлари ва муҳрларига эга эдилар. Кичик қўрбошиларда ялов бўлган. Қўрбошилар ичида ҳатто ўзбек аёллари ҳам бор эди. Олтиариқлик Шакархон қўрбоши ва Муҳитдинбекнинг онаси бошлиқ мужоҳидлар қизилларга қаттиқ зарбалар берган. Шакархон жангда ҳалок бўлган. Қирғизлардан Қурбонжон қўрбоши, шунингдек Бухорода ҳам аёл қўрбошилар чиққани ҳақида маълумотлар бор.

1918 йил ўрталарига келиб, Фарғона водийсида миллий-озодлик кучлари шаклланди ва «Ўрта Осиёдаги аксилинқилоб» тажрибали ва моҳир қўл билан бошқарилаётгани тобора маълум бўлиб бора бошлади (17/152).

«ТУРКИСТОН — ТУРКИСТОНЛИКЛАР УЧУН!»

Мадаминбек дастлабки қароргоҳини Гарбува* деб белгиледи. Бу қишлоқ яқинидаги Эски қўрғон, яъни қадимий қалъа мудофаа учун жуда қулай эди. Қолаверса, катта стратегик аҳамиятга эга эди. У Марғилон, Фарғона, Кува, Андижон, Ўш, Наманганга борадиган йўллар ўрталиғида жойлашган бўлиб, душманга қарши ҳужум уюштириш имконияти кенг эди. Бу жойда ҳарбий машқлар ўтказиш, кечагина деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик билан шуғулланиб юрган ва кўпи оилали бўлган йигитларни қиличбозликка, милтиқ, пулемёт, граната отишга ўргатиш, отда туриб мерганлик қилиш маҳоратларини эгаллашларига қулай майдон ва шароитлар бор, тўсатдан ҳужум бўлса, яширинадиган истеҳкомлардан ташқари қамишзорлар кўп эди.

1918 йил ёзи билан яхши қуролланган мунтазам армия тузиш учун ҳаракат тўхтамади. Айниқса, бу ишда рус офицерлари катта ёрдам бердилар. Қизил Армия қисмлари билан биринчи тўқнашув шу йилнинг кузида Наманган вилоятидаги Жийдакапа деган қишлоқда бўлди.

Илгари рус-тузем мактабини битириб, мингбоши бўлган Мулла Абуқаҳҳор Бойтуманҳожидан бошлиқ озодлик кучларининг миқдори 300 кишидан иборат эди. Қароргоҳи ҳам ўша ерда эди. Бу ҳақда разведка қизилларга аниқ маълумот беради. Жийдакапа, қолаверса, Мадаминбекнинг Наманганга кираверишдаги истеҳкоми ҳам эди. Қизил Армиянинг Намангандаги қисмлари штаби ишлаб чиққан ҳужум режасига кўра, Иван Лебедев бошлиқ разведка отряди тонг саҳарда беҳос ҳужум қилиб, посбонларни йўқ қилишди. Уларнинг нияти Бойтуманҳожидан лашкарлари Мадаминбек томон-

* Гарбува — аслида Карбобо бўлиб, ўтган бир мўътабар зотнинг мазорлари шарофати билан шу ном мухтасар бўлиб қолган. У ҳозирги Тошлоқ (Фарғона вилояти) туманидаги Навбахор жамоа хўжалиги худудида жойлашган.

га қочишига йўл қўймаслик эди. Нима қилиб бўлса ҳам бу қирғиндан Мадаминбек хабар топиб қолмаслиги лозим эди. Акс ҳолда у қизилларнинг бутун режаларини барбод қилиши мумкин эди. Аввалига жанг режадагидек борди. Лекин Бойтуманҳожидан тадбиркор чиқиб қолди, у дарҳол ўзини ўнглаб олиб, йигитларини қамишзорга тарқатиб юборди ва мудофаа жангига ўтиб олди. Битта алоқачини дарёнинг нариги қирғоғига ўтказиб, зудлик билан Мадаминбек ҳузурига жўнатди. Мадаминбек Балиқчида эди. Шу сабабли паромда турган Помир отрядини зудлик билан Бойтуманҳожига ёрдамга етиб боришига буйруқ берди.

Бу отрядга ҳужум қилган қизилларнинг орқа томонига ўтиб олиш ва асосий кучлар қизилларни сиқиб борган пайтда уларга орқадан зарба бериш вазифаси юклатилган эди. Аммо қизиллар буни сезиб қолишди ва ҳужумни тўхтатиб, мудофаага ўтдилар-да, Наманганга чекинмадилар. 300 кишилик жанговар Помир отряди ва Бойтуманҳожидан бошлиқ мусулмон қўшинлари бир ҳамла билан мудофаада турган қизилларни тормор келтиришлари мумкин эди. Мудофаачилар шундай бўлишини кутиб, бир-бирлари билан видолашиб ҳам қўйишган эди. Кейинчалик маълум бўлишича, Помир отрядининг командири Плотников Мадаминбекка хиёнат қилиб, қизилларга маълум шартлар билан таслим бўлиш ҳақида хат жўнатган. Бу хат Бойтуманҳожидан қўлига тушиб қолгач, ўртада жанжал чиққан ва Мадаминбек Помир отрядини қуролсизлантириш билан банд бўлган вақтда, қизиллар пайтдан фойдаланиб қуршовдан чиқишга улгурадилар.

Қизил Армия қўмондонлиги бундай қарама-қаршиликлар Мадаминбекка қарашли бошқа қисмлар ўртасида ҳам албатта чиқади ва Фарғона водийсида уруш ҳаракатлари тезда тўхтайдилар, деб умид қилган эди. Аммо бундай бўлмади. Тез орада Яйпан қишлоғи атрофида қаттиқ жанглар бўлиб, қизиллар катта талафот кўрдилар, командир Кужжело эса ярадор бўлди. М. Сафонов қўмондонлиги остида минглаб Қизил Аскарлар Скобелевни кўриқлаб турар эдилар. Лекин шунга қарамай, Мадаминбек 1919 йил бошида жуда оз миқдордаги қўшин билан шаҳарга тўсатдан бостириб кирди. Кутилмаган бу ҳужумдан довдираб қолган қизиллар жиддий бир қаршилик кўрсата олмадилар. Улар кўча жангларига бардош беролмай, гарнизон қалъасига яшириниб олдилар. Мадаминбек лашкари «Туркистон-туркистон-

ликлар учун!»,* «Босқинчиларга ўлим! Ур-р-р!» деган ҳайқириқ билан шаҳарни эгаллаб борар эди. Уларнинг уруши адолатли бўлгани учун йигитлар ўлимдан қўрқмай, душман устига шердек ташланар, ҳаёт-мамот жангига кирган одамларга ўхшар эдилар. Улар Скобелев турмасига ҳужум қилиб, 200 дан зиёд сафдошларини ва рус офицерларини озод этгандан кейингина тартибли равишда Гарбувага қайтиб кетдилар.

Бу жанг шуни кўрсатдики, уюшиб қилинган ҳужумда оз талофот эвазига душманнинг кўп кучларини йўқотиш ва катта ўлжага эга бўлиш мумкин экан. Аммо қизиллар қўмондонлиги учун ҳам бу катта сабоқ бўлди: эндиликда улар қаршисида мунтазам мусулмон армияси турганлиги, унга зўр истеъдодли ҳарбий саркарда, зийрак сиёсатчи Мадаминбек Аҳмадбек ўғли бошчилик қилаётгани маълум бўлди. Бу кучга етарли баҳо бермаслик ҳалокат билан тенг эканлигини шу жангдан сўнг улар фаҳмлаб қолдилар.

1919 йил 27 март азон палласида Наманган қўрғони (крепости)га 3 та снаряд келиб тушди. Бу, Мадаминбек қўшинларининг ҳужумга ўтаётганидан далолат эди. Шундан сўнг Наманган учун қонли жанглар бошланиб кетди. Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Раҳмонқул, Охунжон бошлиқ озодлик отрядлари тўрт томондан шаҳарни қуршаб олдилар ва Эски шаҳарни эгалладилар. Шуни айтиш керакки, Мадаминбек ҳар қандай жангдан олдин аҳолини уйдан чиқмасликка даъват этар, шу тариқа кўпинча тинч аҳоли ҳалок бўлишининг олдини олиб қоларди.

Мадаминбек қўшинлари ичида алоҳида ўқчи ва душманга ҳамла қилувчи тезкор отлик ва пиёдалар бор эди. Улар стратегик жиҳатдан муҳим бўлган пунктларни қўлга киритиш учун жон-жаҳдлари билан жанг қилишарди. Дастлабки соатлардаёқ қўрғондаги ярим қизил аскар қирилиб битди. Командир С. Ф. Крижановский қаттиқ ярадор бўлди ва «буржуйларга сотилган лаънатилар!» деб йиқилди. Қўмондонликни дарҳол қабул қилиб олган ёрдамчиси Михаил Миренштейн ҳам 15 минутдан кейин ярадор бўлиб, сафдан чиқди. Қў-

* Мадаминбек дастлабки пайтларда Туркистонда мухторият ўрнатиш тарафдори эди. Бироқ, ҳокимият Россияда большевиклар қўлига бутунлай ўтиб қолса, Туркистон халқлари улардан тўласича холи бўлгани маъқул деган фикрга келди. Натижада «Туркистон-туркистонликлар учун!» шиори пайдо бўлди. Бу шиор ўша давр воқелиги, ижтимоий-руҳияти учун жуда жозибали эди.

мондонликни М. Поликовский қабул қилиб олди. Бу орада ишламаётган уч дюмли замбарак тузатилиб, тилга кирди ва ёпирилиб жангга ўтаётган мусулмон лашкарлари устига ота бошлади. Ана шундан сўнг озодлик кучлари кўп талофот кўриб, орқага чекинишга мажбур бўлдилар.

Мадаминбек телеграф симларини уздириб ташлади, темирйўлни ишдан чиқартирди. Бу эса, кўрғондаги қизилларни жуда ташвишга солиб қўйди. Чунки бутун умид Фарғона, Қўқон ва Самарқанддан келадиган ёрдамга қаратилган, шу умид билан аскарлар жанг қилишарди. Ҳарҳолда Наманганда бўлаётган жанглардан хабар топган Кужело отлиқ отряди Қўқондан зудлик билан йўлга чиқди. У отряд Попгача келиб, темир йўл бузуқ бўлгани учун кечаси билан отлиқ Наманганга етиб борди. Поп билан Наманган ўртасида Кужело ярадор бўлди. 28 март эрталаб унинг отряди ёрдамга етиб келгач, ҳужум қайтарилди. Тез орада Самарқанддан ёрдамга чиққан Қизил Армия қисмлари ҳам етиб келдилар. Мадаминбек ортиқча қон тўкилмаслик ва йигитларни янги жанглар учун асраш мақсадида 7 кунлик жангдан сўнг Наманган қамалини тўхтатди.

1919 йил бошида Қизил Армия қисмлари билан Тошлоқда ва Яккатутда бўлган жангларда ҳам душман кўп талофот кўрди. Мадаминбек урушда ўз йигитларини аяб-асрагани ҳолда душманга кўпроқ талофот етказиш режаларини тузар ва кўпинча шунга эришар эди. Ўз хуфияларига Қизил Армия қисмларининг миқдори, ўрни, ҳаракат йўналишлари ва ҳатто овқатланиш пайти жойларини билиб келишни топширар эди. Тошлоқдаги уруш шу жиҳати билан характерлидир. Қизил Армия қисмлари тушлиқдан сўнг хотиржам дам олаётган эдилар. Шу пайт Мадаминбек тўсатдан бостириб келдию уларнинг талай қисмини қириб ташлади. Пахта тозалаш заводи ва гарнизон қуршаб олинди. Сўнг омонсиз кўча жанглари бошланиб кетди. Ана шу жангда қизиллар катта талафот кўрдилар. Аммо Мадаминбек аскарларидан бир киши ҳам ҳалок бўлмади.

Шу ўринда Қизил Армия қўмондонлиги бошқа кўп жангларда бундай ҳалокатлардан қутилиб қолганликларини сабабини айтиб ўтиш жоиз. Телефон, телеграф ва поезд йўллари уларнинг ихтиёрида бўлиб, оғир аҳволда қолган қисмларга бошқа жойлардаги қисмлар зудлик билан ёрдамга етиб келиш имкониятига эга эдилар. Бунинг устига Қизил Армия ягона қўмондонликка

бўйсунар, унинг қисмлари, полклари ўртасида ўзбошимчалик, ўзбилармонлик нисбатан оз эди. Мадаминбек Амир ал-муслимин бўлса-да, айрим қўрбошилар пайти келганда унга бўйсунмас, зудлик билан ёрдамга келишмасди. Баъзи хусуматчи қўрбошилар (масалан Холхўжа каби) ўзлари Амир ал-муслимин бўлиш орзуси билан яшар, Мадаминбекнинг обрўсини туширишдан ҳам тоймас эдилар.

Наманган қамал ҳолатида ва бутунлай озодлик кучлари ихтиёрига ўтиши мумкинлигини билган Қўқон ва Самарқанддаги қўрбошилар у ёққа ёрдамга бораётган қизиллар йўлини тўсиб чиқишлари, ҳатто Мадаминбекка ёрдам беришлари керак эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Ўзбеклар ўртасидаги вилоятпарастлик, маҳаллийчилик касали панд берди. Дангал айтиш мумкинки, қабилаларпарастлик, маҳаллийчилик кайфияти ўзбек халқининг тарихий тақдирида ёмон из қолдириб келмоқда. Ана шу нарса уларнинг бирлашишлари, ягона куч бўлиб, миллий манфаатлар йўлида ҳаракат қилишларига ҳамиша тўсиқ бўлиб қолмоқда. Уша жанглarda иштирок этган ва охириги пайтда Наманган қўрғон қўмондонлигини қабул қилиб олган М. И. Поликовский ана шу ҳолатдан қизиллар ҳар доим усталик билан фойдаланганликларини хотирлайди.

Аммо ҳеч истисносиз тан олиш керакки, 1919 йилдаги жанглар ичида Жалолобод ва Ўш шаҳарларини эгаллашдаги миллий озодлик лашкарларининг жасурлиги ва қаҳрамонлиги алоҳида ўрин тутади. Муханов ва генерал Монстров бошлиқ «рус деҳқон армияси» билан биргаликда ўтказилган бу операция «бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар» деган халқ донишмандлиги нечоғлик ҳаққоний эканлигини кўрсатди. Жалолободдан Ўшга чекинган Қизил Армия қисмларини Мадаминбек ва Монстров қўшинлари изма-из қувиб, уларни тор-мор этиб ташладилар. Ҳарбий-стратегик жиҳатдан жуда муҳим пункт бўлган Ўш шаҳрининг эгалланиши бошқа ҳорижий мамлакатлар билан алоқалар ўрнатиш учун ниҳоятда қулай эди. Шунингдек, Ўш ва Жалолобод ўша кезларда озик-овқат таъминотида муҳим аҳамиятга молик эди.

Ўш шаҳрига тартиб-интизом билан кириб борган Мадаминбек қўшинларини ўзбек, қирғиз ва рус ҳамда бошқа халқ вакиллари зўр қувонч билан қарши олдилар. Шаҳарда бўлган кўп минг кишилик митингда Мадаминбек аҳолига қарата нутқ сўзлади. Эркаклар, па-

ранжи ичига ўранган аёллар чимматларини рўйи-рост очиб, Мадаминбекка нигоҳларини қадашган эди. У ўрта бўйли, тўладан келган, қизил юзли, чарақлаб турган қора кўзли, жуда хотиржам гапирадиган одам эди. Унинг унча ўсмаган сочлари устидан кийган Марғилон дўпписи ҳам, қилич ва наганини елкасидан белига қараб тортилган тасмаси ҳам, қолаверса, шойи белбоғи ҳам ўзига жуда ярашиқли эди. Мадаминбек ҳақида ўшликлар не-не гапларни эшитмаган эдилар. Кимдир унинг қизилларнинг адаб-чўпини бераётган ва Туркистонни озод этишга астойдил интилаётган халқ йўлбошчиси, саркардаси деса, бошқалар у ўғридан чиққан, қароқчи бўлган ва одам ўлдиргани учун сургунга тушган, халқни талаш учун бойларни ҳимоя қилаётган одам, деган гапларни тарқатар эдилар. Мана ўша одам: ҳам қаҳрамон, ҳам ўғри-каззоб номини олган фидойи. Унинг самимий, умид-орзуга тўла сўзлари чинакам ватанпарвар бир инсонни кўпчилик кўз олдида гавдалантирди-қўйди.

— Оғайнилар, опа-сингиллар, биродарларим, — салмоқлаб, соф Марғилон шеvasида гап бошлади Мадаминбек, — мен ҳам даставвал сизлар каби ўрис большевиклари бошлиқ Шўроларнинг чақириғига ишониб, уларга умид кўзини тиккан эдим. Аммо воқеаларнинг бориши умидларимни чил-парчин этди. Кўқонда тузилган туркистонликларнинг биринчи Мухтор Шўролар жумҳурияти номардларча ағдариб ташланди, ҳукумат аъзолари қатл этилди. Айримларигина қочиб қутилди, холос. Қизилларнинг нияти соф бўлса, бизга бир умр кек сақлаб келаётган арман дашноқларига суянармиди, уларнинг хунрезликларини қўлаб-қувватлармиди? Ё раббим, Кўқон бунёд бўлиб бунақа хунрезликни кўрмаган эди. Ахир бунинг жавоби бордир? Тангрим кўриб тургандир. Лекин Шўролар маҳаллий ҳокимияти томошабин бўлиб турибди. Бизнинг миллий ғуруримиз оёқости бўлишига йўл қўйганлар ҳали жавоб берадилар. Демак, ўзини инқилобий халқ ҳукумати деб атаган бу давлат аслида халққа қарши бўлиб чиқмадими? Агар бу адолатли ҳукумат бўлса, нега халқнинг мулкчи зўрлик билан тортиб олинишига, ўзи аёвсизларча қирғин этилишига томошабин бўлиб турибди. Дашноқлардан ёрдам сўраган ким ўзи?!

Мадаминбек сал ҳаяжон билан, лекин ошиқиб сўзлар, оломон уни нафас ютмай тинглар эди. Халойиқ борган сари ўз ичида ана шундай шижоатли, ақл-зако-

ватли, кўпни биладиган ва узоқни кўрадиган ўғлонлари борлигидан тобора фахрланиб борар, кўпларнинг кўзида қувонч, фахр ва ифтихор ёшлари йилтирар эди.

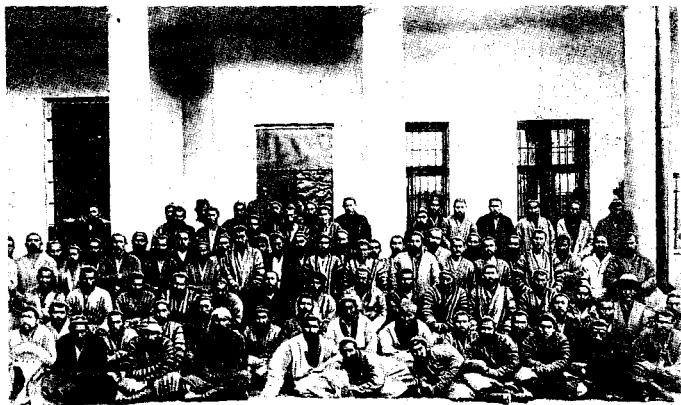
— Биз жуда қадимий ва кўхна тарихга эга халқмиз, — вазминлик билан гапида давом этди саркарда. — Бировга ҳақини бериб қўймайдиган ҳамда босқинчиларнинг додини бериб келган халқмиз. Душманларимиз бу халқни парчалаб юбориш учун кўп макр-ҳийлалар ишлатиб келган. Қачонки улар ўз разил ниятларига эришгандан сўнггина бу халқни қулликка туширишга муваффақ бўлганлар. Аммо бизнинг халқимиз ҳеч қачон қулликка, мустамлака ҳолатида яшашга рози бўлмаган ва яна қайта бирлашган. Улар қудратли миллий давлатлар барпо этиб, жаҳонга доврўқ солганлар. Ҳалол-поклик ҳукмронлик қилган жамиятларда яшаб, дунё халқларини қойил қолдира бошлаганлар. Ўшанда Хитой ҳоқонларию мўғул хонлари ҳам, Эрон шоҳларию араб халифалари ҳам, ҳатто славян князларигача бу халқ билан ҳисоблашишга, улар билан тенгликка асосланган муносабатлар ўрнатишга мажбур бўлганлар. Биз Туркистон ҳеч бир халққа қарам бўлмаслигини истаймиз, унинг ижтимоий-сиёсий муҳитини шу халқнинг ўз вакиллари белгилашини хоҳлаймиз. Шунинг учун ўрис большевиклардан иборат Туркистон Шўролар Мухтор Жумҳурияти деб аталган босқинчи ҳукуматни афдариб ташлашга чақирамиз. Биз Туркистонда ҳамма халқ, жумладан, ўрислар ҳам, — шундай деб ёнида турган генераллар Монстров ва Алексеевнинг елкаларига кўлини ташлаб, ўзига яқин тортди. Гўё бу хатти-ҳаракатлари билан чиндан ҳам улуғ бўлган рус халқининг асл байналмилалчи фарзандларига ўз миннатдорчилик туйғуларини изҳор этарди, — тенг, биродарона яшаб, шу Ватан истиқболи йўлида меҳнат қилишларини, биз билан жанговор ўртоқ бўлиб қолишларини истаймиз. Ҳар бир халқ ўз диний ва миллий эътиқодларига эркин бўлгандагина чинакам озодлик бўлади. Айниқса, диний эътиқодга қарши ҳар қандай шаклдаги зўравонликка йўл қўйиб бўлмайди. Қайси динга эътиқод, ихлос қўйганидан қатъий назар, одам аввало имонли эканлигини амалда исботлаши лозим. Зеро имонли одамларгина ишончли бўладилар, улар ўз сўзларини қадрлайдилар, шартномаларига амал қиладилар, инсоф-тавфиқ билан иш юритадилар. Шариат қозилари биринчи навбатда имонсиз одамларга қарши оммани сафарбар этишлари, суд ишларида халқнинг сўзи адолатли ҳукм чиқарадиган вазиятни вужудга кел-

тириши лозим. Биз, Туркистон имонли, ҳалол-пок одамлар яшайдиган гўзал бир ўлкага айланиши учун курашмоқдамиз ва унга албатта эришамиз. «Туркистон — туркистонликлар учун! Омин Оллоҳу акбар! — Ана шундай чақириқ билан сўзини тугатган Мадаминбекни ўшликлар астойдил олқишлай кетдилар. Сўнг, мусулмон лашкарларига Аллоҳ ўзи ёр бўлишини, Ватан йўлида фидойилик қилган юртдошларимизнинг руҳи-поклари ҳамроҳ бўлишини тилаб, дуойи-фотиҳа қилдилар.

Шундай қилиб, Мадаминбек Ўш ва Жалолободда ўз маъмуриятини ўрнатди. Уларнинг атрофидаги қишлоқлар ҳам Мадаминбек бошлиқ мусулмон ҳукумати-ни тан олди, солиқларни Тошкентдаги ҳукуматнинг жойлардаги вакилларига беришдан бош тортдилар. Аммо Фарғона fronti кўмондони М. Сафонов бу мағлубиятга чидаб тура олмас эди. Аслида бу унинг саркардалик салоҳиятига путур етказиб бўлган эди. У Туркистон ҳукумати ва Қизил Армия кўмондонлиги олдида ўз обрўсини сақлаб қолиш учун Аравон томондан жон-жаҳди билан Мадаминбек лашкарларига қарши ташланиб, Ўшни қўлга киритишга ҳаракат қилиб кўрди. Аммо уч кунлик қирғинбарот жанглар билан ҳеч нарса чиқара олмас ва охири Сафонов бошлиқ Қизил Армиянинг қолган-қутган қисмлари Кувадаги Федченко темир йўл станцияси томонга чекинишга мажбур бўлди.

Мусулмон аскарлари рус офицерлари ва «деҳқонлар армияси» билан ҳамкорликда Андижон, Наманган, Скобелев томон кенг фронт бўйлаб юришни бошлаб юбордилар. Марғилонни ишғол қилган Мадаминбек қўшинлари у ерда тартиб-интизом ўрнатиб, арман дашноқларидан азоб чеккан одамларга ёрдам уюштирди.

1919 йил сентябр ойининг ўрталарига бориб Марғилонда Ислом қўшинлари ва «рус деҳқон армияси» раҳбарларининг бирлашган курултойи бўлди. Курултой Мадаминбекнинг салоҳиятли Амир ал-муслимин эканлигини яна бир бор эътироф этиб, унинг Фарғона водийсида чинакам адолатли, меҳнаткашпарвар мусулмон ҳукумати тузиш тўғрисидаги дастурини маъқуллади. Курултой қабул қилган ва бутун Туркистон аҳолисига қаратилган Мурожаатда Ўлкада Таъсис мажлиси чақириб, тенг ва эркин сайловлар асосида қонуний ҳукумат тузиш масаласи ўртага қўйилган эди. Бу ҳукуматдаги жойларнинг учдан икки қисми ерли аҳоли вакилларига, қолгани оврупаликларга ва бошқа майда

Фаргона истиқлолчилик ҳаракатининг бир гуруҳ йигитлари. Уларнинг барчаси маҳаллий миллат вакиллари эди

Фаргона фронтда ҳаракат қилган Қизил аскарлар. Уларнинг барчаси рус большавойлари эканига эътибор беринг. Демак, фронтнинг бир томонида босқинчилар, иккинчи томонида ўзбеклар бошлиқ истиқлолчилар турганки, 1918—1923 йилларда Туркистонда бўлган уруш ҳаракатларини асло граждандлар уруши, деб бўлмайти

миллат вакилларига ажратилиши назарда тутилган ва миллий армия тузилиши лозимлиги таъкидланган эди.

Қурултой якунларига бағишлаб, 15 сентябр куни Марғилонда катта оммавий йиғин (митинг) бўлди. Унда Мадаминбек озодлик кучлари эришаётган муваффақиятлар ҳақида халққа ахборот берди. Темир йўл, телефон ва телеграфни ишдан чиқариб, қизилларни тезда бирлашиб олиш воситасидан маҳрум қилишда халқ оммаси ҳам ёрдам беришига умид боғлади, бутун Туркистон халқини большевикларга қарши исёнга чорлади. Миллий-озодлик қўшини бутун Туркистонда Совет бошқарув маҳкамаларини тезроқ тугатиб, мустақиллик шароитида тинч ва осойишта меҳнат учун, барча халқларнинг дўстона яшаши учун курашаётганини маълум этди.

Қизилларнинг Фарғона fronti қўмондонлиги ана шу кунларда Тошкентдаги қўғирчоқ ҳукуматга юборган телеграммасида «ҳамма иш деярли тўхтади, барча республика ҳимоясига отланди» дейилган эди (17/61).

Ўш, Жалолобод ва Марғилонда босқинчи Совет давлати ағдарилиши ерли аҳолида ўз кучи ва қудратига ишонч ҳисларини кучайтирди. Ниҳоят, собиқ Қўқон хонлиги ҳудудида янги конституцион миллий ҳукумат тузилиши ва у Фарб билан Шарқ мувозанатини сақлаб туришда катта бир халқаро мавқега эга давлат бўлиши тўғрисидаги тасаввурлар сира ҳам хаёлот эмаслиги равшан бўлиб қолди. Бу вақтда Қизил Армия қисмлари йирик шаҳарлардаги ўз гарнизонларидан эркин чиқиб, миллий-озодлик кучларига ҳамла қилишлари қийинлашиб қолган эди.

Мадаминбек ва унинг ҳарбий штаби бу билан чекланмади, улар янги ҳужум операциялари тузиш билан машғул бўлдилар. Бунга кўра, аввал Андижондан босқинчи рус большевикларини ҳайдаб чиқариш, сўнгра Наманган, Қўқонни озод этгач, Қизил Армиянинг асосий кучлари жойлашган Скобелевни озод этиш керак эди. Шундай қилиб водийда янги мустақил давлатнинг вужудга келиши Бухоро амирлиги ва Хива хонликлари билан ҳарбий-сиёсий алоқалар ўрнатиш, Амир Темур анъаналарига таянган ҳолда ягона Туркистон давлатини қарор топтириш имкониятини ҳам туғдирмоқда эди. Айни чоғда бу давлат Россия, Хитой, Ҳиндистон каби буюк давлатлар халқлари, Эрон, Туркия, араб давлатлари билан ҳам дўстона алоқалар ўрнатиб, тинчликни қарор топтириши мумкин эди.

Мадаминбекнинг бу режалари Фарғона водийсида ҳаракат қилаётган барча қўрбошиларга маълум этилди. Улар орасида бу режаларга астойдил қўшилиб, буюк мақсад йўлида бирлашиш истагини билдирувчилар ҳам, аксинча, Мадаминбекнинг обрўси соясида ўзларининг ҳокимлиги барҳам топиб қолишидан ташвишга тушувчилар ҳам бор эди. Айниқса, Қўқон ва унинг атрофида ҳаракат қилаётган қўрбошиларнинг ўринсиз ғурури Мадаминбекни астойдил қўллаб-қувватлашга монъелик қилди. Бундан ташқари рус офицерлари ва «рус деҳқон армияси» Мадаминбекнинг хусусий мулкни сақлаб қолиш, озиқ-овқат разверсткасини бекор қилиш, диний эътиқод эркинлигини таъминлаш, оврўпаликлар билан маҳаллий аҳоли ўртасида чинакам дўстона муносабатлар бўлишига эришиш тўғрисидаги дастурларини қўллаб-қувватлашса-да, аммо унинг Туркистонда қудратли мустақил давлат тузиш, шариат қозиларига таянган ҳолда ҳуқуқ-тартибот ўрнатиш, бошқа динларга нисбатан исломнинг устивор бўлиши тўғрисидаги ғоялари ёқмас эди. Буюк рус шовинизми уларнинг мияларида чалкаш фикрлар туғилишига сабаб бўлар, ерли аҳоли катта бир давлатни бошқаришга сиёсий, ҳуқуқий жиҳатдан ноқобил, деб ўйлар эдилар.

Жангу жадаллар шароити Мадаминбекда севимли ёри, ҳаётининг бирдан-бир завқ-шавқи бўлган Саодатхонга нисбатан муҳаббатини сира сусайтирмади. Бу оқида аёл севгиси унга қандайдир куч бағишлар, истиқболга умид ҳисларини оширар эди. Марғилонда унинг туриши жиддий хавф остида қолгач, Андижоннинг Балиқчи туманидаги қароргоҳига Саодатхонни олиб кетган эди. Аммо бу ерга у онда-сонда, шунда ҳам кўп жанг юмушлари билан келиб, тезда кетиб қоларди. Нима бўлса-да, Саодатхон назарида ўзининг беги (у Мадаминбекка «бегим» деб мурожаат этарди) улуғ ишлар билан бандлиги, миллат севгиси унинг бошқа ҳис-туйғуларидан устивор турганидан сира хафа бўлмас, аксинча, бундан ғурурланиб юрар, ўзи ҳам янги бир олам кишиси бўлиб бораётганидан мамнунлигини яшира олмас эди. Шу урушлар тугаб, босқинчилар Ватан тупроғидан қувилса, қишлоқ ва шаҳарларда ҳануз одамларни талаётган босмачи тўдаларига ҳам Мадаминбек барҳам беришига, Туркистонда қулфсиз, осойишта, чинакам инсоний бир жамият қарор топишига ишонар эди.

Марғилон босқинчилардан озод этилгач, Балиқчи-га, Мамажон қўрбоши ҳовлисига ясатиғлиқ извошда

(«дилижон» дерди халқ уни) келди. Бир йиллик айриликдан сўнг Ислом отлик аскарлари ҳимоясида Саодатхон ўз она шаҳри — Марғилонга эсон-омон етиб келди. Меҳрибон онаси, сингиллари дийдорига тўйишига мушарраф бўлди. Севиқли ёри билан ўтган ўша ҳузурбахш қисқа онлар, умид тўла орзулар Саодатхоннинг қалбида бир умр сақланиб қолди. Аммо Мадам-минбекдан фарзанд кўрмади. Шундай қилиб, бу одил, ҳалол, раҳмдил одам, талантли саркарда, уddaбурон сиёсатчидан бир тирноқ, бир зурёд қолмагани кўп надоматли иш бўлди.

ТУРКФРОНТ ВА ТУРККОМИССИЯ

Туркистон чоризмнинг муҳим хомашё базаси, ероти ва ерусти бойликлари хазинаси эди. Россия жанубий чегараларининг мустаҳкамлиги ҳам бу ўлкада Россия фуқаролари ва армиясининг муқим ўрнашиб қолишига боғлиқ эди. Ленин ва унинг сафдошларининг қаттиқ эътиқодича, Туркистонда Совет ҳокимиятини ўрнатиш Хитой, Ҳиндистон каби йирик мамлакатларга «инқилоб»ни экспорт қилиш имкониятини туғдирарди. Шунинг учун Туркистон рус большевизми экспансияси сиёсатида марказий ўринларда турарди.

1918 йилдаги оғир аҳвол Туркистонда Совет ҳокимиятини ҳарбий куч ёрдамида қарор топтириш имконини бермади. Бу ўлка аҳолисини бўйсундириш учун ҳарбий кучнинг ўзи кифоя қилмаслиги, балки сиёсий найранглар, мафкуравий макрлар ҳам керак эди. Россияда 1918 йилдан эътиборан чиндан ҳам фуқаролар уруши бошланиб кетган бўлса, Марказий Осиёда фуқаролар ўртасига нифоқ солиб, уларни икки қарама-қарши лагерга бўлиб юбориши анча қийин кечди. Чунки ислом руҳи мусулмон аҳолисининг синфий манфаатлар асосида бўлиниб кетишига монельлик қилар эди. Шунинг учун Ленин 1917 йил ноябридаёқ «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» мурожаат билан чиқиши тасодифий эмасди. Мусулмонларни меҳнаткаш ва бойларга бўлиш орқали улар ўртасига нифоқ солиш мумкин эмас эди. Бундан ташқари, Туркистон халқларининг урф-одатлари, анъаналари, умуман ўзига хос хусусиятини биладиган тадбиркор кишилар керак эди. М. В. Фрунзе ана шун-

дай кишилардан бири эди. Оқ гвардиячиларга қарши бир неча муваффақиятли жанговар операцияларни ўтказиб, Ленин назарига тушган бу саркарда аслида Қирғизистонда туғилиб вояга етган эди. Бу ерларни у беш панжасидек яхши билар, айниқса туркистонликларни меҳнаткаш ва бойларга бўлишга нисбатан бу ерда қавмлар билан қавмлар, уруғлар билан уруғлар ўртасидаги зиддиятлардан фойдаланиш кўпроқ наф бериши мумкинлигини яхши биларди. Масалан, ўзбек меҳнаткаши билан бойи ўртасига нифоқ солишга нисбатан қирғизни ўзбекка, қозоқни қорақалпоққа, туркманни тожикка қарама-қарши қўйиш, ҳатто бишкекликларни ўшликларга, тошкентликларни фарғоналикларга, самарқандликларни сирдарёликларга, душанбеликларни хўжандликларга қарама-қарши қўйиш қулай ва реал эди. «Орани бузу ҳукм сур» тамойили асосида иш кўрмасдан туриб, нуқул ҳарбий куч ёрдамида озодлик, миллий мустақилликка ташна бўлиб келаётган туркистонликларни Совет ҳукумати томонига ағдириб олиш амримаҳол эди.

Собиқ Шўролар даврида Ленинни мафкура воситасида худо даражасигача кўтардилар. Дарсликлар, оммавий ахборот воситалари, катта ҳажмдаги турли китоблар, адабиёт ва санъат асарлари, кино кўрсатувларида уни меҳнат аҳлига қайишадиган, соддагина ва камтарин ҳаёт кечирувчи, ўта ҳалол-поқдомон бир шахс сифатида таъриф-тавсифланади. Йиллар давомидаги изчил олиб борилган мақсадли иш натижасида Шўролар даври одамларининг аксарий қисмида доҳий тимсоли яратилди ва унга ихлос ошди. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, баъзи кишилар назарида ҳозиргача Ленин образи қандайдир ибрат тимсоли сифатида гавдаланади. Бундай одамларга рус публицисти Игорь Буничнинг «Партиянинг олтинлари» тарихий-ҳужжатли қиссасини ўқиб чиқишни маслаҳат берамиз. Умуман ошқоралик даврида ёзилаётган асарлардан шу нарса равшан бўлмоқдаки, Ленинчалик бағритош, иккиюзламачи, қонхўр, худбин шахсни жаҳон тарихи ҳали кўрмаган.

Дарвоқе, Ленин Кремлда ўтириб, қон, талов ва босқинчилик асосида нафақат Россияда, балки бутун дунёда террорчилар, безорилар давлатига асос солиш режаларини тузар экан, у аввало ўзини ҳам ўйлаб, банклардан унинг ҳисобига ўз активларидан 5 миллион тилла сўмдан ўтказиб туришни талаб қилди. Буни қилмаган-

ларни қамади, оттирди. У ошкора ўйнаши Инесса Армандни* Кавказ курортларида даволаниш гами билан яшар экан, шу билан бирга Туркистонда бош кўтариб, мухторият талаб қилиб чиққан миллий кучларга қандай зарбалар бериш кераклигини ҳам унутмаган эди. У 1919 йил мартида РКП(б) Марказий Қўмитаси ва РСФСР Халқ комиссарлар Советининг Турккомиссиясини тузиб, унга жуда қатта ваколатлар берган эди. Бироқ Ленин назарида, бу комиссия ўйлаганидек самарали бўлмади. Шундан сўнг янада каттароқ ваколатлар билан 1919 йил 8 сентябрда иккинчи марта Турккомиссия тузди. Бу комиссия таркиби ашаддий рус шовинистлари ва террорчилардан иборат бўлиб, раиси Ш. З. Элиава, аъзолари М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, Я. Э. Рудзутак, Ф. Я. Голошекин, Т. И. Бокий эдилар. Улар билан бирга 40 кишидан иборат «тажрибали» партия ва Совет раҳбарлари ҳам Туркистонга жўнатилдилар. Ленин уларга махсус инструкция бериб, Туркистонда барча чораларни кўриб бўлса-да, тезроқ давлат ҳокимиятини тўласича ўрнатишни топширди.

Ўрни келганда шуни айтиш керакки, В. И. Лениннинг бу тажрибаси кейинчалик ҳам Марказий Осиё, Ўзбекистонда ҳам жуда кўп қўлланилиб, ерли аҳолини Совет ҳокимияти йилларида изчил равишда қатағон қилишнинг синалган усулига айланиб қолди.

Шунга эътибор бериш керакки, бир йил муқаддам «Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим» деб Шарқ мусулмонларига мурожаат қилган Ленин Туркистонда яшаётган халқлар тақдирини ҳал қилиши лозим бўлган бу комиссия таркибига биронта ҳам ерли аҳоли вакилини киритишни лозим топмаган эди. Рус большевикларининг Туркистон халқларига муносабати масаласида иккиюзламачилик ва мунофиқона сиёсатни шу тариқа Лениннинг ўзи бошлаб берган эди.

Туркистонда аҳвол жиддийлашиб бораётганини сез-

* Ҳозир маълум бўлишича, Владимир Ульянов (Ленин) Якубова деган татаркага уйланган. Уни талоқ қилгач, Надежда Константиновна билан турмуш қурган. Айни чоғда Инесса Армандни «севган» ва бу «севги»дан Н. К. Крупская хабардор бўлган, аммо лом-мин дсёлмаган. Ленин тўплаган тиллалар ҳақида ҳам бирор эътироз билдира олмас эди. Чунки бунга журъат этган одам ҳалок бўлишини олдиндан биларди. Демак, большевиклар ва алданганлар доҳийси демократик давлат тузумига тиш-тирноғи билан қарши тургани, ошкораликка йўл қўймаслиги остида ўзи ва маслақдошларининг ҳусусий манфаатлари ётар эди. Борди-ю, йўл қўйганларида, уларнинг олғирлиги, нопоқлиги, талончилиги маълум бўлиб қолар, халқ дарҳол бундай «йўлбошчи»ларнинг баҳридан ўтган бўларди.

ган Ленин бошлиқ Россиянинг босқинчи ҳукумати 1919 йилнинг март ойида Шарқий фронт таркибида алоҳида Туркистон fronti* ташкил этди.

Бу фронтга Фрунзе қўмондон, инқилобий-ҳарбий кенгаш аъзоси этиб В. В. Куйбишев тайинландилар. Шундан сўнг Туркистонда ҳаракат қилаётган Ҳазар (Каспий) бўйи, Фарғона ва Етгисув фронтлари ягона қўмондонликка бирлашиб, зарур пайтларда зудлик билан бир-бирларига ёрдамга келиш имкониятига эга бўлдилар.

1919 йил август ойида Ленин Шарқий фронтни иккита фронтга ажратди: биринчиси Шарқий фронт, иккинчиси Туркистон fronti деб аталди. 1- ва 2-армиялар Туркистон fronti таркибига киритилди. Аштархонда ҳаракат қилаётган 11-армия, Туркистон АССР қўшинлари шу армия қўмондонлиги ихтиёрига берилди.

Деникиннинг Москвага қараб юриши бошланиши муносабати билан Туркистонга Фрунзе кела олмай, бу ердаги қўшинларга вақтинчалик қўмондон этиб Туркистон fronti ҳарбий-сиёсий комиссари В. В. Куйбишевни жўнатди. 4-армияга ўзи бош бўлган ҳолда, 1-армия Куйбишев бошчилигида бевосита Туркистонда ҳаракат қиладиган бўлди. Аммо умумий раҳбарлик Фрунзе ихтиёрида эди. Ушбу армия 27 минг пиёда, 3 минг отлиқ аскар, 100 та тўп, 550 га яқин пулемёт, 3 та бронепоезд, 2 та бронеотряд ва 1 та авиаотрядга эга эди.

Фрунзе Туркистондаги большевик раҳбарларга юборган телеграммасида «қўп миллатли меҳнат аҳли ўзларининг ҳақиқий душманлари босмачилар» (яъни истиқлол учун курашаётганлар — И. К. изоҳи) эканини аңлатиш энг асосий вазифа деб таъкидлади. Турккомиссия ва Туркфронт раҳбарияти «босмачилар»га қарши кураш тактикасини тубдан ўзгартириши керак эди. Ленин ва Сталиннинг кўрсатмасига биноан, ниҳоятда нозик бўлган миллий масалада заррача хатога йўл қўймаслик талаб этилди. Аввало маҳаллий аҳоли ҳисобига партия ва комсомол аъзолари сафини кенгайтириш, Қизил Армияни улар ҳисобига кўпайтириш, давлатни бош-

* «Туркистон fronti» жумласи ўша пайтларда ҳозирги тушунчамиздан кенгроқ мазмунда аңлашилди. Яъни Ленин Волгабўйи турклари, Ҳазар (Каспий) бўйи турклари ва Марказий Осиё турklarини назарда тутиб, «Туркфронт» тузган эди. Фрунзе ана шу фронтга қўмондон этиб тайинланганди.

қариш ишларига маҳаллий аҳоли иштирокини таъминлаш лозим топилди. Сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва маданий-маърифий ишлар бир бутун ҳолида амалга ошириладиган бўлди. Турккомиссиянинг махсус йиғилишида туб маҳаллий ёшлардан Қизил Армия сафига қабул қилиш масаласи муҳокама этилди. Куйбишев мусулмонларни армия сафига қабул этиш ва миллий қисмлар ташкил қилишни биринчи даражали вазифа, деб ҳисоблади. Натижада миллий кадрлардан офицерлар тайёрлаш учун махсус мактаб очилди.

19 сентябр 1919 йилда Фрунзе алоҳида фронт комиссиялари тузиб, уларни жойларга жўнатди. Бу комиссия ҳарбий-хўжалик ва иқтисодий масалалар билан шуғулланиши лозим эди. Айни чоғда у Туркистон ичида ҳарбий кучларни қайта қуриш ва кучайтириш чораларини кўрди. Фронт бошқармасидаги сиёсий аппарат (маҳкама) ва барча турдаги ҳарбий қисмлар, хизматлар ва бўлимлар вакилларида ташкил топган кенг таркибдаги ҳарбий комиссия тузди. Туркистон қўшинлари қўмондонларини ўз ўринбосарлари этиб тайинлаб, уларга кенг ваколатлар берди. Улар ҳар бир йирик қишлоқда ҳарбий гарнизон, «учар отрядлар» ва қишлоқ аҳолисидан «ўз-ўзини мудофаа қилиш отрядлари» тузишга киришишди.

Оммавий-сиёсий ва ташвиқот-тарғибот ишларининг асосий йўналиши маҳаллий аҳоли орасидан коммунистик партия ва ёшлар ташкилоти аъзолигига мумкин қадар кўпроқ одамларни олиш, айниқса истиқлол кучлари орасидаги зиддиятлардан фойдаланиб, уларни бирига қарама-қарши қўйишдан иборат бўлди. Мадаминбек ва шунингдек, бошқа эл-юртда бообрў кўрбошилар ҳақида миш-мишлар тарқатиш, уларни талончи, ўғри, каззоб одамлар қилиб кўрсатиш ташвиқот ишларининг асосий йўналиши бўлди. Оғзаки ва ёзма ҳамда тасвирий ташвиқот ишларининг асосий мавзуси «босмачилар кирдикорларини фош этишга» қаратилди. Шу тарзда Туркистон мустақиллиги учун бошланган курашни фуқаролар урушига айлантириб юбориш мумкин, деб ҳисобланди.

Ташвиқот-тарғибот ишлари кучайтирилди. Асосий эътибор йўл қўйилган хатоларни тузатишга қаратилди. Махсус ташвиқот бригадалари қишлоқлар ва шаҳарларга бориб, оқсоқоллар билан учрашувлар ташкил этишар, унда Лениннинг сиёсати халқчил, адолатли эканини ибсотлашга ҳаракат қилишарди. Мавжуд беқа-

рорлик ва унинг оқибати бўлган очлик, яланғочликка босмачилар айбдор этиб кўрсатиларди. Ленин бошлиқ большевиклар илгариги чоризм чиновникларидан тубдан фарқ қилишлари, улар маҳаллий аҳоли турмуш фаровонлиги, миллий мустақилликка эришиш учун ёрдамга келган халоскор эканликлари тушунтириларди. Босмачилик ҳаракати қанча тез тугатилса, аҳоли шунчалик тезроқ рўшноликка эришади, деб тарғибот қилишарди. Дин, шариат, миллий урф-одат, маросимлар учун кенг шароит туғдириш Совет давлатининг дастуруламали этиб кўрсатиларди.

Қизил Армия командирлари фақат ҳарбий операциялар ўтказиш билан чегараланмай, хўжалик ва ташкилий ишлар билан шуғулланадиган бўлдилар. Замонавий типдаги мактаблар очиш, уларда асосан маҳаллий тилларда дарс ўтказиш йўлга қўйилди. Бу мактабларда жадидлар ва тараққийпарвар руҳонийлар дарс беришар эди.

Туркистон АССР — кўғирчоқ ҳукумати таркибида чинакам мухторият учун курашаётган арбобларни ашаддий миллатчилар, капиталист-бойларнинг малайлари, деб эълон қилинди.

Чор ҳукумати даврида Туркистонда унга қарши ҳаракат асло тинмай, миллий-озодликка интилган кучлар чиндан ҳам ҳукумат маҳкамаларига тўсатдан ҳужум қилиб, уларни ўлдирар, мол-мулкини таларди. «Фақат 1887—1898 йиллар давомида Фарғона, Самарқанд ва Сирдарёда мустамлакачилар идораларига қарши 668 марта ҳужум бўлганлиги рўйхатга олинган. 1899 йилдан 1917 йилгача Фарғона, Самарқанд, Ҳазорбўйи, Сирдарё, Еттисув вилоятларида ҳаммаси бўлиб 4922 марта чор ҳукумати идораларига қарши ҳужумлар бўлгани ҳам Галузонинг китобида келтирилган» (19/81).

Чор маъмурлари ўзаро уларни «пират» деб атаса ҳам, аммо маҳаллий аҳолида уларга нисбатан салбий муносабатларни вужудга келтириш ниятида «босмачи» атамасидан самарали фойдаланганлар. Шу тариқа «босмачи» сўзи рус илмий лексиконидан ўрин олди. Рус большевиклари Туркистонда ҳокимиятни босиб олишгач, чор маъмурларининг ана шу анъаналарини давом эттириб, «босмачи» атамасини кенг қўлладилар, бу ҳол улар учун мафкура воситаси сифатида озодлик кучлари билан халқ оммаси орасига нифоқ солиш учун қўл келди. Албатта Фрунзе ва бошқа рус большевиклари туркистонликлар ўз уйларига кириб, уларга ҳукмрон-

лик қилишни мақсад этган қузғунлар — чинакам босмачилар ва босқинчиларга қарши бош кўтаришганини билмасдан иложлари йўқ эди. Аммо ҳар қандай қилиб бўлса-да, Туркистонни Россия қўл остида сақлаб қолиш муҳим иқтисодий, сиёсий ва стратегик аҳамиятга молик эди. Шунинг учун ҳеч бир куч ва маблағни аямай ва макр-ҳийла йўли билан шу мақсадга эришиш Марказий Россия ҳукумати томонидан Фрунзегга берилган бирдан-бир қатъий топшириқ эди.

Туркистонни империя таркибида сақлаб қолиш учун биринчи навбатда Фарғона водийсида ҳаракат қилаётган миллий-озодлик кучларига қатъий зарба бериш зарур эди. Агар бу кучлар сақланар экан, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ағдариб ташлашинг иложи бўлмаслигига Фрунзенинг ақли етарди. Шунинг учун у ҳарбий қўмондонларга юборган ўз директиваларида бу масалага жиддий эътибор беришни талаб этди. Ленин 1919 йил ноябрида Фарғона fronti ихтиёрига Орол денгизидаги казак отлиқ қисмларининг барчасини, сўнгра Марказдан Юсуф Ибрагимов бошлиқ Волга бўйи татар-ўқчи бригадасини жўнатди. Бу бригаданинг келиши на фақат кучлар нисбатида, шу билан бирга аҳоли орасида ҳам большевиклар таъсирини кучайтиришда муҳим рол ўйнади. Катта ваколатга эга бўлган бригада ҳарбий кенгаши ташкил этилиб, унга татар ўқчи бригадаси ҳарбий-сиёсий комиссари Я. Чанишев раис, Андижон шаҳар инқилобий қўмита раиси Р. Раҳимбоев, партия уезд қўмитаси котиби Гумеров ва Туркистон Марказий Ижроия комитети вакили Р. Исломов аъзо бўлдилар.

Татарлар тилини маҳаллий аҳоли тушунар, улар ўзларини мусулмон оламига мансублигини ҳам безбетларча айтишар ва Совет ҳокимиятигина халқларга тенглик, тинчлик, фаровонлик келтиради, деб тарғибот қилишарди. Чиройли, ихчам армия кийимларида, ёнида наган ва қилич таққан солдатларни кўрган айрим маҳаллий йигит-қизларда уларга нисбатан қандайдир ҳавас ҳис-туйғулари вужудга келарди.

Татар бригадаси ташвиқотчилари ўзбек тилида ва араб алфавитида ёзилган матнларни ёшлар орасига тарқатардилар. У матнларда, жумладан, қуйидаги фикрлар зикр этиларди: «... Мусулмонлар Қизил Армияда нафақат меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қилишни ўрганадилар, шу билан бирга уларнинг бахт-саодати учун янги ҳаёт ҳам қурадилар. Қизил Армия уюштирувчи,

интизомли ва маърифат ташувчи куч сифатида унда бўлган ва ўз жойларига қайтган мусулмон меҳнаткаш оғаларининг етакчилари ва вакиллари ҳамда янги жамият ташкилотчилари бўладилар» (18/121).

Бундай ташвиқотлар беиз кетмади: маҳаллий миллат коммунистлари сиёсий иш олиб боришга ўтдилар. 19 ёшдан 35 ёшгача бўлган ёшлардан 30 минг киши Қизил Армияга чақирилганда, маҳаллий аҳоли ўртасида бунга жиддий қаршилик сезилмади.

Оренбург казак отряди ҳам Туркистонга келди. Армия қайта шаклланиб, Веревкин-Рохальский қўмондонлиги остида Фарғона fronti жангчилари 2-Туркистон ўқчи дивизиясига бирлашдилар. Барча отлиқлардан иборат алоҳида Фарғона отлиқ бригадаси ташкил этилиб, унга чех Кужело* қўмондон бўлди. Поликовский бу бригада 1-полки қўмондони, венгер Миклош Вратец 2-полк қўмондони, Қўқон депарасида аввал озодлик кучлари билан қизилларга қарши курашиб, сўнгра ўзаро жанжал туфайли қизиллар тарафига ўтган Ҳамдамхожи Қаландаров 3-полкка қўмондон бўлдилар.

«Эътироф этиш керакки, — дейди Фрунзенинг энг яқин сафдоши Ф. Ф. Новицкий, — дастлабки пайтлардаги ҳатти-ҳаракатлар (Қизил Армия ва совет идоралари фаолияти — И. К.) хатолар, нуқсонлар, кўпинча эса жинояткорона ҳаракатлардан холи бўлмади. Маҳаллий аҳолига нисбатан онгли равишда жинояткорона ишлар Қизил Армия томонидан йўл қўйилди» (15/171). Ана шунинг учун ҳам Фрунзе ва Куйбишев қаттиқ фавқулодда чоралар кўриб, Қизил Армия ва унинг раҳбарлигида тартиб-интизом ўрнатдилар, қонунсиз ҳаракатлар учун ўлим жазоси белгиладилар.

Миллий озодлик кучларига қарши кураш масаласи Туркистон АССР Халқ Комиссарлар Совети, Марказий Ижроия Комитети ва ўлка партия комитетларининг қўшма мажлисида муҳокама қилиниб, 1919 йилда фавқулодда ваколатлар билан Фарғонага Комиссия жўнатишга қарор қилинди. Унга Туркесублика Халқ Комиссарлар Советининг раиси К. Е. Сорокин бошчилик қилди. Комиссия таркибида большевиклар партияси сафига кирган, мухтор республика Марказий Иж-

* «Интернационал бригада» деб аталган Кужело бошлиқ бу отряд Холхўжанинг немис, чех, венгер ҳарбий асирларини алдаб, Қорасув яқинида уларнинг бир қисмини қириб ташлагандан сўнг ташкил топган эди.

роия Комитети раисининг ўринбосари Т. Рисқулов, миллий масалалар бўйича комиссар, яъни вазир Турсунхўжаев ва бошқалар бор эдилар.

Комиссия Фарғона водийси аҳолисига ўзбек ва рус тилларида махсус хат билан мурожаат этиб, Совет ҳокимиятининг мақсад ва вазифаларини «тушунтириб» берди. Улар барқарор тинчлик ўрнатиш, ҳокимиятни маҳаллий аҳоли вакилларига топшириш учун, деҳқонларни ер, ишчиларни иш билан таъминлаш учун, зудлик-ла «босмачилик» аталмиш ҳаракатни тўхтатиш масаласини ўртага қўйдилар. Шу билан бирга халққа қарши жинояткорона ишлар қилгани учун Фарғона вилояти раҳбарлари ва Қизил Армия қўмондонлиги алмаштирилганини, арман дашноқлари эса қуролсизлан-тирилганини маълум этдилар. Бугина эмас, қурол-яроғини топшириб, ихтиёрий равишда Совет ҳокимияти томон ўтган қўрбошилар, понсотлар ва «босмачилар»га умумий авф эълон қилиниб, уларга ер, урулик дон, лозим бўлса, от-улов берилажаги ваъда этилди. Агар улар жумҳуриятни ўғрилар, босмачилардан тозалашда Қизил Армияга яқин-яқиндан ёрдам берсалар, миллий полк ва бригадалар тузилажаги эълон қилинди.

Сорокин бошлиқ комиссия Мадаминбекка тинчлик сулҳи тузиш тўғрисида таклиф киритди ва бу сулҳнинг биринчи шarti «босмачилар»нинг сўзсиз таслим бўлиши ва Совет ҳокимиятини тан олишдан иборат эди. Шунинг учун 1919 йил ёзида бошланган музокаралар ҳеч қандай натижа бермади. Сорокин Мадаминбекка махсус мактуб билан мурожаат этса-да, у бунга жавоб беришни лозим ҳам топмади. Чунки сулҳ таклиф этган томон иккинчи томон талабларини инобатга олмаётган эди.

Комиссия Фарғонада ҳаракат қилаётган «босмачилар»нинг тахминий миқдорини, уларнинг бошлиқлари, ҳаракат жойларини, таъсир доираларини аниқлаб чиқди. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, фавқулодда Комиссия ходимлари бошчилигида ўтказилган бу тадбир натижасида «босмачилик»ка мутлақо даҳли бўлмаган одамлар қатағон қилинди. «Босмачилар сотқинларни дарҳол сўйиб кетишини билган маҳаллий инқилобий қўмиталар бутунлай бегона исм-шарифларни тузиб беришар эди. Бу рўйхат бўйича босмачиларни тутиш ниҳоятда қутилмаган оқибатларга олиб келди. Умрида босмачилик қилмаган одамларни олиб кета бошладилар» (15/171). Илгари босмачилар сафида жанг қил-

ган ва Фарғона турмасида ётган барча одамлар озод этилди, уларнинг қўлига ўзбек тилида ёзилган мурожаат хати топширилиб, аҳоли орасида тушунтириш ишлари олиб бориш илтимос қилинди. Худди шундай ишлар Андижон ва Қўқон шаҳарларида ҳам олиб борилди. Турмада ётган «босмачилар» озод этилдилар.

Комиссия аввало Марғилонда, сўнгра Андижон, Қўқон, Наманганда митинглар ўтказиб, Совет ҳукумати-нинг янги сиёсатини тушунтириб берди, халққа маҳаллий партия ва Совет маҳкамаларидаги жиноятчи элементлар устидан тергов ишлари олиб борилаётгани, улар албатта жавобгарликка тортилажаги очиқ айтилди.

Андижонда Қизил Армия аскарлари ва арман дашноқлари ёвузликларини кўрган Рисқулов комиссия раиси Сорокиндан тўхтовсиз равишда маҳаллий раҳбарларни дарҳол қамоққа олишни талаб этди. Лекин Сорокин бу таклифни рад этгач, Рисқулов комиссия ишида қатнашишдан бош тортди. 11 май 1919 йилда Туркистон МИК раиси А. А. Казаковга йўллаган мактубида Рисқулов, жумладан, қуйидагиларни ёзган эди: «Фақатгина уездларда эмас, балки шаҳарларда ҳам ҳақиқий Совет ҳокимияти мавжуд эмас». Унинг таъкидлашича, икки қизил аскар (рус ва арман) сартларнинг (маҳаллий аҳоли демоқчи — изоҳ И. К.ники) устига бостириб кириб, ота-оналари кўз олдида қизларнинг номусига текканлар, бироқ қўмондон Плотников уларга нисбатан тегишли чора кўрмаган. «Андижонда, — дейди Рисқулов, — арманлар қишлоқлардан жуда кўп-лаб сарт қизларини олиб келиб, уларни ўз хусусий буюмига айлантирганини аниқладик. Дашноқлар ўқни тежаб қолиш мақсадида гуноҳсиз мусулмонларни аёвсиз чопишган,* аёлларнинг номусини топтаб, ғазаб билан: «Агар Аллоҳ қудратли бўлса, сенга нажот берсин», деб диний эътиқодларини ҳақоратлашган. Ана шундай хунрезликлар кетаётган бир пайтда «Скобелевда бутун-бутун ташкилотлар ва ижроия комитетлар ичкиликбозлик билан шуғулланишган... Партия ташкилотлари кўп-лаб зиён келтирадиган турли-туман нолайиқ унсурлар билан ифлосланган, ичкиликбозлик, порахўрлик оддий ҳолга айланган». Рисқулов ўз мактубининг охирида бун-

* Ш. Шомағдиевнинг «Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине» китоби (1961 й, Тошкент) да таъкидланишича, арман дашноқлари Марғилонда 7000, Андижонда 6000, Наманганда 2000, Бозорқўрғон ва Қўқон ўртасида 4500 га яқин маҳаллий аҳолини ўлдиришган-отишган, чопишган.

дай дейди: «Совет ҳокимияти, ўртоқ Казаков, бизга қимматга тушди. Ҳаддан ташқари тартибсизликларни кўриб, юрак сиқилади ва қалбда кучли оғриқ пайдо бўлади» (19/21).

Бироқ Рискуловнинг бу оху нолалари қизил империя арбобларини сира уялтирмаган бўлса-да, аммо маҳаллий аҳолига нисбатан қўллаётган сиёсатлари яхшиликка олиб келмаслигини тушунишга ёрдам берди. Қизил Армия юқори қўмондонлигида ҳам Фарғонадаги «босмачилик» ҳаракатини ҳарбий йўл билан ҳал қилиб бўлмаслиги, фақат маккорона сиёсат орқалигина уларни тинчитиш мумкинлигини англаб етишди. Шу мақсадда ерли аҳоли ўртасида ташвиқот-тарғибот ишларини авж олдириб юбордилар, «босмачилик»дан қайтган йигитларга митингларнинг ўзидаёқ ер бериш тўғрисидаги қарорларни тутқаздилар. Миллий-озодлик қисмлари орасига ҳуфиялар жўнатиб, зарур маълумотларни олишдан ташқари, кўрбошилар орасидаги муносабатларни аниқлашар, пайти келиб бу гина-гудратлардан усталик билан фойдаланишар эди. Айниқса бутун Туркистон бўйлаб татар бригадаси олиб борган тарғибот-ташвиқот ишлари қизиллар учун анча самара келтирди.

Ленин 1919 йил 12 ноябрда «Туркистон коммунист ўртоқларга» деган мактуб йўллади. Унда «халқлар доҳийси» мусулмон меҳнатқашларига муносабатда ўта эҳтиёткор бўлиш, улар тўласича дин аҳллари таъсирида эканига эътибор бериш фавқулодда аҳамиятли деб топшириқ берди. Фрунзе ва Куйбишев бўш вақтларда Қизил аскарлар маҳаллий аҳолига ҳўжаликни тиклаш ва юргизиш ишларига фаол ёрдам беришни талаб этдилар ҳамда бунга қисман эришдилар. Лениннинг бу мактуби коммунистлар ва аҳоли ўртасида кенг тушунтирилди. Натижада маҳаллий аҳолининг бир қисми орасида нажот йўли қизиллар томонида экан, деган тушунча пайдо бўлиб, у аста-секин мустаҳкамланиб борди.

ҲАЛ ҚИЛУВЧИ ЖАНГЛАР

Мадаминбекнинг ҳуфия (разведкачи)лари Туркистон кўғирчоқ ҳукумати Фарғонада ҳокимиятни батамом қўлга олиш учун зарур чоралар кўраётгани ҳақида янги-янги маълумотлар келтиришар эди. Булар ҳарбий кучларни кўпайтириш, қурол-аслаҳа, озик-овқат таъми-

нотини яхшилаш ҳақидаги чоралардан иборатгина бўлиб қолмай, кўрсатмалар ичида кўрбошилар ўртасига нифоқ солиш, уларни бир-бирига гиж-гижлаш, айниқса Мадаминбекнинг обрўйини тўкиш учун миш-мишлар тарқатиш тўғрисида аниқ топшириқлар ҳам бор эди.

Фарғонадаги Қизил Армия штабида ишлаётган хуфиялар бундан ҳам хавфлироқ режаларни маълум этдилар. Мадаминбекка қарши ҳарбий операция режаси ишлаб чиқилибди. Ҳарбий штабда тасдиқланган бу режага кўра, Миллий озодлик қўшинлари қуршаб олиниши ва 1920 йил февралигача батамом тор-мор келтирилиши, Мадаминбек тирик ё ўлик ҳолда Фрунзегга топширилиши керак эди. Қизиллар усталик қилмоқчи эдилар. Мўлжалга кўра, татар дивизияси Мадаминбекни унинг доимий қароргоҳидан Шаҳрихон томонга қувиши, Гарбуванинг жанубий-шарқий ва жанубий-ғарбий томонидан Скобелевдаги гарнизон қўшинлари чиқиб келиши, Кужело бошлиқ отлик бригада эса Намангандан Ёзёвонга қараб юриб, душман чўлларга тарқалиб кетишига йўл қўймаслиги кўзда тутилганди. Афтидан, улар Мадаминбекни қопқонга туширмоқчи эдилар.

Қизиллар асосий ҳужумга ўтишдан аввал иккиланиб юрган кўрбошиларга қарши юриш бошладилар. Шу мақсадда Кўрғонтепа ва Гуручмозорда ҳаракат қилаётган Акбарали ва Маҳкамхўжа дасталарини қуршаб олиб, сўзсиз таслим бўлишларини талаб этдилар. Чор ҳукумати даврида 12 йил каторгага ҳукм қилинган Маҳкамхўжа аслида Мадаминбекнинг ўнг қўли, ишончли кўрбошиларидан бўлиб, ихтиёрида жанглarda чиниққан ва яхши қуролланган юзлаб йигитлар бор эди. Акбарали ўз замонасининг ўқимишли, маданиятли кишиларидан бўлиб, у ҳам Мадаминбек каби Туркистонда демократик тартиблар ўрнатиш тарафдорларидан эди. Акбарали рус тилида эркин гапириша олар, сиёсатда анча теран фикрлар билдирар эди. Унинг ихтиёрида 600 нафар йигит бор эди. Акбарали совет ҳокимиятини бошқаришга янги ходимлар келгани, улар ичида миллий кадрлар ҳам кўпайиб бораётгани учун бу барқарор ҳукумат хизматида ўтганини маълум этган. Қизилларга Акбарали таслим бўлиш билан чекланиб қолмай, у «жуда кўп кўрбошиларга совет ҳокимияти тарафига ўтишга чақириб, мактуб йўллади». Унинг мактубига жавобан 200 йигити билан Парпи кўрбоши ҳам

қизилларга таслим бўлган. Шуниси ачинарлики, улар Мадаминбекдан мадад етиб келишини билсалар-да, қизилларга таслим бўлишган.

Мадаминбек бу жуда катта хавф эканини сезиб, аввалроқ отни қамчилади ва у 3000 кишилик армия билан Пойтуқни қуршаб олди ҳамда Акбарали билан Маҳкамхўжани дини исломга хиёнат қилмасликка чақирди. Бироқ қизиллар ва бу икки отряд қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Пойтуқда омонсиз жанглар бошланиб кетди. Мадаминбек ўзи ишонган кўрбоши отрядларини бу жиддий хавф-хатарнинг олдини олишда фаол ёрдам беришга чақирди ва қаттиқ талаб этди.

Фарғона fronti Андижонга қўшимча кучлар жўнатди. Булар Андижон ва Қўқондан келган Қизил Армия полки, татар полкининг 2-батальони, пиёда разведкачилар отряди, бригада штабининг комендантлик командаси, «учувчи отряд» йигитлари, 16-отлиқ полки эди. Андижонга эга бўлиш аслида Фарғона водийсидаги ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш билан баробар эди. Буни қизилларнинг командирлари ҳам яхши билардилар. Шунинг учун улар бу ҳал қилувчи жанг эканини англаб, Мадаминбек бошлиқ озодлик кучларига қарши тузилган ҳужум операцияларини белгиланган муддатдан илгари бошлаб юбордилар. Шу мақсадда Қўқондан Андижонга яна етти вагон қизил аскарлар келиб тушди. Э. Кужело бошлиқ III байналмилат отлиқ полки ҳам пайдо бўлди. Уларнинг ҳаммаси Фарғона fronti кўмондони М. Сафонов ихтиёрига берилди.

Андижон мудофааси учун рус большевиклари ва улар томонига ўтган маҳаллий миллат вакиллари зарур чораларни кўрган эдилар. Шаҳар 6 та жанговар участкага бўлиниб, ҳар бир участкага муайян қисмлар аниқ топшириқлар билан жойлаштирилган эди. Ершов бошлиқ 300 кишидан иборат партия дружинаси 1-участкани, яъни Ўш йўлидан Соё қирғоғигача мудофаа позицияси ташкил этганди. Сойдан темир йўл бўйлаб қўриқчи посбон (охрана) қўйилиб, улар дозорлар билан алоқада бўлиши таъминланган эди. Участканинг ўз штаби ва резерв қисмлари бўлиб, улар Исҳоқов ғишт заводига жойлашган эдилар.

Сидоров бошлиқ 200 киши 2-жанговар участка мудофааси учун жавобгар эди. 3- ва 4-жанговар участкаларга Акимов бошлиқ 200 қизил аскар жойлашган эди. Володин бошлиқ 5-жанговар участкада 250 қизил аскар ва партия дружиначилари бор эди. Верявкин бош-

лиқ 6-жанговар участкада 300 киши жойлашган эди. Улар зарур озиқ-овқат, ўқ-дори билан таъминланган эдилар. Охунжон бошлиқ 1-Совет мусулмон отрядида 100 киши бўлиб, уларга махсус топшириқ берилган эди. Андижон крепости комендант Шанин ихтиёрида 3 тўп ва 2 пулемёт ва шунга яраша куч бор эди. Партия дружиначилари ва қизил армия солдатларидан иборат 400 киши шаҳар мудофааси резервида турарди.

Скуба бошлиқ мудофаа штаби шошилинич равишда шаҳардаги барча ишчилар ва коммунистларни шаҳар мудофаасига сафарбар этилган, деб уларни қурол ишлатишга ўргатиш пунктлари ташкил этдилар. Андижон партия ташкилоти миллий озодлик кучлари ва «рус деҳқон армияси» орасига шпионлар юбориб, уларни парчалаб ташлаш режасини туздилар ва уни амалга оширишга киришдилар.

1919 йил 11 сентябрдан бошлаб Андижон кўчалари ва Боғишамол қирларида жуда катта жанглар бошланиб кетди. Мадаминбек бошлиқ ислом лашкарлари «Туркистон — туркистонликлар учун! Ё шаҳид, ё ғозий, ур-р-р!» деган сурон билан олдинга ташландилар. 8 кун давом этган омонсиз жангда ҳар икки томондан ҳам жуда кўп қон тўкилди. Туркистонликлар шердек олишдилар. Бу жангда Андижон мудофаасига бошчилик қилган Андижон уезд-шаҳар партия комитетининг раҳбарлари Г. М. Бильдин ва Шиллер, Фарғона fronti ҳарбий инқилобий кенгаши раиси Д. И. Спасибов ҳалок бўлдилар.

«Рус деҳқон армияси» ҳам яхши мадад бериб турган эди. Мадаминбек қўшинлари Андижоннинг Эски шаҳрини ишғол қилгач, қутилмаганда «рус деҳқон армияси»нинг Иванов ва Михайловск полклари қизиллар томонига ўтиб кетишди. Маълум бўлишича, қизилларнинг ташвиқотчилари агар Мадаминбек ҳокимият тепасига келиб қолгудек бўлса ва ислом республикаси ўрнатишса, русларга бу ўлкада жой қолмайди, бинобарин, сизлар учун унинг мағлубияти фойдали, деб ишонтиришган.

23 сентябрда 8 рота, 2 эскадрондан иборат 24 пулемёти ва 6 та замбараги билан Қизил Армиянинг «Қозон полки» Андижонга етиб келгач, қизиллар 24 сентябр кuni хужумга ўтдилар.

Бир томондан Акбарали, Маҳкамхўжа ва Парпининг сотқинлиги, иккинчи томондан Монстров бошлиқ «рус деҳқон қўшини»нинг хиёнати, қолаверса, Омон

Полвон, Кўршермат ва Холхўжа отрядларининг вақтида ёрдамга келмагани омад юз ўтирганидан бир даракка ўхшарди. Мадаминбек оғир аҳволда қолди. Устигастак тартиб билан чекинаётган Мадаминбек лашкарини Алексеев бошлиқ Ўш маъмурлари душмандай кутиб олишди.

Мадаминбек ўзини йўқотиб қўймади. У штаб бошлиғи Белкин ва бошқа рус офицерлари билан биргалликда фаол мудофаа режасини зудлик билан тузиб чиқди. Энг аввало қўшиннинг асосий қисмини эсон-омон асраб қолиш керак эди. Шу мақсадда у Норин ва Қорадарё ўртасидаги қароргоҳидан Гарбувага келиб Кўршермат отряди билан қўшилди. Қизилларнинг олдинги қисмларига зарба бера бориб, Акбаробод, Сўфон ва Кўкжар орқали тоғли зона — Янги Новкентга, сўнгра Эски Новкентга тартибли чекинишга киришди. У кичик-кичик отрядларни пистирмага қўйиб, қизилларга кутилмаганда қаттиқ зарбалар берар-у, аммо қўшинининг асосий қисмини жангга ташламас эди. Қизиллар Янги Новкентга яқинлашганларида кучли бўрон туриб, қор ёғди. Аммо уларга қандай бўлмасин Мадаминбек асосий қўшинларини тор-мор келтириб, ўзини асирга олиш топширилган эди. Кужело бошлиқ отлик отряд етиб келгач, қизиллар жон-жаҳдлари билан хужумга ташлансалар-да, мудофаани ёриб ўта олмадилар: Мадаминбек усталик билан чекина бориб, қўшинни мудофаа учун жуда қулай бўлган Фулжа истеҳкомига ўтказиб олди. Шундан сўнг қизилларнинг у ерга боришга юраклари бетламай, орқага қайтдилар. Чунки Мадаминбек қўл остида партизан урушига моҳир отрядлар бўлиб, улар ҳеч бир талофат кўрмаган ҳолда бутун-бутун душман отрядларини қириб юборишга қодир эдилар. Уларга рўбарў бўлгулик эмасди. Тарихнинг телбатескарчилигини қарангки, Совет даврида ёзувчининг ҳам, тарихчининг ҳам қалами қизилларни мадҳ этишдан толмади. Ҳақиқат бир ёқда қолиб, ой чиқса ҳам, кун чиқса ҳам қизил террорчиларни ҳалоскор шунқор қилиб кўрсатилаверди. Оқибатда миллатни ҳимоя қилиб чиққанлар босмачига, талончига, тошбағирга айланди. Қизиллар эса ҳамиша жангларда голиб чиқар, «босмачи»лар эса нуқул талофат кўрардилар. Худди шундай қизилларнинг Фулжа истеҳкоми олдидаги ночорлиги ҳақида лом-мим дейилмай, аксинча, қизилларнинг йирик ғалабаси саналиб келинди.

Афсуски, Мадаминбек ва унинг штаби тузган ҳар-

бий режалар ҳам рўёбга чиқмай қолди. Бу режага кўра, Мадаминбек 1919 йилнинг ўзидаёқ Ўш, Жалолобод ва Марғилонни ишғол қилиб, Андижон, Наманган, Кўқонда ҳам мусулмон маъмуриятини ўрнатмоқчи, сўнг-ра Скобелевдаги яхши қуролланган ва мустаҳкам истеҳкомга эга қизилларни батамом тор-мор келтиргач, Фарғона водийсида чинакам мустақил Туркистон давлатини қарор топтирмоқчи эди. Бу давлат албатта демократик тамойилларга асосланган, парламент қабул қиладиган қонунлар ва шариатга таянадиган ўзига хос миллий давлат бўлиши керак эди. Бунда миллий ва диний қадриятларни ҳурматлаш барча граждaнларнинг бурчи бўлиб қолиши назарда тутилган эди.

Андижон ва Ўшдаги мағлубиятдан сўнг «рус деҳқон армияси»нинг бошлиғи Муханов Мадаминбек билан ҳокимият талaшишга ўтиб, ўзини йўқ «Фулжа fronti» кўмондони деб эълон қилди. Бор-йўғи 100 кишидан иборат деҳқон отряди қолган генерал Монстров эса ўзини Туркистонда большевизмга қарши курашувчи барча кучларнинг ягона бошлиғи сифатида муносабат белгилашларини талаб этди. Мадаминбек эса «рус деҳқон армияси» билан тузилган иттифоқ тўғрисидаги битимни бекор этди.

Рус элчиси Успенский ва Эссертон уларни яраштириш мақсадида Эрқаштомда йиғилиш ўтказишни таклиф этишди. Бу жойда Мадаминбек бошлиқ «Вақтли Фарғона ҳукумати» тузилди. Фарғонада большевизмга қарши барча қуролли кучлар бош кўмондони Мадаминбек эканлиги тан олинди. Монстров ҳукуматда Мадаминбекнинг ўринбосари этиб тайинланди. Шундай қилиб, Мадаминбек бошлиқ кўшин, Кучуков бошлиқ қорақирғиз полки ва Муханов бошлиқ уч отряддан иборат «рус деҳқон армияси» ягона кўмондонликка бўйсунадиган бўлди.

Туркия, Афғонистон, Озарбайжон ҳукуматлари ўз вакилларини жўнатиб, Мадаминбек бошлиқ Фарғона ҳукуматига ёрдам қилажакларини маълум этдилар. Мадаминбек ўз элчиларини Қобулга жўнатиб, Афғон давлати билан бевосита сиёсий ва ҳарбий алоқалар ўрнатди. Бунга мувофиқ ўн минг кишидан иборат афғон кўнгиллилари Мадаминбек кўшинлари олиб бораётган миллий-озодлик урушида мададкор бўлиши керак эди. Туркия ҳукумати ҳам Анвар поша раҳбарлигида ўз делегациясини ва ҳарбий-инструкторларни жўнатиш ниятида эканини маълум қилди. Инглизлар Туркистонда

пайдо бўлган бу янги давлатни расман таниш масаласини парламент муҳокамасига қўяжакларини билдирдилар.

Октябр ўрталарида ҳориждан Мадаминбек бошлиқ ҳукуматга ёрдам тариқасида 60 туяда қурол-аслаҳа ва ўқ-дори келди. Қўқонқишлоққа келган 60 арава қурол-аслаҳа ва ўқ-дори ҳам қабул қилиб олинди. Фарғона вилоятида жуда кўп ҳорижий асирлар бўлиб, улар ичида туркиялик офицерлар ҳам бор эди. Туркиялик офицерлар Фарғона вақтли ҳукуматига ёрдам беришга аҳд қилишди. Улар ичида Калма, Камол Рамз, Абдулла Човуш каби жасур офицерлар ҳам бор эди. Чет элларда ҳарбий ўқув юртларида ўқиб келган туркистонлик 40 йигит ҳарбий инструктор сифатида ўз фаолиятларини бошладилар.

Бироз нафасни ростлаб олиб, сиёсий, ҳарбий-ташқилий ишларни амалга оширгач, Мадаминбек октябр ўрталарида Андижоннинг Ойим қишлоғида Фарғона қўрбошиларининг катта йиғинини чақирди. Бу йиғинга барча йирик қўрбошилар, шунингдек Бухоро амирлиги ва Англия ҳукумати ҳамда «Шўрои Исломия», «Уламо» ташкилотлари вакиллари ҳам иштирок этдилар. Кенгаш Туркистон миллий-озодлик кучлари ҳарбий фаолиятини фаоллаштириш тўғрисида бир битимга келди. Мадаминбек махсус буйруқ билан қўрбошилар гуруҳлари ҳаракат қиладиган ҳудудларни белгилади. Бунга кўра, Мулла Эргаш, Раҳмонқул, Ислоққул, Эшмат қўрбошилар Қўқон ва Хўжандда, Омон Полвон ва Бойтуман ҳожи Наманганда, Шермуҳаммадбек Марғилон ва Фарғонада, Холхўжа Эшон ва Муҳитдин қўрбошилар Новкент, Ўзган ва Ўшда, Мадаминбек ўзи бошлиқ гуруҳ Андижон — Асака ҳудудида ҳарбий ҳаракатлар бошлаши керак эди. Айни чоғда Власов қўмондонлигида «Туркистон ўқчи отлиқ отряди» тузилиб, унинг таркибида Исмоил полвон йигитларидан ташқари 6 та рус офицери ва 3 солдати бор эди. Монстров отряди қайта тузилди, унда Константинов бошлиқ казак отрядлари ва 100 га яқин туркистонлик турли миллат вакиллари бор эдилар. Кучуков бошлиқ қирғиз отряди ҳам қайта тузилди. Буларнинг барчаси Андижон ҳудудида, Қора дарё ортида тўпланган эдилар.

Мадаминбек ҳузурига сэр Эллис бошлиқ инглиз делегацияси келди. Улар Бухоро амирлигида ҳам бўлиб, большевизм деб аталган қора вабога қарши курашда Англия мададкор эканлигини айтдилар.

Фаргона истиқлолчилари жанг майдонларида кўтариб юрган байроқларидан намуналар. 1918—1920 йиллар.

Мадаминбек Туркистоннинг барча аҳолисига мурожаат қилиб, большевизмга қарши урушда ҳеч ким бегараф қолмаслиги кераклигини таъкидлади.

Вақтли Фарғона ҳукумати номидан Мадаминбек жойларда амалга ошириш учун махсус кўргазма берди. Бунга кўра бутун Советлар, уларнинг ижроия кўмиталари ҳамда Туркистон Автоном Совет социалистик республикаси маъмурияти большевизмдан тозаланиб, умумхалқ сайловлари ўтказилиши назарда тутилган эди. Кўргазмада ҳар қандай фавқулодда комиссиялар (ЧК), сиёсий комиссарлик зудлик билан тугатилиши, дон монополияси бекор қилиниши айтилганди. Барча деҳқонлар сиёсий фронтдан дарҳол озод этилиб, ўз жойларига жўнатилиши керак эди (18/113—114).

Фарғона йигитларига махсус мактуб йўллаб Мадаминбек уларни Советларга қарши ҳаёт-мамот курашига даъват этди.

1919 йил ноябрида қизилларга қарши янги жанглар бошланиб кетди. Мадаминбек бошлиқ лашкарлар «Қозон полки»нинг бир қисмини қуршаб олди ва қириб ташлади. Бу полkning яна бир қисмини Холхўжа бошлиқ отряд Кўқонқишлоқда йўқ қилиб юборди. Исломуқул отряди коммунистлар Неймат Қосимов ва Носир Маҳмудов бошлиқ 79 ватан хоинини Чирикжийда қишлоғида қириб ташлади. Улардан фақат иккитасигина тирик қолди, холос.

Гарчи уруш давом этаётган бўлса-да, аммо 1919 йил

кузи ва 1920 йил январида бўлиб ўтган шиддатли жанглар натижасида ҳар икки томон қўшинлари ҳам ҳолдан тойган эдилар. Энди нафасни ростлаб куч тўплаш, бўлиб ўтган жангларда йўл қўйилган хатоларни обдон ўйлаб чиқиб, уларни такрорламаслик чораларини кўриш зарур эди. Мадаминбек учунгина эмас, балки бутун қўшин ва унинг қўрбошилари учун ҳам бу уруш катта имтиҳон бўлди. Айниқса мусулмон қўшинларининг сочилиб кетган алоҳида-алоҳида отрядлари орасида умумий режага кўра ягона ҳаракат йўқлиги, алоқанинг телефон, телеграф сингари замонавий турларидан етарли фойдаланилмагани, бу соҳада маҳаллий миллатлардан мутахассислар йўқлиги кўп панд берди.

Туркистон аҳолиси ўртасидаги парокандалик, мустақил давлатга эга бўлиш аҳамиятини тушуниб етмаслик, большевиклар маҳаллий аҳолини мустамлакачиликнинг янги, янада макрли кишанлари билан асоратга солиш учун курашаётганликларини тўла тасаввур эта олмаслик жуда катта тўсиқ бўлиб ётар эди. Агар бошқа айрим бек ва қўрбошилар большевиклар билан бораётган урушдан фойдаланиб, бойиб олишни назарда тутаётган бўлсалар, Мадаминбек ва унинг фаол тарафдорларининг асосий мақсади Туркистон бирлигини сақлаб қолиб, қудратли Турон давлатига асос солиш учун йўл очишдан иборат эди.

Мадаминбек энг аввало ўзбек эди, унинг онги, шуури миллий руҳда — ўзбекона фикр юритар эди. Хўш, ўзбек нимани истайди? Албатта яхши, ҳалол-пок оила барпо қилишни. Бир этак бола-чақа қилиб, уларнинг орзу-ҳавасини кўришни. Тинч, осойишта ҳаётни. Пешона тери билан топганига қора қозони қайнаб туришини. Кўпроқ топса оқ уй — олабаргоҳ уй солишни, меҳмон-измон кутишни, тўйлар ва маросимлар уюштириб юртга ош беришни. Агар унинг тўйи ва маъракасига қанча кўп одам келса, ўзбек шунчалар хурсанд бўладики, унинг бу хурсандчилиги оламга сигмай кетади. Шунинг учун у охирги яктагини сотиб ва қарз-хаволага ботиб бўлса-да, кўпроқ ош дамлагиси, нима қилиб бўлса-да меҳмонларнинг кўнглини олгиси келади. Шундай онларда у афсонавий Сулаймон пайгамбардек, ўзини жаҳонга подшоҳдек ҳис этади, гўё жаҳон уни олқишлаётгандек бўлади. Ана шунда ўзбек меъридан ошириб юборилган ҳар қандай нарса ўзининг қарама-қарши томонига оғиб кетиши, яъни гўзаллик хунукликка, яхши ёмонга айланиб кетишини англамай

қолади. Қўйинг-чи, ўзбекнинг орзу-ҳаваси ҳам ўзига яраша. Шундан завқ олади, ҳузур топади. Мана шунга эришса бас, ўзбек учун бундан ортиқ лаззат на ҳожат. Шунинг учун у жонини балоғардон қилишга ҳам тайёр.

Юзаки қараганда бунинг нимаси ёмон? Жиддийроқ, тўла-тўкисроқ, атрофлича қаралса-чи? Ўша оила, тинч-осойишта ҳаёт кўп омилларга боғлиқ эканини ўзбек ҳамма вақт ҳам англайвермайди. Миллий жиҳатдан бошқа миллатларга тобе бўлган халқнинг қозони яхши қайнамаслиги, у йўвгон суюқ овқатга тўлишини қўпинча эътибордан соқит қилади. Ҳозирю ҳузури қабилдаги ҳаёт кечиришга одатланиш пировардида унинг пешонасини шўр қилиб қўйишини обдон тасаввур қила олмайди. Турк қавмидаги бу чекланганликни кўриб изтиробга тушган қорақалпоқ ва ўзбек халқининг атоқли ёзувчиси Тўлепберген оға Қаипбергенев «во ажабо, бизнинг қонимизга иблис ва бўрининг қони аралашиб қолмаганмикин», деган мулоҳазага боради. «Аслида, — дейди Тўлепберген оға, — ҳар бир туркий инсон томирида маълум миқдорда бўрининг қони бўлгани учунми, баъзан бир-бирини ўйламасдан ўз ҳолича яшаб кетадиган вақтлар бўлади».

Мадаминбек ҳам уруш тугагач, биронта тегирмонни сотиб олиб, одамларнинг ҳожатини чиқариб, кун кўришни, бола-чақасининг орзу-ҳаваси билан яшашни ўйлаб қўйган эди. Севикли ёри Саодатхонга бу ҳақда кўп гапирар, шундоқ кунлар келишини худойи-таолодан сўрагани-сўраган эди. У бирон-бир амал, мартабага эришишни хаёлига ҳам келтирмасди. Бироқ Мадаминбек ўша тегирмон, ўша хонадон, ўша бола-чақанинг тақдири Туркистон халқларининг ўз миллий давлати бўлишига, жамиятни тарихий анъаналар ва ҳозирги замон қадриятлари асосида бошқаришни ўрганишга боғлиқ эканини бошқалардан кўра теранроқ англади. Аммо баъзи бир гуруҳ кечаги қуролдошлари бошқача хаёлотлар билан яшашарди. Улар амалга миниб васвасасига тушиб қолган эдилар. Ана, Охунжон, Тўйчи, Акбарали, Маҳкамхўжа ва ҳоказолар. Ахир қизиллар уларга ҳокимиятни эмас, ўзлари ҳукм юритадиган давлатнинг оддий дастёрлари бўлишни таклиф этсалар ҳам, бошлари айланиб қолибди. Миллатга бундан ортиқ хиёнат бўлиши мумкинми? Бу миллат фожиаси эмасми? Мадаминбек сургунда юрган вақтидаёқ ўз кадр-қиммати учун кураша билишни, уни топтамоқчи бўлганлар билан гаплашиб қўя олишни ўрганган эди. Кейинча-

лик эса, миллат ҳам бир ягона тана, жисм сифатида бирлашса, ўз қадр-қиммати, миллий гурури, ўзига хос маданияти, тарихан таркиб топган хайрли анъаналари учун курашса, арзийдиган эл эканини англаб етса, ўзи ҳам аллақандай гурур ҳисларини туяди, деган хулосага келди. Унинг эътиқоди ҳам Холхўжа каби гапининг бурди йўқ, ваъдасини тезда эсдан чиқарадиган мусулмонларникидан ўзгача эди. Мусулмончилик Мадаминбек назарида аввало ҳалол-поклик, тўғрисўзлик, бошқа одамларга, халқларга озор бермаслик, қийналганларга ёрдам бериш, сахийлик, мурувватпешалик, ёвузлик устидан эзгуликнинг қарор топиши учун курашишдан иборат эди.

Мадаминбек бўлиб ўтган охириги жангдаги муваффақиятсизликлар сабабини ўзича таҳлил этар экан, марказлашган ягона ҳокимиятсиз ва унинг халқаро алоқаларисиз ўта макрли ва уюшган душман устидан ғалаба қозониш мумкин эмаслигини англаб етди. Бундан ташқари беклар, кўрбошилар ўртасидаги манманлик, димоғдорлик касали, уруғ-аймоқчилик, вилоятпарастлик, элатпарастлик, тор шахсий манфаатларга миллий манфаатларни қурбон қилиб юборишгача етиш майллари пировардида миллат учун қимматга тушиши мумкинлигини фаҳмлаб, ўз атрофидаги кишиларни ҳушёрликка чақирди. Майда-чуйда кудуратларни йиғиштириб қўйиб, вужудга келган пайтдан фойдаланиб, мустақил давлат тузиб олиш ўрнига кўрбошиларнинг баъзилари «сандан мен баланд» қабилда иш тутардилар. Шу сабабдан ҳам Мадаминбек аввало ўзи ҳар қандай гиналарни йиғиштириб қўйиб, макрли ва кучли душманга қарши бирлашиб курашишга чақирди. Лекин «қизил» ва «оқ» русларга муносабат масаласида Мадаминбек билан Кўршермат ва Холхўжа ўртасида кучли ихтилоф чиқди. Агар Кўршермат русларсиз ва бошқа миллатларни аралаштирмаган ҳолда соф ислом давлати тузиш керак деб ҳисобласа, Холхўжа Эски хонликларни тиклаш тарафдори эди. Ўзини Эшон деб эълон қилган бу шахс келгусида ана шу давлатнинг бошлиғи бўлиш нияти билан яшарди. Шунинг учун Мадаминбек қўшинлари Андижонда ҳаёт-мамот жанглари олиб бораётган кезде унга фаол ёрдам беришга шошилмади. Бордию, унинг қисмлари вақтида ёрдамга борганида, эҳтимол «рус деҳқон армияси» ҳам ўз позицияларини ўзбошимчалик билан ташлаб кетмас, воқеаларнинг бориши мусулмон лашкарлари фойдасига ҳал бўлиб кетармиди.

Бунинг ўрнига айна шу қалтис пайтда Холхўжа бошқа қўрбошиларга мактуб йўллаб, русларга, яъни «кофирлар»га ҳомийлик қилаётган Мадаминбекни қўллаб-қувватламасликка ундаб, Эшон зотидан бўлган ўзини «Амир ал-муслимин» деб танишларига даъват этди. Мадаминбек Фулжага қараб келаётганда, унинг ўринбосари, қорақирғизлар командири Сулаймон Кучуковни чақириб олиб, хиёнаткорона асирга туширди. Бироқ, йирик отрядга эга бўлган қирғиз Муйдинбек Холхўжани қўллаб-қувватламади. Қорақирғизлар эса ўз командирларини асирликдан бўшатишни қаттиқ талаб этдилар. Натижада Холхўжа Кучуковни озод қилишга мажбур бўлди. Барибир Холхўжа Мадаминбекни сира кечира олмас эди. Чунки Мадаминбек уни хотин олиб хотин қўйгани, талон-тарожлик билан шуғуллангани учун (Холхўжа 19 та хотин олишга улгурган эди) сен мусулмон саркардаси номига доғ туширяпсан, деб қуролсизлантириб сазойи этган эди. Аммо кейинчалик Кўршермат ўртага тушгач ва ўзи тавба қилиб қўрбошиликка қайтган эди.

Мадаминбек Фулжага келиши билан Холхўжа жуда изтиробга тушиб қолди. У ўзига қарашли йигитларни ҳар эҳтимолга қарши тайёрлаб, бир кечада жуфтакни ростлашга шайлаб қўйди. Аммо Мадаминбек у билан эски қадрдонлардек кучоқлашиб кўришди, ўтириб дуойи фотиҳа қилдилар. «Омин, — дея дуога самимий қўл очди Мадаминбек, — илоҳим, ўртамиздаги нифоқу гина-кудуратларни, келишмовчиликларни қодир Худонинг ўзи бартараф этсин. Мусулмонлар ва уларнинг бошлиқлари орасига тушган шайтон васвасаларидан Ўзи асраб, ислом байроғи остида мусулмон фарзандларининг бирлашувларига йўл очсин. Қудратли Туркистон давлати тузиш йўлидаги саъй-ҳаракатларимизга ривож берсин, Оллоҳу акбар».

Шундан сўнг Мадаминбек шарафига Холхўжа зиёфат берди ва гап орасида бекнинг гина-гудуратларни унутиб, ягона армияга бирлашиш тўғрисидаги фикрларига қўшилажagini билдирди. Ва бу фикрнинг исботи сифатида Фулжада Мадаминбекка юксак иззат-икром кўрсатди, унинг штабини жойлаштириш учун ҳамма зарур шароитларни яратиб берди.

Мадаминбек Фулжада узоқ турмади. У ўз қўшинлари билан Қуршоб томон орқали яна Наманганга қайтиб келиб, Норин ва Қорадарё оралиғидаги ўз қароргоҳида мустаҳкам мудофаа истехкомини вужудга кел-

тирди. У бу ерда Муханов, Кучуков, Мўйдинбек қизилларга таслим бўлгани ҳақидаги хабарни эшитди. Ҳатто генерал Монстров Мадаминбекка мактуб йўллаб, ортиқча ва беҳуда қон тўқмаслик учун қизилларга таслим бўлишни маслаҳат берган. Мадаминбек бу мактубни ўқиб, йиртиб ташлади ва ҳаммага эшиттириб «Имонсизлар!» дея сўқинди.

Мадаминбекка қарши кўп жанглarda қатнашган М. Поликовский у ҳақда шундай хотирлайди: «Барча босмачилар ҳаракати йўлбошчилари ичида Мадаминбек кўпроқ узоқни кўра оладиган одам эди. Ҳужжатлар ва бекнинг фаолияти буни тасдиқлайди. У на фақат Туркистондаги, балки ундан ташқаридаги вазиятни ҳам яхши тасаввур этарди» (20/54).

Мадаминбек чиндан ҳам воқеалар ривожини сергак кузатиб, ташаббус қизиллар қўлига ўтиб бораётганини сезиб турар, аммо буни ўзи тан олгиси келмас эди. Шўролар усталик йўлига ўтган эдилар. Улар деҳқонларга ер, уруғлик дон бериб, от-улов билан таъминлаб, ҳунармандлардан пул ва хом ашёни аямай, уларни ўз томонларига оғдириб борар эдилар. «Босмачилар»га умумий авф эълон этилиши ва қурол-аслаҳаларини ўзларида қолдирилиши ҳам кўп ёмон оқибатларга олиб кела бошлади. Ҳатто янги Новкентдаги жанглarda бек томонида туриб хизмат қилган йигитларнинг баъзилари энди қизиллар билан бирга эдилар. Катта-кичик отрядлар ундан ажраб чиқиб, Қизил Армия томонига ўтиб кетардилар. Кўрбоши Охунжон катта отряди билан бир кечада қизиллар томонига ўтиб кетди ҳамда Қизил Армиянинг бир фаол қисмларидан бўлиб қолди. У Андижоннинг бир қисм ҳудудида миллий-озодлик армиясига қарши туриб урушди. Тўйчи ҳам Мадаминбек билан ихтилофда эди. Мадаминбекнинг чекинишини у мағлубият ҳисоблаб, у ҳам йирик отряди билан бирга қизиллар томонига ўтиб кетди. Унинг отряди 2-Туркотлик полки аталди ва Серова, Олтиариқ, Риштон томонларда Мадаминбек қисмларига қарши жанг қила бошлади.

Миллий озодлик кучлари орасида ҳам ошкора, ҳам махфий равишда қизиллар олиб борган тарғибот-ташвиқот ишлари худди шу даврда яхши натижа бера бошлагани, собиқ «босмачи»ларнинг кўпчилигини бу томонга ўтиб, Совет ҳокимияти учун фаол курашчиларга айлана бошлагани ва ҳатто улардан Врангелга қарши урушда фойдаланилгани маҳаллий аҳоли онгида ўзгариш содир бўлаётганидан далолат беради.

Мадаминбек ичини ит тирнаб қанчалик изтиробга тушмасин, ташида ўзини ниҳоятда хотиржам тутар, қуролдош дўстларига сир бермас, тушкунликка тушмас эди.

Мадаминбекнинг фаолиятига доир архив ҳужжатларига синчковлик билан назар солган тадқиқотчи Алишер Ибодинов мана бундай мантиқий фикрни илгари суради. Мадаминбек яқинлашиб келаётган хавфнинг олдини олиш учун бирдан бир йўл — халқаро майдонга чиқиш керак, вабодек тез тарқалаётган Советлар хавфини шу йўл билангина даф қилиш мумкин, деган тўхтамга келади.

Совет маҳфий ҳарбий маҳкамалари Мадаминбек бошлиқ Фарғона ҳукумати кўраётган чора-тадбирлардан хабардор эди. Шунинг учун Совет ташвиқот ва тарғибот маҳкамалари зудлик билан ишга тушди. Мадаминбек Туркистон халқларига хиёнат қилиб, ўз ватанини инглизлар, афғонлар, туркларга сотиш ниятида улар билан ҳарбий ва сиёсий битимлар тузаётгани ҳақида жар солдилар. Катта-катта йиғинлар, партия мажлислари, рўзномаларда ватан хоинига ўлим тиладилар. Унинг армиясини тор-мор келтириш чинакам мустақил ва озод Туркистон меҳнаткаш давлати қуришнинг ягона шарти эканлигини тинимсиз такрорлай бошладилар.

Мадаминбек бошлиқ миллий ҳукуматнинг ташвиқот ва тарғибот ишларини кенг йўлга қўйиш имконияти нисбатан чекланган эди. Бу ҳукуматни мафкуравий жиҳатдан таъминлайдиган уюшган сиёсий партия ва ҳаракатнинг йўқлиги омма орасида унинг чин мақсад ва вазифаларини кенг равишда тушунтиришга имкон бермас эди. Шундай бўлса-да, ҳукумат қошида махсус мафкуравий уюшма тузилиб, у Фарғона давлати ҳақида, Мадаминбек ҳукуматининг сиёсати тўғрисидаги ҳақиқатларни халққа етказиш учун ҳаракат қилди. Жумладан, ана шу маҳкама юздан ортиқ ёзма чақириқлар билан чиқиб, уни халқ орасига тарқатди.

Аҳоли икки ўт орасида қолган, ҳақиқат ким томонида эканини тушуниш ниҳоятда мушкул эди. Ҳар икки томон ҳам Туркистон халқларига мустақиллик, озодлик, фаровонлик ваъда қилар, сиёсатдан йироқ одамлар қай бири ҳақ, деб гаранг эдилар. Улар нима бўлмасин, тезроқ тинчлик таъминланиб, очарчилик ва вайронгарчиликка чек қўйилиши тарафдори эдилар. Бошқача айтганда, очлик, қашшоқлик, талончилик ва бос-

қинчиликлардан тўйган халқ нима бўлса-да, ана шу бало-офатлардан халос этадиган халоскорларга муҳтож эди. Бозор, чойхона, мачитларда, гузарларда фақат шу ҳақда гап борар. «Оши йўқ, нони йўқ — карнайингга... бало борми» деб ташвиқотчилар устидан кулиб қўядилар. Чинданам битта оби нон минг сўмга чиқиб турган кезде қайси мустақиллик ҳақидаги ташвиқотга ишониб керак; Қизиллар ваъда қилаётган мустақилликнинг ҳам, Мадаминбеклар ташвиқ қилиб юрган мустақилликнинг ҳам илгариги жозибаси қолмаган эди. Қайсиниси бўлса-да, унга тезроқ нон берсин, ош-овқат берсин, ёки ўзи нон топиб ейишига тўсқинлик қилмасин — ана ўша арбоб, ана ўша ҳукумат унинг учун азиз ва мўътабар!

СУЛҲГАЧА БЎЛГАН ВАЗИЯТ

Собиқ Шўролар даврида Мадаминбек ва унинг қўшини ҳақида, у тутган йўл тўғрисида турли талқинлар бор эди: гўёки Мадаминбек қизилларга сулҳ тузиш учун музокара бошлаш ҳақида биринчи бўлиб таклиф киритган эмиш. Масалан, подполковник Г. М. Яковлев ёзган китобида уялмай-нетмай оқни қора, қорани оқ этиб кўрсатишга ҳаракат қилади. У қақшатқич зарбарлардан сўнг, Мадаминбек «сулҳ сўрашга мажбур бўлди», — дейди ва сўзини давом эттириб, «1920 йил март ойида Мадаминбек қолган-қутган босмачилар билан Наманганга келиб, Совет ҳукуматига таслим бўлди», — деб ёзади (21/71). Гўё Мадаминбек қудратли Шўро армиясидан чўчиган эмиш. Албатта ана шундай фикрдаги кишилар архив материалларини рўқач қилиб кўрсатиб қўядилар ҳам. Аммо бу материаллар Қизил Армия қўмондонлиги, унинг сиёсий бошқармаси томонидан тайёрланиб, архивга топширилганини, ундан иккинчи манфаатдор томон тамомила беҳабар қолганини эса негадир эътибордан соқит қиладилар.

Ҳозир тарихимизни қайта кўриб, унда бўлган воқеа ва ҳодисаларга илмий ва холисона баҳо бериш зарурати пайдо бўлганига сабаб шуки, Шўро тадқиқотчилари миллий онгни хиралаштириш, Марказий Осиё халқларида мутелик руҳини барқарор этиш учун ҳар қандай ёлғон, тухмат ва мунофиқликлардан қайтмаганлар. Умуман тарихий ҳодисаларга марксча-ленинча фалсафанинг синфийлик тамойиллари талаблари руҳида тар-

бияланган ўша инсонлар, ҳатто виждонларига хилоф равишда бўлсада, тарихий воқеаларга мафкуравий ёндашишга мажбур эдилар. Зўравонликка асосланган давлат тузумида бундан бошқача ёндашувларга йўл қўйилмас, агар салгина жасорат ва шижоат кўрсатадиган тадқиқотчи чиқиб қолса, Советларнинг исковичлари ва уларнинг гумашталари бундай одамларнинг адаб-чўпини шундай бериб қўяр эдиларки, натижада у жасорат кўрсатган одам ё турмаларда чириб кетар ёки жамият учун ёт унсур сифатида бир умр бўйинини ҳам қилиб юришга мажбур бўларди.

Агар тарихий ҳужжатларни ўрганиб, уни чуқур мулоҳаза ва мушоҳада этадиган бўлсак, Мадаминбек бошлиқ мусулмон лашкарларининг Қизил Армия қисмларига кўрсатган катта талафотлари энг аввало унинг қўмондонларини сулҳ таклиф этишга мажбур қилганлигини кўрамиз.

«Фарғонадаги урушлар нечоғлик ўзига хос, доимо ҳаракатда, шитоб бўлганлигини тўқнашувлар, жанглар, можаролар ва буйруқлар шакллари тасдиқлайди, ҳамма даражадаги командирлардан ва барча жангчилардан у жасурлик, кураш шароитларини билиш, энг муҳими, ташаббус ва яна ташаббусни тақозо этади», дейди Волгабўйи татар бригадасининг ҳарбий комиссари Ёқуб Жонирович Чанишев (22/129). Унинг бу сўзларидан Мадаминбек қўшинлари уюшган ва макрли Қизил Армия билан ниҳоятда усталик билан жанг қилганликлари маълум бўлади. Бу, Чанишевнинг иқроридан аниқ сезилиб турибди. У яна бундай дейди: «Босмачилар жуда ҳаракатчан отрядлар бўлиб, улар бутун вилоят бўйлаб устунлик қилишарди. Баъзида бир кечада қароргоҳларидан юзлаб чақирим нарига кетиб қолишса, кўпинча қишлоқларда осойишта ош еб ўтирган одамлар ҳам бирдан чопонлари тагидан қуролларини олиб, биз билан бехос жангга киришиб кетишар эди» (22/131). 10-сонли бронепоезд командири В. Е. Токарев «босмачилар» ниҳоятда пухта иш кўриб, кўпинча Қизил Армияга фириб бериб кетишларини эътироф этиш керак, дейди. Улар Қизил Армиянинг бўш жойларини билиб олиб, тўсатдан ҳужумга ўтар, ўзлари ҳеч бир талофот кўрмаган ҳолда катта зарар ва заҳмат келтирардилар. Баъзи қўрбошилар Қизил Армия томонига ўтиб, қуролланиб олгач, яна қайтиб қизилларга қарши жангга киришиб кетишларини эслайди (23/149).

Юқоридаги эсдалик ва эътирофлар собиқ СССРда

матбуот ва нашриёт ишларига назорат жуда кучайган бир даврда чоп этилганини ҳисобга олсак, ҳақиқатни қанчалик букиб, кўмиб ташлашга уринилмасин, у ўлмаганини, зарралардан қайта тирилиб келаётганини кўрамыз.

Яна бир иқрорномага эътибор беринг. М. В. Фрунзе ёзади: «Босмачилик безорилик эмас. Агар бундай бўлсайди, уларни аллақачон йўқ қилиш мумкин бўларди». В. Куйбишев: «Босмачилик ҳаракатини шунчалик бандитлик деб қабул қилиш хато бўлади. Чунки у сиёсий инқилобдир», дейди. Комиссар Скалев: «Босмачилик Туркистон халқининг **бегона ҳокимиятга қарши** (курсив бизники — И. К.) миллий исёнидир». Ёзувчи Борис Пильняк: «Босмачилар юксак исм ва шараф соҳибларидир», — дейди (14/189).

Турккомиссия аъзоларидан бири И. Г. Брегадзе 1919 йил 13 ноябрда берган маълумотида бундай деган эди: «Биз Фарғонага эга эмасмиз, унинг темир йўлигача бўлган қирғоқларигина бизнинг тасарруфимизда, умуман Фарғона ўз бойликлари билан биргаликда улар (яъни миллий озодлик кучлари — И. К.) қўлида ва улар биздан кўра яхши таъминланганлар, ҳатто ҳаётий муҳим бўлган сув тизими ҳам улар тасарруфида» (26/66).

1920 йил март ойида Фрунзе Ленинга куйидаги телеграммани йўллайди: «Фарғонада аҳволимиз танг, таслим бўлган ва уларнинг йўлбошчилари тимсолида ис-талган пайтда бизга қарши исён кўтаришга тайёр турган қудратли куч (курсив — И. К.ники) қаршисида-миз» (24/81).

Ленин эса қандай йўл ва усул билан бўлса-да, Туркистонни қўлда сақлаб қолишга Фрунзени даъват этарди. «Туркистон халқлари билан тўғри муносабат ўрнатиш ҳозир Россия социалистик федератив Совет республикаси учун катта оламшумул — тарихий аҳамиятга эга, десак муболаға қилмаган бўламиз» (25/513). Демак, мунофиқ Лениннинг мақсади Туркистон халқлари бўйнига мустамлакачиликнинг янги кишанларини солиш, бу ўлка орқали кейинчароқ бутун Шарқда рус экспансиясини амалга ошириш эди. Бу йўлда у ўз сафдошларини ҳар қандай фирибгарликдан қайтмасликка, маҳаллий аҳоли орасидан сотқинлар ва адашганларни топиб, улар ёрдамида бу ерда большевистик тартибларни ўрнатишда айёрлик билан қаттиққўлликни уйғунлаштиришни талаб этарди.

Шундай қилиб, Туркистонда кенг қулоч ёйган, ҳар қайси вилоятда деярлик алоҳида-алоҳида ҳаракат қилган «босмачилик» ҳаракати аслида миллий-озодлик уруши эди, деб баҳолашга ҳақлимиз. Буни ўша вақтдаёқ Совет давлати доираларида ҳам тан олишга ва сиёсатларини ўзгартириб ён босишга мажбур бўлганликларида кўрамиз. Совет ҳокимияти ўша йиллари жойларда йўл қўйилган жиддий хатоларни инобатга олиб, «босмачилик» деб аталган ҳаракатга муносабатни ўзгартирди. 2-Турккомиссия аъзоларида, маҳаллий ҳокимият вакилларида ҳукм сурган аҳмоқона майллар — ўзини юқори олиш, иззатталаблик, шафқатсизлик, совуқ худбинлик борган сари ривож топиб бораётгани кейинчалик тан олинди. Ён беришлар бошланди. Вақф ерлари қайтарилди, шариат қозилари ишини йўлга қўйишга розилик берилди. Умумий авф тўғрисида жиддий гаплар чиқди ва дастлабки пайтларда амалга оширилди.

Демак, улар миллий-озодлик кучлари билан ҳисоблашишга мажбур бўла бошладилар, деб айтишга ҳамма асосимиз бор. Улар зудлик билан ерли аҳоли ишончини қозониш учун зарур чораларни кўрдилар. Буюкрусчилик шовинизм билан заҳарланган маҳаллий ҳокимият ходимлари, Қизил Армия командирлари ўз лавозимларидан четлаштирилди, улар устидан тергов ишлари бошлаб юборилди. Фарғонада партия сафларини тозалаш учун қайта ҳисобга олиш ўтказилди. Тошкентдаги сиёсий кураш натижасида Т. Рискулов бошлиқ мусулмон коммунистлари Туркистонни бўлиб юборилишига қарши чиқиб, Туркистон АССРни Турк республикасига айлантириш, Турк компартияси тузиш тўғрисидаги ташаббус билан чиқдилар. Улар турк халқлари федерацияси тузиш, унга Россия таркибидаги туркзобон халқларнинг барчасини бирлаштириш масаласини ўртага ташладилар. Турор Рискулов тарафдорларининг бу ташаббуси миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш, ўз урф-одатлари, хайрли анъаналари руҳида турмушни йўлга қўйиш тўғрисида Россия халқларининг ҳуқуқларига доир Совет ҳокимиятининг В. И. Ленин имзолаган Декларациясига тамомила мувофиқ келарди. Шунинг учун бўлса керак, Турккомиссиянинг баъзи аъзолари бу таклифни маъқуладилар. Бироқ, М. В. Фрунзе Тошкентга келиши билан Турккомиссия аъзоларини бу йўлдан қайтаришга муваффақ бўлди (15/189).

Албатта атрофида рус маслаҳатчилари ва Қизил Ар-

мия қўмондонлари ичида кўпгина хуфияларига эга бўлган Мадаминбек бу воқеалардан беҳабар қолиши мумкин эмас эди. Фоявий жиҳатдан унга муҳолиф бўлган Рисқуловнинг миллий манфаатларни астойдил ҳимоя қилаётганини қадрлаш ва унга ёрдам бериш лозимлигини фақат Мадаминбекка ўхшаш теран ақл эгаларига англаши мумкин эди. У шундай қадам қўйишни ўйларди.

Мадаминбек армиясининг асосий қисми деҳқонлардан иборат эди. Улар баҳор келиши ҳамано ерни, экин-тикинни қўмсаб қолардилар. Қолаверса, 1919 йил кузи ва 1920 йил бошларидаги жанглар баъзи қўрбошиларни саросимага солиб қўйган, уларнинг айримлари сулҳга астойдил интилаётган эдилар. Мадаминбек илгари ўз ҳузурига юборилган шўро вакилларини қабул қилавермас эди. Бироқ, вазият уни жиддий ўйлаш, тадбиркорлик билан иш юритишга ўргатди. Бу вақтга келиб Колчак ва Деникин қўшинлари тор-мор этилган, у ёқдаги урушдан қўли бўшаган Фрунзе Тошкентга келиб Туркистонда Совет ҳокимиятини ўрнатиш ишларига мукасидан шўнғиган, бу мақсадга эришиш учун бутун кучни сафарбар этган эди. Ҳарҳолда хуфиялар ана шундай хабарлар етказиб турардилар.

Фрунзенинг қаттиқ туриб қилган талабларидан кейин Веревкин-Рохальский қўмондонлигидаги 2-ўқчи дивизияси ва бошқа янги кучлар ёрдамида 1920 йил феврал ойида Мадаминбек қўшинларини батамом тор-мор келтириш операциясини бошлаб юборилди. Миллий-озодлик кучларини тўрт томондан қамалга олиб, ҳалқа ичида уларни янчиб ташлаш, Мадаминбекни таслим бўлишга ёки сулҳ тузишга мажбур этиш назарда тутилган эди. Гарбува атрофида бўлган қаттиқ жангларда қизиллар жуда катта талофат кўрдилар ва чекинишга мажбур бўлдилар. 1 март куни Фрунзе Тошкентдан Веревкин-Рохальскийга «бор кучингиз билан Мадаминбек шайкасини унинг тинч музокаралар ва бошқа таклифларидан қатъий назар йўқотиб юбориш» тўғрисида қатъий буйруқ берди (26/400).

Даҳшатга тушган Фрунзе Ленинга тезроқ ғалаба рапорти йўллаш учун қаттиқ чоралар кўришга ўтиб олди. «Босмачилар тўдалар таркибига кирганларнинг барчаси талончилар ва халқ душманлари сифатида ўрнидаёқ отиб ташлансин, — деб қизил командирларга буйруқ берди Фрунзе. — Ҳамма шахслар, шунингдек босмачиларга ёрдам берган ёки улар билан алоқада бўлган бут-

кул жамиятлар ҳарбий давр қонунлари бўйича энг қаттиқ жазога тортиладилар» (26/406). Демак, Фрунзенинг Тошкентга келиши биланоқ, қизил террорчилик авжига чиқиб кетди. Унинг устига очарчилик халқнинг ҳолмадорини қуритди. 1920 йилдаги аҳволни эслаб, ўша пайтда ТАССР Ишчи-деҳқон инспекцияси Халқ комиссари бўлиб ишлаган Лениннинг сафдоши Л. М. Каганович «егани нон йўқ эди, тирикчилик қилиш оғир эди», — деган. Расмий маълумотларга қараганда, 1920 йил бошида Туркистонда 900000 оч бўлиб, улар бир бурда нон учун барча юмушга рози эди.

Халқаро майдондаги воқеалар ҳам, Туркистон ичидаги ҳодисалар ҳам кишини жиддий ўйланишга, етти ўлчаб бир кесиш қабилида иш тутишга мажбур этарди. Мадаминбекнинг Туркистонда ҳаракат қилаётган озодлик кучлари раҳбарларидан устивор томони шу эдики, унинг ҳарбий штабида ўқимишли, сиёсатдон рус офицерлари бор эди. Улар Россия ва унинг атрофидаги воқеаларни синчиклаб кузатиб, ўрганиб борар ва бу ҳақда Мадаминбекка маълумотлар беришарди. Ишончли ва зарур маълумотларга эга бўлган Мадаминбек уларни ўзича таҳлил этар ва аниқ вазиятни ҳисобга олган ҳолда тегишли бир тўхтамга келарди.

1920 йил бошига келиб, большевикларга қарши демократик Россия учун қўлига қурол олиб курашаётган асосий ҳарбий кучлар — «оқлар» тор-мор бўлди. Урал тоғидан буёқда қизилларнинг додини бераётган қудратли Колчак армияси яксон бўлиб, Колчак ўзи отиб ташланди. Деникин, Юденич қўшинлари ҳам большевиклар ҳужумига дош беролмай, ҳар томонга тарқаб кетди. 1920 йил январ куни атаман Дутов қўшинлари мағлуб бўлди ва натижада Туркистоннинг Марказий Россия билан деярли узилиб қолган алоқаси тикланди. Ҳазар бўйида ҳаракат қилаётган инглиз қўшинлари олиб чиқиб кетилди. Еттисувда қизиллар билан уруш олиб бораётган рус казаклари жуда катта талофат кўриб, жиддий қаршилик кўрсатиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолди. 1920 йил январиди Муханов ва Монстров қизилларга таслим бўлди.

Халқаро майдонда Антанта давлатлари ўз қўшинларини Россия ҳудудидан олиб чиқиб кетди ва большевиклар давлатини иқтисодий қамал қилишни тўхтатганини маълум этди. 1919 йилда Греция қўшинлари Туркияга бостириб кириб, 1920 йилга келиб улар Антанта давлатлари, биринчи навбатда Англия ёрдамида анча

худудни эгаллаб олди. Туркия халқи бир жон-бир тан бўлиб ўз тақдири ҳорижий давлатлар ихтиёрига ўтиб колмаслиги учун миллий-озодлик уруши олиб боришга мажбур бўлган эди.

Олдинроқ кетиб бўлса-да шуни таъкидлаш керакки, озодлик кучларини бирлаштира олган Мустафо Камол Отатуркдек ўткир сиёсатдон, ҳарбий саркарда борлиги ҳамда Туркиядаги ижтимоий-сиёсий кучлар ва диний арбоблар ана шу шахс атрофида бирлашиб, умумий душманга қарши курашиш тарихий зарурат эканини англашгани учун 4 йиллик урушдан сўнг Туркия ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Туркияда ҳуқуқий демократик дунёвий давлат ва гражданлик жамияти шакллана бошлади. Бу республика ислом қоидаларини миллий анъаналар ва ҳозирги замон фан-техника тараққиёти талаблари билан ўзаро уйғунлаштиришнинг жаҳон миқёсида юксак намунасини берди. Мабодо Туркия ўзи билан ўзи овора бўлиб қолмаганда, албатта Туркистонга катта ҳарбий, моддий ва маънавий ёрдам бериши аниқ эди. Чунки туркияликлар ҳеч қачон ўз ота юртларини бегона ҳисобламаганлар, бинобарин, унинг озодлиги, мустақиллигини худди ўзларининг миллий озодлиги ва мустақиллиги деб билганлар.

Афғонистонда давлат тўнтариши содир бўлди. У ерда Ҳабибуллаҳон ўлдирилиб, салтанат бошига Омониллаҳон келди. У Афғонистонни мустақил давлат деб эълон қилди ва большевиклар Россияси билан яхши қўшничилик алоқалари ўрнатиш сиёсатини юргиза бошлади ва, маълумки, кейинчароқ Россия билан дипломатик алоқалар ўрнатди.

1920 йил бошига келиб Фарғонанинг ўзида 12340 жангчиси, 52 пулемёти бўлган 2-ўқчи дивизия ва Волгабўйи татар бригадаси бор эди. Ленин Туркистон фронтига яна битта пиёда ўқчи ва битта отлиқ дивизия жўнатди. Деникин тор-мор этилгач, 27000 пиёда ва 3 минг отлиқ аскар, 100 замбарак, 550 пулемёт, 3 бронепоезд, 2 бронепоезд ва 1 та авиаотряди бўлган 1-армиядан ҳам Туркистон frontiда фойдаланиш имкони туғилди. 3-Еттисув fronti дивизияси ҳам исталган пайтда Фарғонага келиб, уруш ҳаракатларига қўшилиши мумкин эди. Шу пайтга келиб Қизил Армиянинг Туркистонда ҳаракат қилаётган III интернационал қисмлари сон жиҳатидан кўпайди ва партизанча урушларга қарши жанг қилиш маҳорати такомиллашди.

Бу вақтда Оренбург ва Ашхободни истисно этганда

фақат Туркистон АССР ихтиёрида 19357 милтиқли ва қиличли жангчи юқоридаги кучларга ёрдам бора оларди. Ҳаммадан даҳшатлиси маҳаллий аҳоли орасидан большевиклар, комсомоллар ва қизиллар сафига кўплаб одамлар кира бошлади ва большевиклар ҳокимияти учун сидқидилдан кураш йўлига ўтди. 1919 йилнинг ўзида Қизил Армия таркибида жаъми 7 минг кишидан иборат 40 та миллий қисм тузилиб, улар ҳарбий операцияларда фаол иштирок этишга киришди. Масалан, шўро тадқиқотчиларининг эътироф этишича, «1920 йил баҳорида Мулла Эргаш Муҳамедов, Ҳамдамҳожи ва бошқа босмачилардан тузилган (отрядлар) Совет ҳокимиятига содиқ қолдилар ва аксилинқилобий кучларни тор-мор келтиришда Фарғона гуруҳи жангчилари уюштирган операцияда иштирок этдилар» (30/85). Яна бундай эътироф бор: Қизил Армия таркибида тузилган миллий қисмлар «Ўрта Осиёда контрреволюцияни тор-мор келтиришда салмоқли ҳисса қўшдилар» (17/96). 1920 йил бошида маҳаллий ёшлардан 30 минг нафари Қизил Армия сафига киргани архив материалларидан маълум.

Яна битта фожиали фаолият ҳақида гапирмай ўтиш мумкин эмас. Қўрбошилар ўртасида арзимаган масала юзасидан келишмовчиликлар чиқиб, улар зиддиятни уруш йўли билан ҳал қилишга ружу беришарди. Чунончи, 1919 йил 11 апрелдаги қизиллар маълумотида кўра, «Эргаш тўдаси жанговар қурол-аслаҳа талашиб, Ҳамдам билан урушган». Ҳамдам енгилиб қолмаслиги учун қизиллар унга фаол ёрдам беришган (26/217). «Исфара ёнида Мадамин билан Эргаш ўртасида амал талашиб жанг бўлган ва Эргаш Сўх қишлоғига қочган (26/219). 1919 йил 21 июнда 250 йигити билан Охунжон қизиллар томонига ўтган ва Холхўжага қарши жанг қилган. Натижада Холхўжа енгилиб, Эргаш ҳузурига қочган. Мадаминбек Охунжонни бўйсундириш учун куч тўплашга мажбур бўлган (26/236). Яна бундай далиллар бор: орадан 5 ойча вақт ўтгач, Охунжон қизил командирлар билан чиқиша олмай, Холхўжа қисмларига келиб қўшилган (26/279).

Ушбу юқоридаги қатор далиллар 1920 йил бошига келиб, Фарғона миллий-озодлик кучларидан омад юз ўгираётганини кўрсатарди. Булардан кўз юмиб, таваккалига қизиллар билан партизанча урушларни давом эттириш мумкин эди. Чунки Фарғонада ҳали сочилган тарзда ва ўз ҳолича ҳаракат қилаётган бўлса-да, 30 минг қуролланган озодлик кучлари мавжуд эди.

Нима қилиш керак? Мадаминбек бир қарорга кела олмай, ниҳоятда изтироб алангасида қолди. «Фарғона ҳолдан тойди, Саодат, — дея умидсизланиб сўзлаб қолди бир куни Мадаминбек. — Кексалар, аёллар ва болалар очликдан ўлиб кетяпти. Ариқлар кўмилган, ерлар даштга айланган. Кундан-кунга большевикларнинг қўли баланд келяпти. Колчак, Деникиндек юз-юз минглаб лашкарлари бор саркардалар ҳам мағлуб бўлишди. Бизда эса 5—10 минг чапани йигит бор. Фарғонага худди ўша Колчагу Деникинларни енгган, большевикнинг энг ақлли, кўрқмас, тадбиркор саркардаси Фрунзе келяпти. Бу, бежиз эмас. Зеро, қизиллар менинг бу кичик армиямдан унча чўчишмайди. Фрунзе ёлғиз Мадаминбек билан эмас, бутун бошли халқ билан олишиш учун келяпти. У буни яхши тушунади. Агар мен урушни давом эттирсам, муқаддас урушда балки шаҳид бўларман. Балки номим келгуси авлодлар хотирасида қолар. Аммо халқ... — босиқ, одатда дилидагини юзга кам чиқарадиган Бек қаҳрли хўрсиниб кўйди. — Халқ хонавайрон бўлади! Шундоқ ҳам хароба Фарғона улкан қабристонга айланади. Ўн минглаб, балки юз минглаб бегуноҳлар қилич тифидан, ўқ захридан, очлик ва хорликдан ўлиб кетадилар. Уларнинг оҳлари кимни тутуди, ахийри» (8/51).

Мадаминбек кечалари мижжа қоқмай, ўй-хаёллар уммонида гўё сузарди. Борди-ю қизиллар қуролни олмасликка ва шарият қозилари сақланишига рози бўлишса, ҳозирги вазиятда нафасни ростлаб олиш учун сулҳга келган маъқулмикин? Маҳкамхожи, Акбарали, Парпи, Охунжонларнинг қизиллар томонига ўтишини қоралашдию, аммо ортиқча шов-шув қилишмади. Мадаминбек қизиллар билан озодлик кучлари фойдасига сулҳга келса, «Уламо»чилар тек турмаслиги, ҳар ёққа айюҳаннос тортиб, уни қофирликда, миллатга хоинликда айблашлари аниқ. Йирик кўрбошилар бу ҳарбий тадбирни тушунишмаса-чи, сулҳга қарши туришса-чи? Сулҳ зарурлигини англаган ҳолда, Мадаминбекни қоралаб, амир ал-муслимин бўлиш учун Холхўжа Эшон ҳар нарсага тайёр, ундан умид йўқ. Хўш, Озодлик кучлари орасида катта обрў ва салмоққа эга бўлган Шермухаммадбек бунга қандай муносабатда бўлади? Илгари муваффақиятли жанг ҳаракатлари кетаётганда, Шермухаммадбек бир қошиқ қон қолгунча ўрислар билан урушагагини айтарди. Ўшанда Мадаминбек «ўрисда ҳам ўрис бор, мана, улар ичида бизга ёрдам бераётганлари

1919 йилда Андижонда қизиллар томонига ўтиб, Мадаминбекка хиёнат қилган Охунжон қўрбоши ва унинг йигитлари босқинчи қизиллар билан бирга тушган сурат

ҳам бор-ку!» — деб, унинг фикрига тузатиш киритарди ва ҳазил аралаш «қони қолмаган жоннинг кимга кераги бор, ука», деб мийиғида кулиб қўярди. Шермуҳаммадбек аввалига сулҳни маъқулламаслиги мумкин, аммо тушунтирса, бу миллатимиз тақдири учун бирдан-бир тўғри йўл, мабодо қизиллар ўз сўзларидан қайтсалар, қурол ўзимизда, яна қаршилиқни давом эттираверамиз, деган фикрларга қўшилмай иложи йўқ. Унинг устига Қуръонни ўртага қўйиб ака-ука тутинишганининг ҳурмати ҳам бор-ку! Мадаминбек ана шундай зиддиятли фикрлар билан яшар эди.

Мадаминбек бу вақтда Наманган яқинидаги ўз қароргоҳида эди. Шунинг учун Веревкин-Рохальский Наманган Совети орқали Мадаминбек билан алоқа ўрнатишга уринди. Уша пайтда волост комиссари бўлган мулла Абдуқаҳҳор Балиқчи қишлоғидан Ҳожимамаат эшонни ёнига олди. Чунки бу Эшон наманганликлар орасида катта обрўга эгаллиги сабабли ҳам Мадаминбек уни ҳурмат қилишини мулла Абдуқаҳҳор билар, у билан борса, албатта қабул қилишига умид бор эди. Мулла Абдуқаҳҳор билан Ҳожимамаат эшон Балиқчидан Қора Тераккача саккиз километрлик йўл бўйлаб борар эканлар, икки томон соқчилар, пулемёт дзотлари билан мустаҳкам қўрғонга айлантирилганини кўрдилар.

Мадаминбекнинг ҳарбий штаби бир бойнинг қўрғончасига жойлашган эди. Биринчи бўлиб Ҳожима-

мат Эшон кириб, болохонага кўтарилди. Дастлабки хонада Мадаминбекнинг шахсий посбонлари турарди. Мадаминбек ўтирган хона эшигининг икки четида биланд бўйли, бақувват иккита туркман йигити бор эди. Ҳожимамат Эшон ортидан Мулла Абдуқаҳҳор кирди. Хона иссиқ, Марғилон сўзанаси ва Хирот гилами билан безатилган. Бурчақда яшил байроқ, унинг четида юлдуз ва ярим ой сурати кумушранг жилоланади. Эшонга Мадаминбек пешвоз чиқиб, у билан илиқ сўрашди. Скобелевлик адвокат Нансберг, қўрбошилар Бойтуманҳожиде, Эшмат бойвачча, Деҳқонбойваччалар ҳам улар билан саломлашди. Нарироқда ўтирган штаб бошлиғи Белкин (асл фамилияси Корнилов) бош силкиб қўя қолди.

Ҳожимамат Эшон халқ ниҳоятда ночор аҳволда қолганлиғиде, икки ўт ўртасида нима қилариниде билмай дилтанг бўлганини обдон тушунтиришга ҳаракат қилди. Имонсиз большевиклар ва уларнинг раҳбарлари ҳам кейингиде пайтларда инсофга келаётгани, ўз хатолариниде англаб етиб, туркистонликлар ўз тақдирлариниде ўзлариде белгилашга розиде бўлишаётганини, уларни бундайде қарорга келишига Туркистоннинг мард йигитлариде мажбур қилишганини очик айтди. Сўнг Фрунзенинг топшириғиде биноан Веревкин-Рохальский Мадаминбек билан сулҳ тузиш юзасидан дарҳол музокаралар олиб боришни таклиф этаётганини билдириб, мулла Абдуқаҳҳор сулҳ шартлариде тўғрисидағиде мактубни Мадаминбекка топширди. Мадаминбек мактубни ўқиб кўргач, унинг мазмуни билан ёнидағиде қўрбошилар ва штаб аъзолариниде таништирди.

— Таклиф — диққатга сазовор, штабда уни муҳокама қилиб, бошқа беклар, понсотлар, қўрбошилар билан муҳокама қилгач, Скобелевга жавобиниде жўнатамиз, — деди Мадаминбек ўз одатиде бўйича хотиржам кайфиятда.

Нансберг ўзбек тилида бурро қилиб гапирди:

— Биз ер ва мулклар ўз эгаларига дарҳол қайтарилишиниде талаб этамиз.

Эшмат бойвачча ўзиниде ҳаяжонлантириб турган саволга жавоб берилишиниде истарди. У бундайде деди:

— Совет ҳокимияти хотинларимиз ва сингилларимизнинг паранжилариниде ташлашга буйруқ бергани ростми?

— Бу туҳмат, — деди Мулла Абдуқаҳҳор, — Совет ҳукуматининг бошлиғиде Ленин туркистонликлар ўз тур-

муш тарзларини ўзлари хоҳлаганча йўлга қўйишсин, бунинг учун улар тамомила ҳақли, деган.

— Большевиклар айтганидек, ишчан одам ҳам, ялқов ҳам тақсимотда тенг саналармиш. Наҳот шундай бўлса? — ўзини тўхтатолмай гапга аралашди Бойтуманҳожидан.

Мулла Абдуқаҳҳор бунга жавобан Совет ҳукумати-нинг раҳбарияти илгариги кўпгина хаёлий фикрларидан қайтаётганини айтиб берди.

Шу билан қабул тугади.

С У Л Ҳ

Ўша учрашувдан бирор ҳафта ўтгач, Мадаминбек сулҳ учун музокаралар олиб боришга рози эканини Фарғона fronti кўмондонлигига маълум этди. Дастлабки музокара Балиқчига ёндош Наманган депарасида бўлиши лозим эди. Аммо разведка Қизил Армия қисмлари ҳаракатида қандайдир фаоллик сезгач, Мадаминбек руслар фирромлик қилишаётганини сезиб қолди ва музокаралар олиб боришдан воз кечди.

Гап шундаки, Фрунзе Веревкин-Рохальский музокарани баҳона қилиб туриб, Мадаминбекни қўлга тушириш ҳақида буйруқ берган эди. Мана, ўша буйруқ:

«2-ўқчи дивизияси бошлиғига Телеграмма

1. Музокараларнинг боришидан қатъий назар, менинг 810-сонли буйруғим ўз кучида қолади ва музокаралар бориши билан бир вақтда Мадамин тўдасини қўлга олиш мақсадида энг қизғин операциялар давом эттирилсин.*

2. Агар Мадамин чиндан ва самимият билан ҳарбий ҳаракатларни тўхтатган тақдирда ҳамда ундан Совет ҳокимиятини тан олиш ва барча қурол-аслаҳалар ва бошқа ҳарбий ашёларни сўзсиз топшириш шарти билан музокараларни бошлаш лозим. Ўз навбатида Россия социалистик Совет республикаси номидан Мадаминга, барча таслим бўлганларга шахсий хавфсизлик кафолатланиши, уларнинг Совет ҳокимиятига бўйсунгунга қадар қилган бутун жинойатлари кечирилиши, Фар-

* 810-сонли буйруқда Фрунзе Веревкин-Рохальскийдан «бор кучингиз билан Мадаминбек шайкасини унинг тинч музокаралари ва бошқа таклифларидан қатъий назар йўқотиб юбориш»ни талаб этган эди (26/400).

ғона ақолиси билан баббаравар уларнинг издан чиққан хўжаликларини тиклашга ёрдамлашиш маълум этилсин.

Тошкент, 1 март 1920 йил, 811-сон/ОП
Комфронт Фрунзе.
ИГ АСА СССР, ф.110, ОП 3, д. 51, л. 12.»

Верёвкин-Рохальский ниҳоятда мушкул аҳволда қолган эди. Чунки Фрунзенинг музокаралар давомида «Мадамин тўдасини қўлга олиш» тўғрисидаги буйруғини бажаришнинг иложи йўқ эди. Агар музокараларда ён берилмаса, сулҳ тузилиши ҳам амримаҳол эди. Афтидан, Мадаминбек кўрган ҳарбий тадбирлардан у Фрунзени воқиф этган, натижада Туркфронт қўмондони қандай бўлмасин сулҳга келишга розилик билдирган. Шундан кейин Қизил Армия қўмондонлиги бу англашилмовчилик эканини, музокараларга жиддий тус бериб, самимият билан ёндошаётганини маълум этгач, Мадаминбек қизилларнинг ваколатли делегациясини Гарбувага таклиф этди.

2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Верёвкин-Рохальский, ҳарбий комиссари Слепченко, штаб бошлиғи Ходоровский, штаб ҳарбий комиссари Богаевский, сиёсий комиссариат мудирини Шафранский, вилоят инқилобий қўмитаси раиси Хўжаев, отлиқ бригада командири Кужело, бригада ҳарбий комиссари Антоновдан иборат делегация 1920 йил 4 мартда Гарбувага етиб келди. Мадаминбек мусулмон қўшинлари томонидан музокарага Радзевский, Ситняковский, мулла Мўмин Каримхўжаев, Мадали Мирза Муҳаммаджонов ва Хайитохун Ислombeковларни юборди. Ўзи иштирок этмади.

Дастлабки музокараларда икки томоннинг сулҳ шартлари бир-бирига терслиги маълум бўлди; агар Қизил Армия қўмондонлиги Мадаминбек ўз қўшини билан сўзсиз Шўро ҳукуматини таниши ва унинг вакилларига бўйсунганини талаб этган бўлса, Мадаминбек делегацияси Шўро ҳукумати мусулмон лашкарлари тасарруфига маҳсус ҳудуд ажратиб, Шўро ҳукумати билан ёнма-ён яшаш ниятида эканини, қўшинлар қуроллари билан қолишни шарт қилиб қўйди. Агар Шўро ҳукумати ўз ваъдаларини бажаришга ишонч ҳосил қилинса, адолатли меҳнаткаш давлати бўлса, Мадаминбек унга хизмат қилишга ўтажагини маълум этган. Верёвкин-Рохальский Мадаминбек Шўро ҳукуматини таниса, унинг йигитлари турк бригадасига ўтиши, ўзи

бригада маъмурий вазифаларидан бирини эгаллаши ёки қўмондонлик қилиши мумкинлигини таъкидлади.

Музокараларнинг иккинчи босқичи 5 март куни Марғилонда ўтадиган бўлди. Унда Мадаминбекнинг ўзи делегацияга бошчилик қилди. Делегацияни Марғилон аҳли ниҳоятда илиқ кутиб олди. Тинчлик тўғрисида сулҳ тузилажагини эшитган аҳоли хурсандчилиги ичига сиғмай кўчаларни тўлдирган, бозорлар гавжум ва уйларнинг томларида одамлар Мадаминбек ва Веревкин-Рохальский бошлиқ тинчликпарвар делегацияни шарафлар, уларга умид кўзи билан қарар эди. Оломоннинг кайфияти баланд, аҳорли кийимлар кийиб олган, ҳар ён-ҳар ёнда ўйин-кулгини бошлаб юборганди.

Қизил Армиянинг бу сафарги делегация таркибига вилоят инқилобий қўмитасининг раиси Хўжаев киритилмади. Чунки у ўзининг нодонлиги, сиёсатда ғўрлигини кечаги музокаралардаёқ маълум этиб қўйган, сал бўлмаса, унинг айби билан зўрға келишилган музокаралар тўхтаб қолай деган эди. Қизил Армиянинг 9 кишилик делегацияси таркибида битта ҳам маҳаллий аҳолининг вакили йўқлиги ўзига хос рамзий маънога эга эди. Зеро, Совет ахборот агентликлари, мафкура идоралари тинимсиз таъкидлаганидек, Фарғонадаги уруш ҳаракатлари асло фуқаролар уруши таснифига эга эмас эди. У янги мустамлакачилик қучларидан иборат ташқи босқинчилар билан мустақиллик учун курашишга чиққан маҳаллий халқ ўртасидаги тўқнашув эди. Яна у мулкчиликнинг давлат монополиясига айлантирилишига қарши хусусий мулкчиликни сақлаб қолиш ҳамда тарих синовларидан муваффақиятли ўта олган турмуш тарзи учун кураш тусини ҳам олган эди.

Веревкин-Рохальский музокаралар бошлангач, Мадаминбекка савол билан мурожаат этди:

— Фуқаро Мадаминбек ва унинг қўшини Шўро ҳукуматига бўйсунадими, уни тан оладими?

Мадаминбекнинг фикри аниқ эди; агар Шўро ҳукумати аввало шариатни тан олса, унинг қўшинини яхлит қолдириб, ўз ихтиёрига берса, яъни муайян бир ҳудудда тартиб-интизом ўрнатишни унга ишонса, бу ҳукуматни наинки тан олади, бундай адолатли ҳокимиятга хизмат қилажагини... маълум этди.

— Шуни тан олишим керакки, — деб сўзида давом этди Бек, — атрофда қон тўкилаётгани, хўрланган Фарғона халқи хонавайрон бўлаётгани менга оғир ботмоқда. Ўйлашимча, биз урушни давом эттираверсак, халқ

деҳқончилик билан шуғуллана олмай қолади, баттар қашшоқлашади ва очликдан нобуд бўла бошлайди. Сизлар билан курашаётганимизга икки йил бўлди. Ана энди Шўро ҳукумати ўзгаргани, ғояли одамлар билан янгиланаётганини кўриб, Шўро ҳукумати билан муро-са қилиб яшашни... хоҳладим.

Аммо Веревкин-Рохальский Мадаминбек олдиға янгидан-янги шартлар қўйишдан тинмасди. У қўшиннинг Бек ихтиёрида қолдирилиши масаласига тўхталиб, агар алоҳида турк бригадасига қўшиладиган партизанлар* Қизил Армия сингари ҳарбий низомга бўйсунсалар... деб яна шарт қўйди. Бу ҳам етмагандек, у Мадаминбек ва унинг қўшинларидан Совет ҳокимиятига қарши курашганлари учун тавба-тазарру қилишларини, Шўро ҳукуматини тан олиб, унга бажонидил бўйсунишга қатъий ваъда беришни талаб этди.

Мадаминбек ҳар қанча ўзини босса-да, кескин жавоб қилди:

— Биз талон-тарож билан шуғулланмаганимиз, шу туфайли тавба қилишимизга ҳожат йўқ!

Мадаминбекнинг бу қатъий жавоби музокарада қатнашаётганларга таъсир этмай қолмади. Ўртаға сукут чўқди. Ахир ким тавба қилиши керак: ўзга мамлакатга бостириб кириб, халқ мол-мулкани талаган, хотин-қизлар номусига теккан, ичкиликбозлик ва порахўрликка ружу қўйган кишиларми ёки бу қабиҳликларга қарши чиққанларми?!

Веревкин-Рохальский чайналди: эндиликда Совет ҳукуматининг олдинги барча аъзолари билан алоқа узилгани учун, улар судга берилаётганини яна бир бор эслатди-да, тагин ўша гапга қайтди. Агар партизанлар тавба қилишса, Шўро ҳукуматини ҳеч бир писандасиз тан олишса... деб шарт қўя бошлади.

— Мен ҳукуматнинг аввалги вакиллари билан олиб борган курашим учун энди сизларга тавба қилишим керакми? — деб сўради Мадаминбек ва нима деяётганингни ўзинг англаяпсанми, дегандек унга маъноли тикилди.

Шундан кейингина Веревкин-Рохальский ўз талабларидан кечишга мажбур бўлди ва Мадаминбекнинг шартларини қабул қилган ҳолда сулҳ тузишга рози эканини билдирди.

* Веревкин-Рохальский ва делегациянинг бошқа аъзолари «босмачилик» сўзини мутлақо ишлатмайдилар.

Мадаминбек билан қизиллар ўртасида тузилган сулҳ-нинг тўла матнига эътибор бординг.

«Мадамин билан тинчлик сулҳи хулосаси

*2-Туркистон ўқчи дивизияси ҳарбий қўмондони билан мусулмон армияси қўмондони Мадаминбек тузган сулҳнинг матни
6 март 1920 йил. Фарғона шаҳри.*

— Биз қуйида имзо чекувчилар: биринчи томондан — Ҳарбий-Инқилобий Кенгаш буйруғига асосан, Туркистон фронтида ҳаракат қилаётган 2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Веревкин-Рохальский ва дивизия ҳарбий-сиёсий комиссари Слепченко, иккинчи томондан:

— Ислоҳ қўшинининг қўмондони Муҳаммадаминбек Аҳмадбеков мазкур битимни тубандагича туздик:

Мен, Муҳаммадаминбек ўз қўшимини ҳамда ўзларининг ба-тамом розилиklarини шахсан менга изҳор қилган кўрбоши ва аъзоларим билан биргаликда тантанали қасамёд қиламанки, эндиликда Шўро ҳокимиятини тан оламан ҳамда унинг содиқ хизматкори бўлишга сўз бераман, унинг барча буйруқ ва топ-шириқларига қуйидаги шарт-шароитларда амал қиламан:

1) Шўро ҳукумати Туркистон фуқаролари ҳаётини йўлга қўйишда шариат асосларини сақлаб қолиб, меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя этиб, аҳли ислоҳга мавжуд шариат, яъни мусулмонларнинг маҳаллий шарт-шароити ва урф-одат-ларига ҳуқуқ берганида;

2) отрядимнинг доимий қароргоҳи Наманган шаҳри этиб тайинланганида;

3) Мен, бошқа фронтларга чиқмасдан, вақтинча Фарғона тасарруфиди, Шўро ҳокимиятини ҳар томонлама ҳам ички, ҳам ташқи душманлардан ҳимоя қилишга ваъда бераман;

4) Отрядимда хизмат қилаётган барча руслар тўла озод этилади ва ўз хоҳишларига биноан отрядимда хизматда қо-лишлари мумкин;

5) Шу йилнинг 13 мартидан кечикмай, ўз вакилларим би-лан Туркфронтҳарбий-Инқилобий Кенгаши ва Туркистон Мар-казий ҳокимиятига содиқ эканимни билдириш учун Тошкентга боришга сўз бераман.

2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи
ВЕРЕВКИН-РОХАЛЬСКИЙ.

Ҳарбий-сиёсий комиссар
СЛЕПЧЕНКО

Мусулмон армияси қўмондони
МАДАМИНБЕК»

(26/181)

Роппа-роса 4 соат давом этган музокаралардан ке-йин ҳар икки томон ўз нуқтаи назарларини очиқ-ой-дин айтиб, уни ҳимоя қилгандан сўнг, ана шу матнда-

ги сулҳга рози бўлишди. Натижада Веревкин-Рохальский бошлиқ делегация Мадаминбек ўз гуноҳлари, яъни кейинги 4 ой ичида Шўро ҳукумати таркибидаги жиноятчи элементлар ишдан ҳайдалиб, янгилари келиши, сулҳ таклиф этишларига қарамай, у урушни давом эттиргани учун тавба-тазарру қилиши кераклиги тўғрисидаги талабидан воз кечди. Мадаминбек ҳам Наманган депарасида алоҳида қароргоҳ беришдан иборат шартини кун тартибидан олинишига рози бўлди. Музокара натижаларига кўра, Мадаминбек отрядининг Шўро ҳукуматини таниган қисми қуролсизлантирилмайдиган, аксинча, улар турк бригадасига қарашли алоҳида ҳарбий қисм бўлиб қолар эди. Мадаминбек Тошкентга бориб, Туркфронт Ҳарбий Инқилобий Кенгаши ва Марказий ҳукумат вакилларига шахсан маъруза қилишга, сулҳ шартларини улар билан келишиб олишга рози бўлди. 100—150 кишидан иборат ислом лашкарлари отряди Қизил Армия тузилганининг 2 йиллик байрами муносабати билан 7 мартда ўтказиладиган ҳарбий намойишда иштирок этишга келишиб олинди. Мадаминбек сулҳ шартларини телефон орқали Марказга маълум этиб қўйишни илтимос қилди.

Тинчлик битимига келишдан олдинги Фрунзе берган буйруққа эътибор берайлик. Унда, биринчидан, музокаралар тўсатдан қилинадиган ҳарбий ҳужумни ниқоблаш ва Мадаминбекни тириклайин қўлга тушириб, уни ўзлари хоҳлаган сулҳ матнига имзо чекишга мажбур этиш назарда тутилган. Иккинчидан, Мадаминбекдан сўзсиз таслим бўлиш ва барча қурол-аслаҳаларни топшириб, Совет ҳокимиятини тан олишга мажбур этиш тўғрисида қатъий кўргазма бор. Учунчидан, фақат ана шу ҳолатлардагина Мадаминбекка ва барча таслим бўлганларга шахсий хавфсизлик кафолатланиши ҳамда хўжалиklarини тиклаб олишга ёрдамлашиш кўзда тутилади.

Бироқ, сулҳ матнидан кўриниб турибдики, музокаралар боришини синчиклаб кузатиб турган Фрунзе 1 мартда берган буйруғи реалликдан узоқ эканлигини тушунган ва юқоридаги сулҳ матнига рози бўлган. Чунки у қандай қилиб бўлса-да, Фарғонадаги Озодлик кучлари қаршилигидан тезроқ қутулиб, Бухоро амирлиги ва Хива ҳонлигига ҳарбий юриш бошлаши керак эди.

Кўриниб турибдики, ҳар икки томоннинг ён беришига асосланган бу битим Туркистонда ортиқча қон тўкилишларига барҳам бериши, бошқа кўрбошилларнинг

ҳам алоҳида Турк армияси қисмларига киришларига йўл очарди. Оқибатда Тошкентда Т. Рисқулов бошлиқ мусулмон коммунистлари олиб бораётган ва Туркистон бўлиб ташланишига ҳамда бу ерда Россияга сўзсиз итоат этадиган кўғирчоқ ҳукумат барпо бўлишига имкон бермайдиган сиёсий курашни амалда қўлловчи битим тузилди. Зеро музокаралар давомида Мадаминбек зўр истеъдодли саркарда бўлибгина қолмай, айтиб чоғда нозик сиёсатчи эканини ҳам намоён этди. Шариат ақоидларига асосан суд ишларини ташкил қилиш, қозилар халқ томонидан сайланиши тўғрисидаги Мадаминбек қўйган талабларнинг бажарилиши Шўро маҳкамаларининг ўзбошимчалигига, демакки, «босмачилар» номи билан бадном этилган кишилар ва уларнинг йўлбошчиларини қатли ом қилишига йўл қўймас эди.

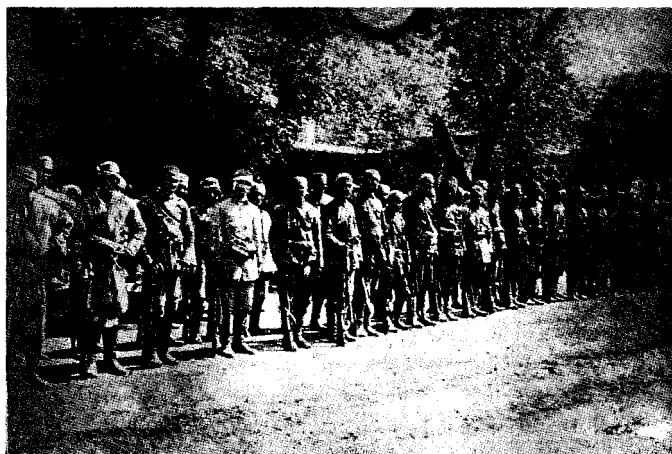
Мадаминбек чириган чор маъмурий идораси тикланишини ҳам, хусусий мулкчиликни бутунлай тугатиш вазифасини ўз олдига қўйган Шўро ҳукумати усул идорасини ҳам ёқтирмас эди. Унингча, меҳнат аҳлига бели қайишадиган қандайдир одил ҳукумат бўлиши, уни адолатпарвар, имон-эътиқодли кишилар бошқариши лозим эди. Аммо одам табиатидаги бошбошдоқлик, ўзбилармонлик, мансабни суиистеъмол қилиш, халқ манфаатларига садоқатсизлик каби қусурларни тугатиш учун Шўро маҳкамалари ходимлари қаттиқ назорат остида бўлиши керак, деб ҳисобларди. Чунки халқнинг қаттиқ назоратидан четда қолган ҳар қандай маъмурий ходим фаолиятида юқоридаги қусурлар етакчи бўлиб қолиши ва натижада халққа беқиёс зулмлар ўтказа олишига шароит ҳозирланиши мумкин, деган шубҳаси бор эди. Айтиш керакки, унинг бу шубҳаси тамомила асосли бўлиб чиққанлиги Совет ҳокимиятининг 74 йиллик тарихи давомида исбот бўлди: давлатни бошқариш ишларидан бутунлай четлаштириб қўйилган халқ идора ҳокимлари (бюрократлар)нинг оддий итоатгўй бир галасига айланиб қолди. Натижада Марказий ва маҳаллий ҳокимият усул идораси билан халқ оммаси ўртасида ўтиб бўлмас жарлик пайдо бўлди.

Фақат чинакам демократик (халқ ҳокимлигига асосланган) сайловларни йўлга қўйган, сайлов тизимидаги кўзбўямачиликлар, суиистеъмолликларга сўзсиз барҳам берилган тақдирдагина рўшнолик ҳақида гап бориши мумкин.

5 мартда келишилган сулҳ битими 6 март куни Фарғона шаҳрида имзоланиб, Мадаминбекнинг хоҳишига

Сулҳ битими имзолагач, Мадаминбек қизиллар ва ўз йигитлари билан бирга тушган сурат. 1920 йил, март

Сулҳга кетаётган Мадаминбек бошлиқ кўшин делегациясини қарши олиш учун саф тўртиб турган йигит (аскар)лар. 1920 йил, март

биноан, уни тантанали равишда нишонлаш жойи этиб Наманган шаҳри белгиланди.

Ислом кўшинлари бош кўмондон Мадаминбек Аҳмадбек ўғли билан Қизил Армия кўмондонлиги ўртасида Туркистонда тинчлик ўрнатишга қаратилган сулҳ тўғрисидаги хушxabарни халқ оммаси зўр мамнуният билан кутиб олди. Сулҳ битими тантанасини нишонлаш куни Наманган аҳолисининг каттадан-кичиги кўчаларга ясаниб чиқишди, ўз-ўзидан оммавий сайиллар, ўйин-кулги, аскиябозликлар бошланиб кетди. Бу тантанага бошқа шаҳарлардан ҳам одамлар келишган эди. Уларнинг чехраларида қандайдир мамнунлик, келажакка бўлган умид кайфиятларини баралла сезиш мумкин эди. Ана шу кайфият маҳсули бўлган қуйидаги кўшиқ кейинчароқ турли матнларда, аммо бир хил куйда Туркистоннинг ҳамма жойида янгради:

Омонёр куйласангчи-е, омонёр,
Белингни боғласангчи-е, омонёр.
Мусулмон лашкарига-е, омонёр,
Поёндоз ташласангчи-е, омонёр.
Ҳой укам, наманганлик* укам-эй омонёр,
Тинчликни алқасанг-чи-е, омонёр!

Оқ кашта билан тикилган дўппи, ўша давр мусулмон зиёлилари орасида расм бўлган ёқаси ёпиқ тўн кийиб, ёнига ялтираган қилич осган Мадаминбек ва унинг лашкари Қизил Армия қисмлари билан ёнма-ён Наманган кўчаларидан ўтишар экан, халқ юқоридаги кўшиқ билан уларни қарши олди. Қадимдан гул шаҳри бўлган Наманган ўз халоскорларини гулга кўмдириб юборди. Ўзбеклар ва руслар, қирғизлар ва татарлар, туркманлар ва тожиклар, чехлар ва уйғурлар, борингки, ҳамма ягона одам — Одам Атонинг фарзандларидек бу тантанани биргаликда ўйин-кулги билан нишонладилар, шу куни очлик, қашшоқлик ҳам унут бўлди, қаердандир пайдо бўлган турли ширинликлар одамларнинг завқ-шавқини ошириб юборди.

Собиқ «Россия» меҳмонхонасида Мадаминбек шарафига Қизил Армия кўмондонлиги номидан зиёфат берилди. Дастурхон жуда тўкин-сочин эди. «Мадаминбекка сўз беришганда, — деб эслайди шу зиёфат иштирокчиси Поликовский, — залда шундай жимлик ҳукм-

* Куйловчи қайси шаҳарда бўлса, ўша шаҳарнинг номи тилга олинарди.

рон бўлдики, гўё пашша учса, унинг овози эшитилгудек эди. У камсухан, гапни чертиб-чертиб, дона-дона қилиб гапирар эди. Айни чоғда Бек юмшоқ, мулойим, эътиборли одам эди» (20/135). Мадаминбекнинг феъл-атвори худди Кужелога ўхшаб кетар, шунинг учун бўлса керак, чех Кужелода бирданига Мадаминбекка нисбатан меҳр туйғуси пайдо бўлди. Кужело Холхўжанинг Россия кўшинларига асирга тушганларга нисбатан қилган ваҳшийлигини сира-сира кечира олмаган эди. Шу ваздан у қизиллар тарафига ўтиб, босмачиларга қарши курашга аҳд-паймон қилган эди. Музокараларнинг натижалари, Мадаминбек ва унинг йигитлари билан шахсан танишув, суҳбат унинг илгариги тасаввурларини чил-парчин қилиб ташлади. Булар асло «босмачи» эмаслиги, аксинча, ўзига ўхшаш ночор қолган одамлар бўлгани сабабли қўлларига қурол олиб, ватанини ҳимоя қилишга мажбур бўлган марду майдонлар экан. Ана шунинг учун ҳам Кужело Мадаминбек ўтирган стол олдига тез-тез бориб зўр илтифот кўрсатишни лозим топди.

Кужелодаги самимийлик, очиқкўнгиллилик Мадаминбекка кўп хуш келди шекилли, уни Тошлоққа таклиф этди.

— Агар таклифимизни қабул этиб, бизга илтифот кўрсатсангиз, бу ердаги ош-тузингиз учун яна бир бор миннатдорчилик изҳор этиш шарафига муяссар бўлур эдик, — деди Мадаминбек унга маъноли тикилиб.

Аслида Мадаминбек Кужело фикрида ўзгариш содир бўлганини сезди. Мабодо сулҳга қизиллар хиёнат қилсалар, Кужело билан бўладиган шахсий дўстлик Туркистонда ўша пайтда мавжуд бўлган 40 минг хорижлик асирларни ўз томонига оғдириб юборишга ёрдам берса ажаб эмас, деган фикр хаёлидан ўтди.

Кужело бу таклифни мамнуният билан қабул қилди.

«Умуман, — дейди Поликовский, — босмачилар йўлбошчиси тақдиридаги бу бурилиш, менинг назаримда, омадсиз одамнинг мунофиқлиги эмас, воқеаларга муносабатини ўзгартирган одамнинг қонуний қўйган қадамидек кўринди... Ўзи учун энг қулай бўлган пайтда у қуролини ташлади» (20/137).

Поликовский бу билан Мадаминбек қўйган қадам таслимчилик бўлмагани, балки тадбиркор, воқеаларга теран қарай оладиган ва тўғри баҳо берадиган одамнинг қутлуғ одими эканини тан олган ҳолда, негадир

Мадаминбекнинг рафиқаси Саодат она қариган кезларида тунган сурат. У мўътабар аёл 1997 йилда вафот этдилар

уни қуролини вақтида ташлаган киши сифатида тас-
вирлашга асоссиз уринади. Ҳолбуки яраш битимида
қуролни ташлаш хусусида гап бормаган, балки махсус
турк бригадасига Мадаминбек бошчилик қилиши на-
зарда тутилган эди.

Қизил Армия қўмондонларидан бирининг бу гапи
шунини кўрсатадики, ўша пайтлардаёқ сулҳни улар таслим-
чилик, яъни озодлик кучларини қуролсизлантиришнинг
бир шакли деб тушунишган. Демак, қизил командирлар
аслида имонсиз одамлар эканлигидан уялишмаган. Ҳар
қандай (диний ёки дунёвий) имоннинг биринчи шарт
сўз билан иш (амал) бирлигидир. Имонли одам ўз сўзини
қадрлаши, унга муқаддас туйғусининг ифодаси сифатида
муносабатда бўлиши керак. Шунинг учун музокараларга
ҳам, унинг натижаси бўлган сулҳ шартларига ҳам Мада-
минбек имонли одам нуқтаи назаридан қаради ва ана
шундай муносабатда бўлди.

Бироқ, сулҳ битими шартлари Туркистоннинг ўша
пайтдаги раҳбарларига ёқмади. Масалан, Турккомис-
сиянинг эътиборли аъзоларидан бири В. Куйбишев «У
(яъни битим) шу ҳолида сиёсий соҳада ҳам, ҳарбий
соҳада ҳам ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин...
Биринчи банди бизни Фарғонада ва ҳатто Туркистонда
Фуқаролар орасида олиб боражак ишларимизни чек-
лаб қўяди ва Шўро ҳокимиятига ёт бўлган мезонларга
амал қилишга мажбур этади», — деди. Куйбишев би-
тим матнида бошқа шарт-шароитлар кўрсатиб тузиш-
ни, «Мадаминни аста-секин шаштидан тушириб, уни
оддий бир итоат этувчи киши даражасига келтириб
қўйиш»ни таклиф қилади (15/187).

Дарҳақиқат, бу сулҳ битими бутун Туркистонда на-
фақат янги мустамлакачилик тузумини қарор топти-
риш, балки, шу билан бирга, зўравонликка асосланган
большевик режим ўрнатилишига, Шарқ халқларига
ёт бўлган, Оврўпада энди шаклланаётган ва Техноген
маданиятининг кириб келишига тўсиқ бўла олар эди.
Куйбишев ҳақли равишда бу битим «Шўро ҳокимияти-
га ёт бўлган мезонларга амал қилишга мажбур этади»,
дейди. Бунинг маъноси шуки, сохта байналмилалчи-
лик шиорлари остида миллий қадриятларнинг оёқости
қилинишига, жумладан, ягона Туркистон халқларини
бўлиб юборилиши, уларнинг орасини бузиб, ҳукм су-
ришга имкон туғдирмасди. Махсус турк миллий брига-
даларнинг ташкил бўлиши, уларга Мадаминбек каби
саркардаларнинг бошчилик қилиши большевиклар ва

уларнинг ерли аҳолидан чиққан малайларининг қизил империя тузишларига имкон бермасди.

Фарғона вилоятининг асосан руслар ва уларга сотилган ватанфурушлардан иборат партия қўмитаси ана шу сулҳ битимини муҳокама этиб, қуйидагича қарор қабул қилди:

— Туркистон Компартияси ўлка Комитетидан ва Туркфронт Ҳарбий — Инқилобий Кенгашидан Мадамин билан тузилган яраш битими матнининг кириш қисми ва 5-бандидан бошқа ҳаммасини бекор қилиш сўралсин, чунки у, вилоят комитети ва Ҳарбий-Инқилобий Кенгашнинг баъзи аъзолари фикрича, сиёсий жиҳатдан мутлақо нотўғридир» (15/187).

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, яраш тўғрисидаги битим барча мусулмон лашкарлари фойдасига ҳал бўлган эди. Битимнинг кучга кириши Туркистонда ҳаракат қилаётган озодлик кучларининг бирлашиши, Россиядагидан фарқ қиладиган янги типдаги давлат тузумини шакллантиришга олиб келарди. Бу давлатда большевиклар бошқа сиёсий партиялар билан баббаравар ҳуқуққа эга бўлиб, улар томонидан тарихда мисли кўрилмаган қонунсизлик ва ўзбошимчаликларга чек қўйиши мумкин эди. Жумладан, Марказ ҳукми билан Туркистон сунъий равишда бешта «жумҳурият»га бўлиниб кетмасди, шариат қозилари розилигисиз хотин-қизларни зўрлик билан «озодликка» чиқаришдан иборат «Ҳужум» кампанияси ҳам бўлмас, демакки, юзлаб, минглаб аёллар бевақт ҳалок бўлмасди. Сўнгра, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш Шарқ маданиятига хос инсоф-диёнат билан ўтиши мумкин эди. Бу ҳолатда кооператив хўжаликлари давлат монополистик мулкнинг бир тармоғига айланмас, балки ихтиёрий равишда бирлашган, хоҳлаган пайтида чиқиб кета оладиган маданий одамларга хос меҳнат иттифоқи бўларди. Эҳтимолки, бундай ҳолатда 1933 йил очарчилиги бўлмай қолиб, бевақт ўлим юз минглаб одамларнинг ёстиғини қуритмас, юз минглаб одамлар ва уларнинг фарзандлари сургунлар азобидан қутилар ва инсоний қадр-қимматлари большевистик идора-усулининг имон-эътиқодининг тайини йўқ ходимлари томонидан оёқости қилинмасди. Демак, Мадаминбек Маркс ёки Лениндек илмий-фалсафий фикр билдира олмаса-да, аммо воқеаларнинг бориши ва уларнинг пироварди оқибатига кўзи етиб, офатнинг олдини олиш учун жон фидо қилиш лозимлигига тушунган инсонлардан бири эди.

Сулҳ битимининг амалга ошиши Т. Рискулов бошлиқ мусулмон коммунистларининг В. И. Ленин раҳбарлигидаги РКП(б) Сиёсий Бюросига таъсир ўтказиш имконини берарди. Ана шунинг учун Турккомиссия ҳамда Туркистон Ҳарбий-инқилобий Кенгаши ва Туркистон кўғирчоқ ҳукумати Мадаминбек қўйган бу тузоқдан чиқиб кетиш йўлларини обдон қидира бошлашди.

ХИЁНАТ ВА ЖИНОЯТ

Ҳар икки урушаётган томонлар — босқинчи қизиллар ва Ватан озодлиги учун қўлига қурол олишга мажбур бўлган Туркистон ватанпарварлари тинчлик йўлида гўё бир битимга келдилар. Агар сулҳ матнига жиддийроқ эътибор бериб ўқилиб, мулоҳаза қилинса, у халқаро ҳуқуқ маром (норма)ларига тамомила тўғри келмайдиган ҳолатда имзолангани маълум бўлади. Аслида у сулҳ битимидан кўра кўпроқ ҳар икки томоннинг бир-бирига қўйган тузоғидан бошқа нарса эмас эди.

Мана бу ҳолатга эътибор беринг. Одатда сулҳда иштираётган томонлар ўз зиммаларига муайян мажбуриятлар оладилар ва уни албатта бажаришга киришадилар. Сулҳ битими матнига Веревкин-Рохальский ва Слепченко ҳам имзо чекишган бўлса-да, аммо у кўпроқ Мадаминбекнинг тушунтириш хатига ўхшаб кетарди. Яъни унда муайян шарт-шароитлар туғдиришганда, Мадаминбек ўз тарафдорлари билан биргаликда Шўро ҳокимиятини тан олиш ва унга садоқат билан хизмат қилиш нияти борлиги маълум этилганди. Қўйилган шартлар, биринчидан, шариат асосларида Туркистон фуқаролари ўз турмуш тарзларини ўзлари йўлга қўйишга, иккинчидан, Мадаминбек отрядининг доимий қароргоҳи этиб Наманган шаҳрини белгилашга, учинчидан, бу отрядда хизмат қилаётган барча русларга озор бермаслик ва эркинликларини таъминлашга Шўролар кафолат беришлари керак эди. Сулҳ битимида бундай кафолат йўқ. Фақат бир томон — Мадаминбекнинг ўз зиммасига олган мажбуриятлари бор, холос.

Масаланинг яна бир томонига эътибор берайлик. Мадаминбек ўша вақтда Туркистонга на фақат ислом қўшини қўмондони, айна чоғда у дунёвий ва диний ҳокимиятнинг ҳам бошлиғи — амир ал-муслимин эди.

Ҳам шариат бўйича, ҳам Эркаштомдаги йиғин қарорига биноан Мадаминбек расман давлат бошлиғи эди, яъни Фарғона вақтли ҳукуматининг бош вазири ҳисобланарди. Демак, бизнинг назаримизда юқоридаги келишув урушаётган икки куч қўмондонларининг назарда тутилаётган сулҳга асос бўладиган бир ҳужжат эди, холос. Шунинг учун Мадаминбек 13 мартдан кечикмасдан Тошкентдаги Туркистон АССР деб аталган қўғирчоқ ҳукумат вакиллари билан музокаралар олиб бориши ва мухтасар битимни тенг асосларда имзолашлари лозим эди. Мабодо большевикларнинг раҳбарлари ва уларнинг маҳаллий гумашталари чиндан ҳам Туркистонда тинчлик, руслар билан маҳаллий аҳоли ўртасида ҳақиқатан ҳам дўстона алоқалар ўрнатилишини истасалар, шундай қилишлари керак эди.

Бироқ Фрунзе зудлик билан Бухорони босиб олиб, у ердаги катта олтин захираларини Россиянинг ҳилвираб қолган хазинасига тезроқ жўнатиб, ўзи ҳам Москвада юқори раҳбарлик лавозимларидан бирини эгаллашга шошилаётган эди. Мабодо Туркистонда Фрунзе кўпроқ қолиб кетса, Москвада Фрунзенинг муҳолифлари марказий ҳокимиятда мустаҳкам ўрнашиб қолар ва у абадул-абад бу ерда қолиб кетиши мумкин эди. Аммо Фрунзе учун катта истиқбол очилаётган эди: Бухоро амирлигига қарашли улкан бойлик Ленин қўлига етиб боргач, албатта шундай содиқ большевикка катта лавозимлар бериши аниқ ва равшан эди. Бинобарин, Фрунзе Веревкин-Рохальский билан Мадаминбек ўрталарида тузилган келишувни сулҳга асос деб эмас, вақтинчалик ён бериш, Туркистон озодлик кучларини тузоққа илинтириш воситаси деб ҳисобларди. Чунки ўша тарздаги «Сулҳ битими» большевиклар ҳокимиятига ҳеч қандай мажбурият юклармас, бинобарин, у ҳуқуқий асосларга эга бўлмагани сабабли исталган пайтда уни бекор қилиш имконияти бор эди. Шермуҳаммадбек, Холхўжа ва бошқа айрим қўрбошилар шунинг учун ҳам у «битим»ни мужоҳидларга қўйилган тузоқ сифатида қабул қилиб, Мадаминбекни дину исломга хиёнат қилишда айбладилар.

Хўш, Шермуҳаммадбек ва Холхўжанинг калта ақллари етган нарсани Мадаминбек фаҳмламаганмиди? Нансбергдек ҳуқуқшунос маслаҳатчиси бўлган амир ал-муслимин бундай тузоққа осонлик билан илинишга розимиди?

Агар ўша даврдаги ижтимоий-тарихий вазиятга эъти-

бор берсак, вақтинчалик тинчлик Фрунзегга шахсан қанчалик зарур бўлса, Мадаминбекка ундан ҳам кўпроқ керак эди. Шу маънода ўша «сулҳ битими» аввало Мадаминбек қўйган тузоқ эди. Чунки Советлар ўз тамойилларига хилоф равишда Туркистонда шарият аҳкомлари асосида маҳаллий халқ ўз турмуш тарзини йўлга қўйишига асло рози бўлмас эди. Агар бунга рози бўлишса, шарият бўйича муқаддас ҳисобланган хусусий мулкни давлат мулкига айлантириш мумкин бўлмай қолар эди. Сўнгра, большевиклар армия ичида армия бўлишига ҳам асло йўл қўя олмас эдилар. Айниқса, мусулмон лашкарлари томонида туриб қизилларни қирғинбарот қилишда иштирок этган «оқ» русларни сира-сира кечира олмасдилар. Бинобарин, Мадаминбек ўзи истаган пайтда большевикларни иккиюзламачиликда айблаб, Совет ҳукуматини тан олиш ва унга содиқ хизмат қилиш тўғрисидаги аҳду паймонини бекор қилиши, шу айбнома билан большевикларга алданиб юрганларни, айниқса жадид раҳбарлари, рус ватанпарварлари ва хорижий асирларни ўз томонига оғдириб олиш имкониятига эга бўлар эди.

Масаланинг мана шу пинҳона ва қалтис иккинчи томони, афтидан, Шермуҳаммадбекка аён эмасди. Зеро бу ниятни ошкора айтиб ҳам бўлмасди.

* * *

Маълумки, сулҳга келишилгач, Фарғона водийсида бир қадар тинчлик қарор топиб, деҳқонлар ўз далаларида бемалол ишлайдиган, шаҳарликлар «босмачилар» ва «қизиллар»нинг беҳос талотўп ҳужумидан қўрқиб, томларда ёнларига тош тўплаб ётишдан қутилдилар. Мадаминбек ўз тарафдорларига сулҳнинг аҳамиятини тушунтиришда давом этди. Унинг бир қисм кўшинлари Гарбувада ва Балиқчидаги истехкомларда бўлса, асосий қисми шаҳар ва қишлоқларда қурол-аслаҳаларини эҳтиёт қилиб, ўз касб-корлари билан машғул бўлдилар. Улар исталган пайтда Мадаминбек ихтиёрига келишлари мумкин эди.

Мадаминбек Тошкентдаги ҳукуматга қиладиган маърузаси устида ҳам бош қотирарди. Унга руслар ёрдамлашди. Маърузада асосий эътибор Лениннинг миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш ҳуқуқи тўғрисидаги дастури билан бутун дунё ягона ишчилар

иттифоқига асосланган марказий давлат тузиш тўғрисидаги фикрларини қандай тушуниш керак, шунга таянган ҳолда Туркистон халқлари лоақал чинакам мухториятга эга бўлишлари мумкинми, деган масалага қаратилган эди. Агар Лениннинг гаплари рост бўлса, ана шундай мухтор жумҳурият учун миллий армия албатта керак, чунки ёшларни чинакам мард, ватанпарвар этиб тарбиялашда у бир мактаб бўлиб қолиши мумкин, деган фикрларини ҳимоя қилиши керак эди.

«Сулҳ» шартига кўра, Мадаминбек ўз делегацияси билан Тошкентга келганми? Келган бўлса, кимлар билан учрашган, қандай музокаралар олиб борган ва Туркистон кўғирчоқ ҳукумати ўз зиммасига бирон бир мажбурият олганми? Туркистонда чин маънодаги мухтор республика ўрнатилиши, яъни туб аҳолининг лоақал ярим мустамлака шароитида яшашига большевиклар рози бўлишганми? Агар шундай бўлса, ўша музокаралар ва битимлар қайднома (протокол)ларда ўз ифодасини топганми? Давлатлар даражасидаги чинакам сулҳ шартномаси тузилганми? Бу баҳсли саволларга тарихчиларимиз янада асослироқ жавоб қидириб топишиб, ўз хулосаларини беришар. Биз эса мавжуд манбаларга ва ўша давр одамларининг гувоҳликларига таяниб туриб, Мадаминбек Тошкентга ҳақиқатан ҳам келганини айта оламиз. «Тошкентдан қайтгач, — дейди Аҳрорхўжа Мақсудхўжаев*, — Мадаминбек ўз қароргоҳи Наманган эмас, балки Гарбувада бўлишини маълум этиб, ўзи ҳукумат таркибига киражагини айтди...».

Музокаралар тугаши биланоқ, дейилади Шўролар давридаги манбаъларида, Фрунзе Мадаминбекни дарҳол Туркистон Марказий ҳокимияти ҳузурига жўнатиш тўғрисида Веревкин-Рохальскийга буйруқ берган. Унда

* Аҳрорхўжа Мақсудхўжаев 1887 йил Марғилонда туғилган. Бобоси милтиқсоз бўлгани сабабли, унинг отаси ва амакиси ҳам шу ҳунар билан шуғулланишган. Улар Марғилоннинг Ўрдатаги деб аталган марказидаги устахоналарда Кўқон хонлигига милтиқ тайёрлаб беришган ва милтиқларни таъмирлашган. Бир урушдан сўнг Кўқон хони унинг бобосига каттагина ер инъом этган. Ҳозир ана шу ерлар «Милтиқсоз маҳалласи» дейилади. Аҳрорхўжа — эшон авлодидан. Отаси вафотидан кейин милтиқсозлик билан шуғулланган. Октябр тўнгаришидан кейин уни гоҳ «босмачилар», гоҳ «қизиллар» зўрлик билан олиб кетиб, қурол-аслаҳаларини тузатишда фойдаланишган. Кўп вақт Мадаминбек қўшинлари милтиқларини тузатиб юрган. Охири пайтларда Кўршермат отрядида хизмат қилган. У Мадаминбекнинг ўлдирилишини ўз кўзи билан кўрган. Аммо бу фалокатнинг олдини олиб қолишга ожизлик қилган. Ўша урушларнинг бошидан-охиригача «босмачилар» бекалари, кўрбошилари, понсодлари ҳамда Қизил Армия қўмондонлари билан мулоқотда бўлган бу одамнинг хотиралари анчайин асосли ва ишончли, деб ҳисоблаймиз.

Мадаминбекнинг тўла-тўқис хавфсизлигини таъминлаш ҳамда у тезда ва ҳеч қандай тўсиқларсиз Тошкентга етиб келишига шароит яратишини талаб этган (26/400—401).

«Битим тузилгандан сўнг, — дейди тадқиқотчи А. Ибодинов, — Мадаминбек Тошкентга борди. Тошкент кўчалари Мадаминбек шарафига безатилиб, Туркистон Марказий Ижроия Комитетида унинг шарафига тантанали қабул маросими ўтказилди. Фрунзе, Куйбишев, бошқа раҳбарлар билан яккама-якка суҳбатлар бўлиб ўтди. Кўп ўтмай Мадаминбек Тошлоққа қайтиб, ўз ҳарбий қисмларини шу ерда жойлаштирди. Йигитлар ҳарбий машқлар билан шуғуллана бошладилар. Фронт кўмондонлиги Мадаминбекка кўз-қулоқ бўлиш учун Қизил Комиссар Сергей Суховни унинг ҳузурига хизматга юборди» (8/56).

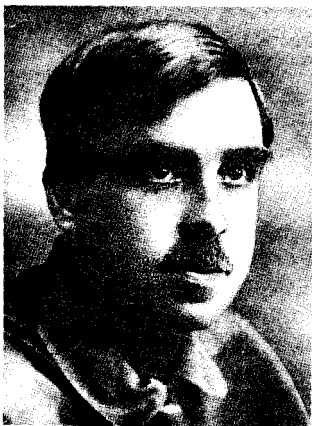
Мадаминбек Тошкентдан қайтгач, ўзини ёқлаган барча кўрбошиларга мактуб йўллаб, сулҳ битими муносабати билан юзага келадиган янги вазият ва навбатдаги вазифалар ҳақида келишиб олиш ниятида Кенгашга уларни чақирган. Фарғонада ҳаракат қилаётган кўпчилик кўрбошилар ва ҳатто марҳаматлик рус мужикларининг вакиллари ҳам Гарбувада бўлган бу йиғинга келишган. Аммо Кўршермат билан Холхўжа унда иштирок этишмаган. Кенгашда Мадаминбек бундай дейди:

— Халққа раҳмимиз келиши керак, у ниҳоятда очяланғоч яшаяпти. Ана шундай аянчли яшаётган халқнинг тинч меҳнат қилиши учун имкон бериш имонли одамларнинг ишидир. Динимиз ўз номи билан «Тинчлик» дини экан, муҳолифларимиз сулҳ таклиф этса, қабул қилмаслик гумроҳлик бўлур эди, беғуноҳ мўмин-мусулмонларнинг қонлари шунча тўкилгани етар! Ҳозирги шароитда, яъни кучлар сочилиб кетган, улар ўртасида ўзбошимча майллар кучайиб бораётган, бошқа жойдан ёрдам келмаётган бир пайтда бу сулҳ бизга миллий қадриятларимизни сақлаб қолиш имконини беради. Шу билан бирга нафасни ростлаб олиш, вазиятга қараб иш тутишимиз учун йўл очади. Агар Туркистондаги озодлик кучлари бирлашиб, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишмас экан, бизлар билан зўравонлик тилида гапиришишдан муҳолифларимиз уялишмайди. Бизнинг ихтиёримизда катта бир далил борки, уни большевикларнинг Фарғона водийсидаги ўзбошимча вакиллари ҳам рад эта олмайди: у ҳам бўлса, большевикларнинг йўлбошчиси Лениннинг миллатларнинг ўз

тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисидаги амри-фармони. Сулҳнинг яна бир жиҳати шуки, қийин пайтда бизга ёрдам қўлини чўзган рус ватанпарварлари ҳам ёмон аҳволга тушиб қолишмайди. Улар тўла авф этилиб, ўз ихтиёрлари билан биз билан ҳамкорликни давом эттира оладилар, демакки, эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга бўладилар. Биз ўз миллий қадриятларимизни оёқости бўлишига йўл қўймаган ва миллий ғуруримизни, хайрли анъаналаримизни сақлаб қолган ҳолда бошқа халқлар, бошқа динга эътиқод қилувчилар билан дўстона алоқалар ўрната оламиз. Ахир Куръони Карим ҳам биз мусулмонларни шунга даъват этмаганми, ахир! Шу ҳақиқатни ҳамма билиши, шунга асосланиб бундан буён ҳаракат йўналишини белгилаш шарт. Сизларнинг шу масаладаги ёрдамингизга ночор халқимиз кўз тикиб турибди.

— Мана шу боисдан, — деб сўзида давом этди Мадаминбек, — мен сулҳга рози бўлдим. Сулҳ шартларига биноан Гарбувага (Тошлоққа) ҳарбий истехком (крепост) курамиз. Унга Шермуҳаммадбекни бошлиқ этиб тайинлаймиз. Турк дивизияси ташкил этамиз. Кўрбоши ва беклар курулланган ҳолда ўз йигитларига бош бўлиб қолаверадилар, улар ўз ҳудудларида тартиб-интизомга жавоб берадилар. Ана шу қисмлардан ташкил топган миллий армия яхши курулланган ва ҳарбий санъатни эгаллаган бўлади. Мен эса ҳукумат ишларида иштирок этаман. Сулҳ шартларига кўра, бошқа кўрбошиларни ҳам Шўролар билан ярашишга чақиришга сўз бердим. Шермуҳаммадбек ва бошқа беклар буни тушунишади, деб ишонаман.

Албатта ўша тарихий вазиятда сулҳ зарурлиги, урушни давом эттириш фойдасиз эканлигини кўпчилик кўрбошилар тушунишди. Водийда тинч меҳнат қилиш имкони пайдо бўлаётганидан халқ ҳам хотиржам кайфиятга эга бўлди. Ҳамма жойда «омон-омон» бўлибди, ислом лашкарлари билан «қизиллар» бир битимга келишибди, бунга кўра, ҳукумат сиёсатини белгилашда туркистонликлар ҳам иштирок этиб, миллатимиз дини ва анъаналарини сақлаб қолар экан, деган гап тарқалди. Бироқ кўрбошилар ичидаги мутаассиблар, узоқни кўра билмайдиган, маишатга берилганлари Мадаминбекни хоинликда, исломга хиёнат қилишда айбладилар. Шулардан бири Кўршермат бўлиб, унинг ихтиёрида икки минг нафар йигит бор эди. Агар у сулҳга рози бўлса, Фарғона водийсидаги бошқа майда кўрбоши ва бек-

**«III Интернационал батальони»нинг командири
Э. Ф. Кужело**

ларни ҳам сулҳга кўндириш осонлашар, бу ҳол миллий армия тузиш ишини тезлаштирарди. Ана шу сабабдан Мадаминбек Кўршермат хузурига бир неча бор одам жўнатиб, вазият сулҳни тақозо этаётганини, фақат шу йўл билан Туркистонда мухторият мақомидаги жумҳуриятни тиклаш мумкинлигини тушунтиришга ҳаракат қилди.

Саодатхон ая бундай дейди: «Бек билан ўзим гаплашишим керак, — деб Кўршермат ҳар гал Мадаминбек одамларини қайтариб юборарди. — Бир кун Мадаминбек Кўршермат билан учра-

шиш учун йўлга чиқмоқчи бўлганда, кўпчилик норозилик билдирди...».

Иккинчи томондан Қизил Армия қўмондонлиги, хусусан унинг сиёсий бўлими ва разведкаси воқеалар боришини синчиклаб кузатиб турганди, бу воқеаларни ўз фойдаси томон буриб юбориш режаларини тузаётган эди. Турккомиссия аъзолари ва Фарғона вилоят партия комитети раҳбариятининг сулҳ шартларига норозилиги беиз қолмаган эди. Сулҳ шартига кўра, Шўро ҳукуматининг барча буйруқ ва шартларини бажариш масъулиятини Мадаминбек ўз зиммасига олган эди. Қизил Армия қўмондонлиги ана шундан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилди.

Мана бу далилга эътибор бериш керак. 1920 йил 18 апрелдаги Фрунзенинг буйругидан маълум бўлишича, Кўршермат ва Холхўжа тўдасини тезда тугатишни 2-ўқчи дивизияси қўмондони Веревкин-Рохальскийдан қатъий талаб этилган (26/406). Маълумки, Фрунзенинг буйруғини бажармаслик сира мумкин эмас эди. Хусусан «Сулҳ битими»ни имзолаган Веревкин-Рохальскийнинг ҳам маҳаллий ҳокимият, ҳам марказий ҳокимият олдида обрўйига путур етганини ҳисобга олсак, у қўмондон ўз мавқеини яна тиклаш учун жиддий ҳаракатлар қилишга мажбур эди. Бироқ, Учкурғоннинг ичкарисига мустақкам ўрнашиб олган Кўршермат кўшинларига қарши жанг қилиш пулёмёт дзотига бошни

қўйиш билан баробар эди. Ҳар томонда баланд тоғлар билан қуршалган бу табиий истеҳком қизилларнинг ҳар қандай катта кучини яқсон қилиш имкониятини берар эди.

Веревкин-Рохальский «сулҳ битими»да Мадаминбек ўз зиммасига олган мажбурият — кўрбошиларни Совет ҳокимиятини тан олишга кўндиришни пайсалга солмасликни қатъий талаб этди. Веревкин-Рохальский агар Кўршермат сулҳга рози бўлса, қурбонларсиз Фрунзенинг буйругини бажариш мумкин, мабодо Мадаминбек билан Кўршермат ўртасида жиддий ихтилоф вужудга келса, иккаласини уруштириб, ҳар икки душмандан осонликча қутилмоқчи ва айни чоғда Қизил Армия қўмондонлиги олдида тушиб кетган обрўйини тикламоқчи бўлди. Айни чоғда Армия махсус сиёсий бўлими ва ташқи разведка хизмати ходимларига алоҳида топшириқлар берди...

Мадаминбек қизил аскарлар бошлиқлари ва ўзига яқин кўрбошилар билан бамаслаҳат Кўршермат ҳузурига элчи сифатида боришга азму қарор қилганидан сўнг, оила аъзолари билан вақтинча хайрлашиш, уларнинг оқ фотиҳаларини олишга келди. Аввал акалари ва опалари ҳузурда бўлди. Улар бу сафар таҳликали эканини ҳис этишар, илгари ҳам бу ҳақда гап борганда, ўз иниларини чуқурроқ ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўришга даъват этишарди. Бу сафар Мадаминбек далиллари олдида улар бирон-бир жиддий фикр айтиша олмади.

— Мен, сулҳ шартига кўра, — деди ўз одатига кўра вазмин ва хотиржам оҳангда Мадаминбек, — на фақат Шермуҳаммадбекни, балки ҳозир қуролли қаршилик кўрсатиш бесамар эканини билмаётган бошқа кўрбошиларни ҳам бунга рози қилиш мажбуриятини олганман. Бу сулҳ айни ҳозирги шароитда биз, мусулмонлар, учун сув билан ҳаводек кераклигини тушунтирсам, иншоолло, Шермуҳаммадбек ҳам, бошқалар ҳам албатта сулҳга келишларига имоним комил. Борди-ю, бундан бош тортсам, нима деган одам бўламан! Фақат имонсиз одамларгина ўз сўзларини қадрламай, вазият ўзгариши билан ваъдаларини унутишлари мумкин, холос.

Қариндошлар ҳам, яқин кишилари ҳам Мадаминбекни имони бутун, собитқадам мусулмон деб билишар ва шунинг учун ҳам уни ич-ичларидан, бутун қалблари билан ҳурмат қилишар ва эъзозлашар эди. Унинг қизиллар ва большевиклардан маънан ва руҳан устун-

лиги ҳам имонлилигида эди. Имонли одам ўлса ўладики, ammo ҳар қандай шароитда ўз сўзи устидан албатта чиқади ва шу вайдан виждони олдида асло изтиробга тушмайди.

Мадаминбек ўз уйи, Саодатхон ва бошқа қариндошлар ҳузурига ҳам келди. Ўз ниятини айтди ва оқ фотиҳа сўради. Саодатхоннинг кўнгли негадир ғаш эди, севикли ёрини раъйдан қайтаргиси, бу хавфли қадамни ташламасликка даъват этгиси, илтижо қилгиси келди. Бироқ, ўзбек аёлларига хос ҳаё, ифбат, эркак кишига беназир ҳурмат уни бу ниятдан қайтарди; ғамандуҳларини ичига ютиб бўлса-да, миллат истиқлоли йўлида улуғ сафарга отланган дунёдаги энг севикли кишисига очиқ чеҳра билан оқ йўл тилади.

Бекнинг оқ тулпори бўлиб, у жуда келишган, усти ялт-ялт этар, олди туёғини доим тепкилаб, гижинглаб турарди. Рус офицерлари уни яхши кўриб «бриллиант» (ўткир қиррали олмос) деб аташарди. Чиндан ҳам бу зотли от нафақат ташқи тузилиши жиҳатидан, балки ички олами жиҳатидан ҳам бриллиантдек мўътабар, бриллиантдан ҳам азиз эди. Мадаминбек бу отини ўзидан кўра ҳам кўпроқ эъзозлар, авайлаб парвариш қиларди. Фақат яхши ишлар, тўй-ҳашамлар, байрам-ҳайитларда уни миниб чиқар, шунда унинг салобатига салобат қўшилгандек бўларди. «Бриллиант» одатда Саодатхонлар ҳовлисида турарди. Мадаминбек бу тулпори олдига бориб, бўйинлари аралаш бошини силади, юзини юзига қўйиб нималарнидир кўнглидан ўтказгандек бўлди. От пишқирар, гоҳ у, гоҳ бу олди оёғини тепага кўтариб, ерга дук-дук урар, хожасига, меҳрибон дўстига ниманидир айтгиси келарди, ammo тили-забони йўқ бу фаросатли мавжудод ўз ташвишлари, изтиробларини ҳаракатлари билан ифодаламоқчи бўларди.

Мадаминбек «Бриллиант»га мингач, у одатдан ташқари бир тебраниб, орқасига тисарилди, олдига юрмади. Мадаминбек, оёғи билан отнинг биқинига ниқтаса ҳам жойидан жилмас, аксинча, ортга тисариларди. Ҳеч вақт урмаган отнинг сонига жаҳл билан Мадаминбек қамчи солиб юборди. От бир олдига кўтарилиб, бошини сарак-сарак қилиб кишнади-да, ўз ҳожасининг амрига итоат этишга мажбур бўлиб олдинга интилди.

«Ниҳоят Мадаминбек ўзини амир ал-муслимин деб эълон қилган Кўршермат билан шахсан учрашиб, уни қурулни топширишга қўндиришга қарор қилди. 12 кишидан иборат отряд билан у Кўршермат ҳузурига Уч-

кўрғонга етиб келди. Учкўрғонда кичик Совет гарнизони бор эди. Музокаралар ижобий яқунланишига умид боғлаган гарнизон жангчилари Кўршерматни кутиб олишга тайёргарлик кўрарди» (5/104—105).

Бу ўринда Шўро даври тадқиқотчиси Шомағдиев хатоликка йўл қўяди. Мадаминбек Кўршерматни «курролни топширишга кўндириш» учун эмас, балки янада яхши қуролланиб олиш учун шароит вужудга келаётганига ишонтириш учун йўлга отланган эди.

Бир томондан сулҳ шартларининг сўзсиз бажарилишидан манфаатдорлик, иккинчи томондан Кўршерматнинг ўжарлиги Мадаминбекни ўйлантириб қўйди. У бир қарорга келгунга қадар хаёлидан нималар кечмади, дейсиз.

... Гарбувада тошлоқлик бир йигит Мадаминбек қўшинига қўшилиб, қизилларга қарши курашишга аҳд қилганини маълум этди. У ҳам беклар авлодидан экан. Мадаминбек ўзининг махсус маҳкамаси орқали у йигитни текшириб чиққач, ислом лашкарлари сафига қабул қилди. Бу, Шермуҳаммадбек бўлиб, кўринишидан абжир, сўзни чўрткесар, мард йигитлардан эди. Гарчи Шермуҳаммадбек 1916 йилдаги «йигит олди» кампаниясида фронт орқасида ишлаш учун олиниб, Россия ва Польшада бўлган эса-да, аммо у қурол ушламаган эди. Шунинг учун у қурол билан муомала қилишни энди ўрганаётган пайтда Шаҳрихон яқинида қизиллар билан жанг бошланиб кетди. Жанг қандай бўлишига қизиққан Шермуҳаммадбек бошқалар қатори урушга бориш учун ўз понсодини кўндиради. Аммо у милтиқ отишни ҳали яхши ўрганиб олмагани туфайли ана шу жангда милтиқнинг лўкидони (затвори) орқага қайтганда, кўзига қаттиқ тегади. Мадаминбек дарҳол уни Гарбувага қайтаради. Кейин Балиқчиға юбориб, рус дўхтирига даволаттирди. Бироқ Шермуҳаммадбек кўр бўлиб қолди. Бу тажангроқ, черткесар одамни орқаворотдан «Кўршермат» деб атай бошладилар. Мадаминбек унга кўп мурувватлар кўрсатди. Аввал ўнбоши, кейин ўзига ўринбосар қилиб олди. Биргаликда кураш, жанг майдонидаги ғалаба қувончлари, омадсизлик ўкинчларини бирга татиш уларни қалин дўст қилиб қўйган эди. Уламолар гувоҳлигида Мадаминбек билан Шермуҳаммадбек Қуръони каримни ўртага қўйиб, бир-бирларига доим содиқ қолиш, қиёматли ака-ука бўлишга онт ичган эдилар. Тарихдан маълумки, чин муслмон одам ўлса ўладики, аммо Қуръонни ўртага қўйиб

ичган қасамини асло бузмайди. Мадаминбек Кўршерматни чин мусулмон, ҳар қандай вазиятда қасамига содиқ қола оладиган имонли одамлардан деб биларди...

Узоқ мулоҳазадан кейин Мадаминбек Қизилқия (ҳозирги Қирғизистон)нинг Учқўрғон деб аталган масканига қараб йўл олди. «Бу ер тинчроқ холис гапиришгани, шунинг учун бемалол бўлса, ўзингиз марҳамат қилсангиз», деб мактуб йўллабди Кўршермат. Бошқа чора қолмагач, Мадаминбек узунувуллик Абдували мингбоши, сўхлик Дехқонбойвачча, шахсий мирзоси, битта қизил аскар — полк комиссари С. П. Сухов — жаъми 8 киши* Учқўрғоннинг тоғ оралиғи ичкарасига қараб йўл олдилар.

Тоғ оралиғида оқаётган катта сойнинг тиниқ ва шўх суви, атроф-яйловлар, яшил даралар, бинафша гуллар, майин шабодада худди нафискуй янглиғ шилдираётган дарахт барглари, қушлар ва булбулларнинг нозли ноалари — қўйингчи, табиатнинг барча-барча неъматлари кишига ўзгача кайфият ва ҳузур-ҳаловат бахш этарди. Мадаминбек табиатнинг бу гўзал тухфасидан баҳраманд бўлиб, унинг тиниқ осмонига тикилиб, мусаффо ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олар экан, фикр-хаёли аллатомонларга уни олиб қочди.

Ажиб бу дунё! Оддий одамларнинг барчаси чинакам инсонлардек бир-бирини тушуниб, ҳамкор-ҳамнафас бўлиб яшашни исташади, шунга интилишади. Ўртадан сиёсатчилар чиқиб, ҳой одамлар, анави миллат одами ёмон, манави дин ғайри, анави синф сени зяяпти, сизлар яхши яшашларинг, адолат қарор топиши учун ўшаларни йўқотинглар, деган даъват билан чиқади. Одамларнинг бир гуруҳи бу гапларга астойдил ишонади ва у сиёсатчининг ортидан бориб, ҳатто ўз жони ва ҳаловатидан воз кечиб ўзи сингари одамларни ялписига қиришга ўтади, бундан ҳузур ҳам қилади.

Большевикларнинг доҳийси Ленин оддий одамларга мурожаат қилиб, Сизни оч қолдираётган, яланғоч юришингизга сабабчи бўлаётганлар бойлар, ана ўшаларни ўлдирсангиз адолат тантана қилади, сизлар тинч, тенг, фаровон яшайсиз, деган даъват билан чиқди. Бугина эмас, бошқа миллатлар рус большевиклари измидан бориб, ўз бойлари, руҳонийларидан қутилса — олам гулистонга айланармиш. Бу гапларга рус мужиги ишон-

* Баъзи манбаъларда 12 киши.

ди, Туркистон мусулмонларининг бир қисми ҳам бу тузоққа илинди.

Барча босқинчилар адолат сўзи билан одамларни лақиллатади. Бу мўътабар тушунча одамларда на фақат умид, шу билан бирга жасорат туйғуларини уйғотишини улар яхши англашади.

Рус большевиклари учун улар ҳокимиятни тан олган, улар раҳм-шафқатига умид боғлаганлар адолат учун курашганлар ҳисобланади. Аслида бир миллат устидан бошқа миллат, бир тоифа устидан бошқа бир тоифа ҳукмронлик қилишга интилиши ўтакетган адолатсизлик-ку!

Мадаминбек адолат ҳақида фикр юритар экан, тузилган сулҳ адолатсиз бўлгани, аммо адолатни қарор топтириш учун бу жуда зарур эканлигини хаёлидан ўтказди. Бордию бу сулҳ қандайдир шаклда бузилса, қанчадан-қанча кўрбошилар — миллатнинг ақлли, жасур кишилари қирилиб кетиши, уларнинг бола-чақаси, қариндош-уруғи қувғин остига олиниши, ялпи қаҳатчилик бошланиб, бегуноҳ одамлар, айниқса болалар қирилиб кетиши мумкинлигини кўз олдига келтирар экан — юраги орқасига тортиб кетди. Бу аниқ хавфхатарни Шермуҳаммадбек тушунади ва албатта уни шундай қалтис пайтда қўллаб-қувватлайди.

Бироқ, Холхўжа тушунармикан? Тушунган тақдирда ҳам ўз нафси, мавқеи учун ҳеч нарсадан тоймайди-ган бу нобакор Эшон Шермуҳаммадбекка ўз таъсирини ўтказиб бўлган бўлса-чи? Мадаминбек кўз ўнгида яна битта шайтон намоён бўлди. Холхўжанинг кўрбошиларга йўллаган мактуби эсига тушди: «Биз кўрбоши ва аскарлар, — дейилган эди унда, — ҳаммамиз Мадаминбек Аҳмадбековни ўзимизнинг бош йўлбошчимиз эканини тан олмаймиз. Бизнинг кўп-ларимизни у қуролсизлантирди, ҳар томонлама хафа қилди. Мен Эшон Холхўжани эгарланмаган отда қишлоқма-қишлоқ олиб юрди, тўрт ой қамоқда сақлади, мусулмон шаънига тўғри келмайдиган ҳақоратларга дуч қилди» (20/56),

Ахир Холхўжа шариат қозиларининг шундай ҳукмига мувофиқ жазоланган эди-ку! Ўшанда Ўш шаҳридан 4 та аравада 16 мўйсафид Мадаминбек ҳузурига келиб, Холхўжа талончилик билан шуғулланаётгани, бировларнинг хотинини зўрлаб ўз никоҳига олаётгани, бунини Мадаминбек номидан амалга ошираётганини айтишди. Холхўжа айбларига иқрор бўлди. Демак, адо-

латли ҳукмга тан бериш керак эди, аммо у буни адолатсизлик деб гина сақлади.

Холхўжа Эшон Мадаминбекка нисбатан ислом ақидалари, шариат аҳқомларини яхши биларди, аммо уларни ўз истақларига мувофиқлаштириб, барча ёвузликларни ислом, шариат билан пардаламоқчи бўлди. «Мулла ўзи яхши билар, билиб туриб сувни булғар» деб халқ бежиз мақол тўқимаган-да. Ахир исломда инсоф-диёнат билан иш тутиш, адашганларни тўғри йўлга бошлаш устивор-ку! Нега Холхўжа каби кишилар буни тушунишни иштасмайди! Агар у исломнинг адолат, инсоф-диёнат тўғрисидаги йўл-йўриқларига амал қилса, бир бечора деҳқоннинг тили, қулоғи ва бурнини ўз қўли билан кесиб ташлармиди. Салла ўрамай масжидга намоз ўқигани чиққан кишининг кўзига қайнаб турган ёғ қуярмиди! Ўшдаги ваҳшийлиги-чи? Янги ташкил топган касабалар уюшмаси барча аъзоларини Холхўжа сўйдириб ташлади-ку! Қўқон волостига қарашли Янгикўрғонда 1500 йигити билан машаққат қилиб, ўша қишлоқлик ёш қизларни зўрлик билан ўз йигитларига қўшиб қўйди-ку! Шунга ўхшаш воқеалар ҳақида озодлик кучларига нисбатан шубҳани кўпайтириб, ёшларни қизиллар томонига ўтиб кетишига сабаб бўлмадими?!

Холхўжанинг қилмишлари ҳақида ўйлар экан, Мадаминбек Шермуҳаммадбекнинг илтимосига кўра яна кўрбошиликка уни тиклаганига пушаймон эди.

Дунёнинг ишлари қизиқ экан-да. Ана ҳайвонлар! Уларнинг шакли-шамойилларидан феъл-атворини англаб олиш осон. Бўрилар, бургутлар, тулкилар йўлда учради. Улар ваҳший ҳайвонлиги аён. Ана моллар, отлар, эшаклар! Улар одамзот хизматида, ваҳшийлик қилиш уларнинг қўлидан келмайди. Одам-чи? Одамнинг оласи ичида. Бир муҳитда мўмин-мусулмон бўлиб турган одам, бошқа бир вазиятда қонхўрга, тошбағирга, юлғичга, порахўрга айланади-қолади. Мана бу одам пок-покиза, мана бу одам ҳаромхўр дея олмайсан, десаң у сенга панд бериб қўйиши мумкин. Ана шунақа биркам дунё экан-да. Шу дунёда яшашинг ва ана шу ярим ваҳший дунёни яхшилаш, инсоний бир жамият куриш учун Холхўжа сингари иблисларга қарши абдул-абад курашмоғинг керак экан-да!

Йўқ, Холхўжаларнинг ошиғи олчи бўлишига йўл қўйиб бўлмайди. Уларнинг пайини кесиш керак. Яккама-якка суҳбатда Мадаминбек Шермуҳаммадбекка ана

шу ҳақиқатларни айтади ва миллат манфаатлари устун келиб, унинг далилларига албатта ишонади.

... Тинчлик ўрнатилгач, туркистонликларнинг бағрига ҳам шамол тегади. Руслар улар устидан бундан буён беҳаёларча ҳукмронлик қила олмайдилар, балки баббаравар гаплашишга мажбур бўлиб, кўҳна Турон халқлари билан ҳисоблашадилар, албатта. Туркистонликлар ҳеч қачон узоқ муддат бошқалар асоратида қолмаганлар, ҳар доим имкон топиб, мустақилликни қўлга киритганлар. Бу сафар ҳам шундай бўлади. Туркистонда мустақил миллий Шўро ҳукумати тузилиб, миллий армия шакллангач, бу ерларда тупроқ олсанг, олтин бўлиши шубҳасиз. Ана ўшанда Саодатхон туғиб берган болалари билан деҳқончилик ёки савдо-сотик билан шуғулланади. Ҳеч бўлмаса мана шунақа сой ёқасида битта тегирмон қуриб олиб, одамларнинг ҳожатини чиқаради ва қариллик гаштини суради.

Ана шу хаёллар билан бўлиб Мадаминбек Учқўрғоннинг Кўршермат йигитлари эгаллаб турган Майдон деган жойига келганини ҳам сезмай қолди. Унга чеҳрасида зўр мамнуният балқиб Дардоқ кўрбоши пешвоз чиқди. У Мадаминбек ҳузурига отдан тушиб, кучоқ очиб кела бошлади. Мадаминбек ҳам отдан тушди ва у билан кучоқ очиб кўришди ва сўнгра қўл сиқишиб сўрашаётганда тўсатдан Дардоқ кўрбоши енги учида яширган арқон билан унинг қўлини боғлаб олди. Сулҳ учун келган делегациянинг бошқа аъзолари ҳам шу алфозда дарров ҳибсга олиндилар.

Мадаминбекни тегирмон устига қурилган болаҳонага чиқариб, қўл-оёғини маҳкам боғлаб қўйишди. Офтоб жазирамаси, саҳардаги тонг изғиринида ярим яланғоч қолган Мадаминбек ҳолдан тойди, чанқади. Эртаси эрталаб сой пастида турган Аҳрорхўжа Эшонни таниб, уни имо билан чақиради. Аҳрорхўжа эшон Мадаминбекнинг большевиклар билан тузган битимини ёқлашни ҳам, қоралашни ҳам билмасди. Унинг учун нима бўлса-да, дини ислом сақланиб, шариат тикланса ва тинч меҳнат қилишга ўжар сиёсатчилар элга имкон берса — бас эди. Жуда эҳтиёткорлик билан яқинлашган Аҳрорхўжа эшонга Мадаминбек сув келтиришни илтимос қилди. Сув ичаётиб шундай деди:

— Шермуҳаммадбекка айтинг, мени ўлдирмасин. Қуръон уриб, ўзи ҳам, йигитлари ҳам қирилиб кетмасин.

Кўршермат ялангликда қора уй ёнида Холхўжа би-

лан нималарнидир гаплашиб ўтиришган экан. Пайт пойлаб ижозатлари билан Аҳрорхўжа эшон улар ҳузурига бориб, икки қўлини кўксига қўйиб салом бериб сўрашди.

— Бек, руҳсат этсангиз, бир холис гапим бор эди. Айт десангиз, айтаман, бўлмаса йўқ, — деди Аҳрорхўжа эшон.

Эшоннинг ҳурмати яхши эди. Шундай бўлса-да, гап нимада эканини фаҳмлаган Кўршермат, қошларини гашли чимирди ва сукутга чўмди.

«Бу Эшон менинг ишларимга аралашиб нима қилар экан. Ё жонидан тўйдими. Эҳтимол, муросага келган яхшидир. Ўрисларни енгиласан бўлмай қолди, бироқ улар билан тил бириктириш ҳам мумкин эмас, бу имонсиз большевиклар аста-секин барчамизни отиб, чопиб ташлашдан тоймайди — бу бир. Мабодо бек ўлдирилса, албатта унинг ўрнига қўрбошилар ичида ўзидан бошқа арзигулик одам йўқ, бинобарин, амир ал-муслимин бўлишдек шарафли номни олиб, чексиз хокимлигини ўрнатиш ҳам мумкин. Агар қизилларни енгса, Туркистон ислом жумҳуриятининг олий ҳукмдори бўлиши шубҳасиз — бу икки. Борди-ю, енгилса-чи? Унда ҳам бирор нарса йўқотмайди: тўплаб қўйган тиллалари яна кўпаяди, акалари Тошмуҳаммадбек, Рўзимуҳаммадбек ва укаси Нурмуҳаммадбек билан ҳорижга кетиб, айшу ишрат қилиши, ўша ердан туриб Советларга қарши кучларни бирлаштириши мумкин — бу уч». Ана шу фикрлар бир зумда Кўршерматнинг хаёлидан ўтди-да, Аҳрорхўжа Эшонга норозилик назари-ла қаради.

— Хўш, нима гап? — дўнғиллади у.

— Мадаминбек қасамни эсга солиб, яхши ният билан келганман, мени ўлдирмасин, деяпти. Сиз Тошлоққа қуриладиган истеҳкомга бошлиқ бўлар экансиз. Давлат Шўроларни тан олган мужоҳидларни қуролсизлантирмай, миллий армия тузишга рози бўлибди.

Кўршерматнинг лаблари қимирлаб, кўкариб кетгандай бўлди. Агар Мадаминбек олдига бошқа киши яқинлашганда, ўлимга ҳукм қилиши ҳам эҳтимолдан холи эмас эди. Лекин Эшонга нисбатан тишини тишига қўйишга мажбур эди. У индамади. Гапга Холхўжа аралашди:

— Эшон ака, бу имонсиз шўроларга ишониб бўларканми! Улар бизни тузоққа туширмоқчи. Мадаминбек бунга фаҳми етмай, ўз динини ўрисларга сотди. Ўчган

чироқни ёндираман деманг, овора бўласиз.. Арава аллақачон кетиб бўлди, — деди-да, ўрнидан шитоб туриб кетди.

Учқурғон атрофида Тўйчи ва Қоровой қўрбошилар 200 йигити билан қизил аскарларга қўшилган эди. Кўршермат уларга мактуб йўллаб, унда Мадаминбекни ҳибсга олгани ва мужоҳидлар томонига ўтиб, қизиллар билан урушни давом эттиришни сўраганди. Шу мактубга жавоб келганди. Унда Тўйчи билан Қоровой «Мадаминнинг калласини жўнатсангиз, гапингизга ишониб, сиз томонга ўтамиз», дейишибди. Худди ана шу масала устида бош қотиришиб ўтиришганда Аҳрорхўжа Эшон улар олдига борган экан.

Кўршермат ўз ихтиёридаги уламолар билан маслахатлашди.

— Агар Мадаминбек ҳалок бўлганини билишса, — деди у, — барча қўрбошилар биз томонга ўтади, албатта. Аммо мен бу ишни қилиш у ёқда турсин, ҳатто аралаша олмайман ҳам.

— Бу савобли ишни Холхўжа бажаради. Шунда шариятга хилоф иш бўлмайди, нима дейсиз, Эшон, — деди уламолар қатъий оҳангда ва Холхўжага қарашди.

— Бажонудил, айни муддао, — деди у.

Шу топда Холхўжа ўзини ниҳоятда бахтиёр ҳис этди. Ахир ўзини сазойи қилган одамни ўлдириш бир кесак билан икки қуённи уришдек гап эди: ҳам ўч олади, ҳам амир ал-муслимин бўлишдек орзусига йўл очилади. Таги паст Кўршермат ҳам унга, яъни олий зотли Эшон хизматига албатта ўтади.

Холхўжа қўл-оёғи боғланган ва икки кун давомида томда оч-наҳор ётган Мадаминбекни Сурматошга олиб чиқишни буюради. Соқи деган жаллодга уламолар кенгашининг қарорини маълум этиб, кофирларга сотилган Мадаминбекни сўйишдек савобли иш унга топширилганини айтади. Соқи қўл-оёғи боғланган Мадаминбекнинг танаси устига ўнг оёғини қўйиб, чап қўли билан унинг бошини орқага тортади ва «бисмилло» деб ўтқир пичоғини тортиб юборади. Қон тирқираб оқди, қўл-оёқлар бироз типирчилагач, тани қимирламай қолди ва унинг қўл-оёғидаги арқонлар ечилди. Холхўжа Мадаминбекнинг калласини хуржунга солиб, Назар деган йигитдан уни Тўйчи ва Қоровой қўрбошиларга жўнатиб юборди.

Тўйчи ва Қоровойлар Кўршерматга аталган мактубни Қизил Армия фронти махсус бўлимининг таклифи-

га мувофиқ ёзишган эди. Мадаминбекнинг калласини улар ўша жойга олиб боришди. Махсус бўлимдагилар каллани танигач, ўз хурсандчиликларини яшира олмадилар, Тўйчи билан Қоровойга зўр миннатдорчилик билдирдилар.

— Катта бир душмандан қутилдик, — дейишди улар, — хуржунга 500 та ўқ солиб, каллани қайтариб юборинглар. Биз фурсат билан чиқиб борамиз.

О тарих! Бадкирдор тарих! Нечун турк элларига бунчалар шафқатсизсан! Ёки бу элнинг қонида ўз қахрамонларини ардоқлай олмаслик касали борми? Ахир македониялик босқинчиларга ҳам Спитамен калласи шу тарзда тухфа қилинмаганмиди! Муқанна ҳам ўзини бир ҳафта қизитилган тандирга ташламаганди, унинг калласини арабларга тухфа қилувчи нобакор юртдошлари чиқмасмиди!

Мўғул босқинчиларига қарши ҳаёт-мамот жангига халқ ўғлонларини уюштирган, душманга жуда катта талофатлар етказган Жалолиддин Мангуберди (Хоразмшоҳ)га юртдошлари энг қалтис пайтда хиёнат қилмадиларми! Бобуршоҳнинг тақдири-чи, нима кечди! Ёки рус чоризми мустамлакачилик сиёсати ва Туркистонда маънавий ҳаётни руслаштириш ҳаракатига қарши йирик кўзғолонга бошчилик қилган Эшон Муҳамадали Халфа Мулла Собирсўфи ўғли («Дукчи Эшон») ва унинг сафдошлари тақдирига назар ташланг: «Сиздан дуо олгани келдик» деб алдаб, дуога қўл кўтарган Эшоннинг қўлтиғидан тўппончасини чапдастлик билан олиб, қўлоёғини боғлаган кимлар эди, биласизми? Ўз юртдошлари — штабс-капитан Оғабеков, унинг ёрдамчилари Ёқуб Иброҳимов ва Муса Масодиқовлар эди. 1898 йил 13 июнда Эшон Муҳамадали Халфа беш нафар сафдоши билан Андижонда дорга осилаётганда завқ-шавқ билан томоша қилиб турган Оғабековнинг кўкрагига тўртинчи даражали Владимир ордени, Ё. Иброҳимов ва М. Масодиқовда Георгий лентаси билан кўкракка тақиладиган «Жасорат учун» кумуш медали бор эди. Бу миллат хоинлари чўнтагига чор маъмурлари яна 100 сўмдан пул солиб қўйгани учун «Дукчи эшон» ўлдирилган кунни роса майшат ҳам қилишиб олишгани турган гап. Ана шу ҳолатлар турк халқларини бундан буён жиддий ўйлантирса, ажаб эмаски, ўз жасур ўғлонларининг қадрига етадиган, демакки, чин уюшган миллат бўлиб шакллана олган халқлар қаторига қўшилса. Зеро, ўз қахрамонлари, фидойилари, тарихий шахслари

қадрига етган миллатгина бошқаларга асло тиз чўкмайди. Шунинг учун мустақилликка соладиган биринчи хавф халқнинг ўз ичидаги беқарор кишилари, хоинлари, майшатпараст, мансабпараст тубан кишилари-дир, деб ҳисобласак бизни айбламасинлар.

Мадаминбек ўлдирилишининг ҳарбий-дипломатик жиҳатидан ташқари яна сиёсий жиҳати Советлар учун муҳим эди. Айни ана шу сулҳ битимига келинган пайтда Т. Рискулов, Н. Хўжаев, Бек-Иванов бошлиқ чинакам мухторият учун курашаётганлар Туркесубликада давлат тузуми тўғрисидаги ўз таклифлари билан маърузавий (докладной) хатларини РКП (б) Марказий Комитетига йўллаган эдилар. В. И. Ленин шахсан бу таклифларни ўрганиб чиқаётган эди. Ана шу кезларда Фарғонада уруш ҳаракатларининг янгидан бошланиши Турккомиссия ўз фикрини ўтказиши, Рискулов таклифларини бекорга чиқариш учун асос бўларди. Яъни Туркистон халқлари билан фақат зўравонлик тилида гаплашиш лозим, акс ҳолда улар таъсир доирасидан чиқиб кетишлари мумкин, деган ниятларига Ленинни кўндириш осон эди, Рискулов гуруҳи эса мосувога чиқарди.

Рискулов бошлиқ Туркистон мухторияти учун курашаётган шахсларнинг таъсирида В. И. Ленин бу ерда буюк рус шовинизми маҳаллий аҳолига кўп озор берганига ишонч ҳосил қилди. Аммо унинг учун маҳаллий халқ вакилларида кўра ўзининг ваколатли кишилари — Фрунзе ва Куйбишев бошлиқ Турккомиссиянинг фикрлари афзал эди. Шунинг учун Ленин Т. Рискулов бошлиқ мусулмон коммунистларини маҳаллий буржуа миллатчилигида айблади. Махсус комиссия тузиб, Туркистон Коммунистик партияси вазифалари ҳақида қарор лойиҳасини тайёрлашни топширди. Қизиғи шундаки, бу лойиҳани тайёрлаш ва муҳокамадан сўнг унга тузатишлар киритиш бўйича маҳаллий миллат вакиллари аралаштирилмади. В. И. Ленин кўрсатмаларига мувофиқ, РКП (б) Марказий Комитети Сиёсий бюроси «Туркистонда бизнинг вазифаларимиз ҳақида», «Туркистонда ҳокимиятни ташкил этиш тўғрисида», «Туркистонда партия қурилишига доир», «Турккомиссияга кўргазма (инструкция)» деб аталган тўртта қарор қабул қилди.

РКП (б) Марказий Комитети Турккомиссияни, бу Туркистон халқлари бошига қўйилган сўқирни сақлаб қолишни лозим топди. Кейинчароқ уни РКП (б) Марказий Комитетининг Туркистон бюросига айлантирди.

Бу орган аслида чор ҳукумати давридаги халқ орасида ёйилган «ярим пошшо» ролини ўйнаб келди.

Мусулмон коммунистлари ва чинакам байналмилалчилик нуқтаи назарида турган рус коммунистлари РКП (б) Марказий Комитетининг юқоридаги қарорига нисбатан қатъий норозилик билдирдилар ва Туркистон Коммунистик партияси Ўлка комитети ва Туркистон Марказий Ижроия Комитети таркибидан чиқиб кетдилар. Турккомиссия ўзининг 1920 йил 19 июлдаги қарори билан партия Уставига хилоф равишда Туркистон Коммунистик партияси Ўлка комитетини тарқатиб юборди ва итоаткор одамлардан иборат Вақтли Туркистон Компартияси Марказий Комитети тузди. Бу составга Н. Т. Тўрақулов (Марказий Комитет котиби), Қ. С. Отабоев, К. Хақимов, Д. Устабоев, В. Н. Билик, И. Татор, В. Ф. Плетнев, Ю. И. Иброҳимов, С. Қосимхўжаев ва бошқалар киритилди. Улар РКП (б) Марказий Комитетининг юқоридаги қарорини «маълумот ва бевосита бажариш учун яқдиллик билан инobatга олдилар». Шу йиғилишда Вақтли Туркистон Марказий Ижроия Комитети бюроси сайланди. Унинг раиси А. Раҳимбоев бўлди. Турккомпартия бюроси ва Ижроия Комитети воситаси ила Турккомиссия Туркистон Коммунистик партияси V съезди ва Туркистон АССР Советларининг IX Ўлка съездини ўтказиш, улар таркибига юқоридан бўладиган ҳар қандай амрни сўзсиз тасдиқлаб турадиган кишиларни киритишга муваффақ бўлди. Шу тариқа Туркистон халқлари янги мустамлакачилик кишанларини гўё ихтиёрий ва «қонуний» асосда бўйинларига олишга рози бўлдилар. «Қўқон мухторияти» ағдарилгач, миллий озодликнинг марказдаги ва жойлардаги фаол кучларини шу тарзда қувғин ва қирғин остига олиш имконияти вужудга келди. «Мухторият» сўзини тилга олган одам дарҳол миллатчиликда, миллий оғмачиликда айбланиб, ҳибсга олиниш, отилиш, сургунларда чириши учун «хуқуқий» асос яратилди.

Шундай қилиб, миллат фидоиси бўлган Мадаминбекнинг азиз боши у ёқдан буёққа бориб келгач, ниҳоят қирғизлар уни Холхўжадан сотиб олишга муваффақ бўлишди. Қирғизларнинг Мадаминбекка ихлоси ниҳоятда баланд эди. Унинг калласини танасига тикиб, иззат-икромини жойига келтириб Такатайлоқдаги Шиғай қишлоғи яқинига, Исфайромсой қирғоғига дафн этишди.

Саодат ая надомат-ла эслайди:

«Мадаминбекнинг содда, бироқ ўтқир нигоҳлари-да қандайдир сирли маъно ҳукмронлик қиларди. У меҳрибон, тўғрисиўз, кўп оғир кунларни бошидан кечирган, оқ пошшо турмасида жабр тортган, дардли ва лекин ғоят мард инсон эди. Ана шу мардлик хислати Мадаминбекни нобуд қилди, десам сира муболаға бўлмайди». Дарвоқе, бу дунёда ташидан мард кўринса-да, ичида бир олам гина сақловчи майда одамлар жуда кўплигини Мадаминбек билмасди. Уни ўша майда, бачкана, тумшуғидан нарини кўра олмайдиган одамлар едилар. Мадаминбекнинг ўлдирилиши ўз ватандошлари, қуролдош-сафдошларининг хиёнати бўлса, большевик ҳукмдорларнинг жинояти натижаси эди. Чунки Совет ҳокимиятини таниган, мабодо мухторият берилса ва миллий қадриятлар оёқости қилинмаса, унга садоқат билан хизмат қилишга сўз берган одамнинг хавфсизлигини сақлаш Қизил Армия кўмондонлигининг бурчи эди. Айнан Туркистон қўғирчоқ ҳукумати ва Қизил Армия Фарғона fronti кўмондонлигининг махсус жанговар топшириғини бажаришга отланган киши тақдирига бунчалар бепарқлик ва унинг устига Мадаминбекка хиёнат қилган қўрбошилар билан пинҳона тил бириктириш учун фақат мальун бўлиш керак эди! Ленин ва унинг сафдошлари ана шундай маълун кадрларни тарбиялашди ва шулар ёрдамида тарихда мисли кўрилмаган ва зўравонлик, босқинчилик, босмачиликка асосланган катта бир салтанатни вужудга келтиришга муваффақ бўлдилар. Империянинг номи кейинчароқ мунофиқларча СССР, яъни тенг ҳуқуқли республикалар иттифоқи деб аталди.

* * *

Мадаминбек Аҳмадбек ўғлининг зиддиятларга лиммо-лим ҳаёти, ҳарбий-сиёсий фаолияти юқорида биз ҳикоя қилганимиздек. Аммо совет даврида унинг ҳақида қанчадан-қанча бўҳтонлар, тухматлар ва ошкора тавқи лаънатлар қилинганига қарамай, халқ онгида, қалбида Мадаминбекка бўлган меҳр-муҳаббат ҳамон сақланиб қолаверди.

Тарих қандай сохталаштирганини китобхонларимиз равшан тасаввур этишлари учун Мадаминбекнинг со-

биқ Шўролар даврида ёзилган таржимаи ҳолини бир таҳлил қилиб чиқайлик.

«Совет Туркистони учун» деган китобда бундай битиклар бор: «Мадаминбек (1889—1920 й.) — Фарғона водийсидаги босмачиларнинг йирик бошлиқларидан бири. Савдогарнинг ўғли. Бир аёлни ўлдиргани учун каторгага жўнатилган. 1917 йил охирида у ердан қайтгач, Эски Марғилон* милициясига ишга киради, отряд бошлиғи бўлади. 1918 йил ёзида у Совет ҳокимиятига хиёнат қилиб, отряди билан босмачиларга қўшилади. 1920 йил мартида босмачи отряди билан бирга асирга тушади. Кўршермат билан музокаралар олиб боришга кетганда ўлдирилади». (9/550).

Яна бир собиқ Шўролар манбаида бундай дейилади:

— Мадаминбек Аҳмадбеков (1889—1920) 1918—1920 йиллардаги Фарғона босмачилик ҳаракатининг энг таъсирли бошлиқларидан бири. Совет ҳокимиятининг биринчи куниданоқ Советларга қарши ғаламислик ишлари олиб борди. 1918 йил ёздан эътиборан партия ва Совет ходимларини йўқ қила бориб, ошқора қуролли кураш олиб борди. 1919 йилдан эътиборан мусулмон оқ армиясининг бош қўмондони деб номланди. Синьцзяндаги инглиз вакили, Бухоро амирлиги, Афғонистон тескаричи доиралари билан Советларга қарши ҳарбий-сиёсий блок тузиб, ҳарбий ёрдам олиш мақсадида алоқа ўрнатди. 1919 йил сентябрида Фарғонада аксилинқилобий «деҳқон армияси» билан иттифоқ тузди.

Олой тоғига қувилиб, 1920 йил февралда музокара олиб боришга мажбур бўлди ва 7 мартда имтиёзли асосларда таслим бўлди: қурол-аслаҳа ўзларида қолган ҳолда Мадаминбек босмачиларига алоҳида қароргоҳ берилди. Совет ҳокимияти томонига ўтган босмачилардан Мадаминбек қўмондонлигида 1920 йил апрелида алоҳида Марғилон ўзбек отлик полки тузилди. 1920 йил май ойида Кўршермат билан музокаралар пайтида Мадаминбек қўлга олинади ва кейин ўлдирилди (26/482).

Подполковник Г. М. Яковлев ўзи ёзган китобда қақшатқич зарбалардан кейин Мадаминбек «Сулҳ сўрашга мажбур бўлди» ва «1920 йил март ойида Мада-

* Ҳозирги Фарғона шаҳри қуриб битказилгач, чор ҳукумати унга янги Марғилон номини берган. Генерал Скобелев вафот этгач, шаҳар унинг номи билан аталди. 1919 йилдан бошлаб шаҳар Фарғона номини олди.

минбек қолган-қутган босмачилар билан Наманганга келиб, Совет ҳукуматига таслим бўлди. Кейин Мадаминбек Кўршермат томонидан ўлдирилди», — дейди (21/71). Бу китобда яна бундай жумлалар учрайди: «14 май. Кўршермат Учқўрғон гарнизонига хоинона ҳужум қилди. Мадаминбек ўлдирилди» (21/84).

Шўролардан қочиб, Туркияда бошпана топган ватандошимиз Шаҳобиддин Яссавий Исмоил Шайх ўғли 1984 йилда ёзган «Туркистон аччиқ ҳақиқатлари» китобида бундай дейди:

— Муҳаммадаминбек, Марғилон, Сувчи маҳалладан. Ниҳоят сиёсатдон, ботир тадбиркор, қахрамон. Озод Туркистон қурувчи, номдор бўлган бахтсиз бу буюк, тоймос қўмондонни танитмоқ учун ҳар қанча сўзласак арзишга эгадир. Ҳақиқатан дин, ватан ва миллат фидоси бўлди. «Туркистон Туркистон халқининг юртидир. Душманни юртимиздан ҳайдаймиз», дерди.

Ш. Яссавий яна бундай дейди:

— Холхўжа Эшон. Ўш шаҳридан. Кўнгли қора. Шермуҳаммадбек амрига биноан ҳамоқат (аҳмоқлик — изоҳ И. К.) қилди. Ва кийна (гина — изоҳ И. К.) туғенидан Мадаминбекни қатл қилди.

Энди юқоридаги битикларда ўз ифодасини топган фикрларни илмий таҳлил қилиб чиқайлик.

Маълумки, рус большевиклари одамларнинг таржимаи ҳолига ниҳоятда синчковлик билан муносабатда бўлганлар. Демак, Мадаминбекни Совет муассасаларига ишга олаётганда, албатта анкета тўлғиздиришган ва батафсил таржимаи ҳол ёзиб беришини талаб этишган. Мадаминбек Аҳмадбековни милиция бўлимига хизматга олишда ҳам, Тошкентга, Марказий ҳукумат раҳбарларига юборишда ҳам анкета тўлғазилганига шубҳа бўлиши мумкин эмас. Шу нуқтаи назардан қарасак, Мадаминбекнинг туғилган ва ўлдирилган сана (1889—1920) Шўро адабиётида тўғри кўрсатилган дейишга асос бор. А. Ибодинов Мадаминбекнинг рафиқаси Саодат опа маълумотларига таяниб, унинг туғилган санасини 1892 йил деб кўрсатади. Ўша кезларда туғилишни қайд этадиган ҳозиргидек давлат муассасаси (ЗАГС) бўлмаганини инобатга олсак, эҳтимол, Саодатхонларникига совчиликка борган аёллар 16 ёшли қизга Мадаминбекни бироз ёшартириб кўрсатган бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бинобарин, Мадаминбек Аҳмадбековнинг туғилган йилини 1889 йил деб кўрсатиш тўғри бўлади.

Эгилган, аммо синмаган ҳақиқат қуйидагилардан иборат: Мадаминбек ва унинг қўшини асло босмачи бўлмаган, яъни бировларнинг уйига ҳам, бошқа халқлар мамлакатига ҳам бостириб кирмаган. Аксинча, у ўз балойи нафси йўлида алғов-далғов пайтлардан фойдаланиб, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган одам қиёфасидаги босмачилар, талончилар, порахўрларга қарши қуролли курашга отланган. Аини чоғда ўз юрти, халқини мустамлакачилик зулмидан озод этиш учун чинакам босқинчилар — рус большевиклари ва уларнинг гу-машталарига қарши курашган тарихий шахс.

Мадаминбек ҳеч қачон бир аёлни ўлдиргани учун қамалган эмас. Аксинча, у ўз қадр-қиммати, инсонлик ғурури учун курашгани сабабли, тухмат орқасида 14 йилга каторгага ҳукм қилиниб, чор ҳукумати томонидан Сибирга — Нерчинскка жўнатилган. У Совет ҳокимиятига хиёнат қилишда ҳам айбланган. Мана шу ҳолатга ишонтириш учун озмунча тухматларга учради-ми ўлгандан кейин Мадаминбек. Аслида, биринчидан, Совет ҳокимияти қонуний ҳокимият эмас эди. У зўрлик, зўравонлик йўли билан қонуний ҳокимият — Вақт-ли ҳукуматни ағдариб ташлаб, иезуит Ленин* бошлиқ большевиклар ўзларини Россия ҳукмдорлари, деб эълон қилгандилар. Демак, Мадаминбек Совет ҳокимияти қонунсиз эканини англагач, қонуний ҳокимият учун курашга отланган кишилардан бири эди.

Мадаминбек «мусулмон оқ армиясининг қўмондонни» бўлмаган. Чунки Туркистонда Россиядаги каби «оқ» ва «қизил» армия йўқ эди. Бу ерда бир томонда мустамлакачилик тартибларини қурол кучи билан тиклашга интилган, асосан руслардан иборат Қизил Армия, Қизил гвардия, партия дружиналари ва иккинчи томонда асосан маҳаллий миллатлардан иборат миллий-озодлик отрядлари бўлган. Мадаминбек мусулмон қў-

* «Иезуит» — сўзи бошқа, иши (амалий фаолияти) бошқа иблис табиат, имонсиз одамлар илмий тилда шундай аталади. Иезуитизм сиёсатини юритган шахс армия учун, ички туйғулар учун миллийлик, миллатчиликни устивор деб билган ҳолда, ташқи томон, «ёт» миллатлар учун умумсоциологик, яъни космополитик мавқеида туриб, ўз сиёсатида давлат ва ахлоқнинг асосий негизларини барбод қилишга қаратади. Бинобарин, «социализм учун» курашган рус большевиклари аслида буюк рус империясини тиклаш ва унинг ҳудудларини кенгайтириш учун курашаётганликларини ич-ичидан билишар, шу туйғу билан яшардилар. Ташқи томондан эса улар ўзларини барча халқлар, миллатларнинг халоскори этиб кўрсатардилар ва бу мунофиқликларидан фахрланиб ҳам кўярдилар. Ленинни яқиндан таниган сиёсатчилар уни иезуит — иккиюзламачи, товламачи шахс, деб билардилар.

шинларининг олий бош қўмондони — Амир ал-муслимин бўлган. Демак, Туркистонда (ҳозирги тушунчада Марказий Осиёда) граждандар уруши эмас, балки босқинчи Қизил Армияга қарши маҳаллий аҳолининг мард ўғлонлари миллий мустақиллик учун қўлларига қурол олиб ҳаёт-мамонт уруши олиб боришга мажбур бўлишган.

Шўро тадқиқотчилари айтганидек, Мадаминбек «босмачи отряди» билан бирга асирга тушгани» тўғрисидаги фикрлар ҳам бошдан-оёқ тухмат. Сулҳ тузиш ташаббуси билан «Совет ҳокимияти» вакиллари чиқишган. Аввал Мадаминбек сулҳга рози бўлмаган. Кейинроқ, тактик мулоҳазаларга кўра, Қизил Армия қўмондонлиги билан сулҳ тузиб, армиясини сақлаб қолган ва бу сулҳ Марказий «ҳокимият» — Туркистон АССР маъмурлари томонидан тасдиқланиши учун Тошкентга борган, дейиш мумкин.

Ҳурматли китобхон! Ўзбекистон, умуман Марказий Осиё тарихи қанчалар сохтакорликларга тўлиб-тошиб ётибди. Фақат биттагина ватанпарвар шахсга нисбатан Советлар даврида қанчалар тухмат. Бу тухматлар мактаб ва олийгоҳлар дарслиklarига киритилиб, ёшларнинг онгига, умуман Шўролар замонида яшаган барча кишиларнинг қалбига қўрғошиндай қуйилиб, мафкура йўли билан мустақкам ўрнаштирилганки, миллий онгни бу хас-хашақлар, ахлатлардан тозалаш учун «Муайян масалада турли фикрларни бериш, баҳс орқали ҳақиқат ойдинлашувига эришиш лозим» (1/15).

И Н Т И Қ О М

Амир ал-муслимин ва Фарғона вақтли ҳукумати-нинг бош вазири Мадаминбек Кўршерматнинг розилиги билан ва «Уламоchi» қозиларнинг ҳукмига биноан Холхўжа Эшон томонидан ўлдирилганини халқ оmmasи билмаслиги керак эди. Чунки ички босмачилик ва ташқи босқинчилик кучларига қарши аёвсиз кураш жараёнида бу камтарин, ҳалол-пок, мард инсон — Мадаминбек кўпчилиكنинг ҳурматига сазовор бўлган эди. На фақат ўзбеклар, айни чоғда қирғизлар, қозоқ, тожик, туркман ватанпарварлари ҳам унга умид кўзи билан қарар, Туркистон халқларининг тақдири Мадаминбек тақдири билан уйғунлашиб кетганини ич-ичларидан ҳис этардилар.

Халқ шундай хокисор ва шу билан бирга шунчалар доноки, ундан бирор яхши нарсани ҳам, ёмон феъл-атворни ҳам яшириш қийин. Кўпгина кишилар, айниқса баъзи сиёсий арбоблар «халқ нимани биларди, биз нима десак ўшанга ишонаверади-да» қабилида иш тутиб, жуда катта хатоликка йўл қўядилар, ўзлари пироварди Мосуво, уруғ-аймоқлари, бола-чақалари хору-зор бўлгач, ҳушларига келадилар, аммо унда кеч бўлади. Мадаминбек бундай сиёсий ва диний арбоблардан тубдан фарқ қиларди. У кимки халқни назар-писанд қилмас экан, унинг шаън-шавкатиға суиқасд қилар, нафсониятиға тегар экан, охир-оқибатда халқнинг назаридан қолишиға, унинг чексиз нафратига дуч келишиға сира шубҳа қилмас эди. Ҳамма йигитлар, қўрбошилар ва понсодларни халқ билан бирга бўлишға, унга зўр меҳр ва муҳаббат билан қарашға, имкони бўлса, илтифот кўрсатишға даъват этарди.

Ҳозир Тошлоқ туманининг Сада маҳалласида истиқомат қилувчи, 97 ёшға кирган уруш ва меҳнат фахрийси Мирзажон ота Ҳамдамов ҳикоя қилади.

— Мадаминбек келибди, йиғин бўлармиш деган гапни эшитиб, аввало биз, ўспирин болалар уларға пешвоз чиқдик. Бошида қоракўлдан тикилган туркча телпак, ёқаси юмилган чопон, тасмага осиблиқ нагани бор кишини Мадаминбек деб таништирдилар. Ёнидагилар Салимахсум, Юсуфали ва бошқа қўрбошилар экан. Йиғинда Мадаминбек одамларни большевиклар ташвиқотиға учмасликка, уларнинг тузоғиға илинмасликка даъват этди. Қизиллар бизни «босмачилар» деб атаб, халқни чалғитмоқчи бўлишяпти. Аслида биз босмачиларға ҳам, босқинчиларға ҳам қарши курашиш, туркистонликларнинг тинч, осойишға меҳнат қилиши, фаровон яшаши учун қўлимизға қурол олишға мажбур бўлган кишилармиз. Йигитларимиздан биронтаси босмачилик билан шуғулланса, дарҳол хабар беринлар, шариат қозилари ундай бадкирдорларни аёвсиз жазолайди.

Мадаминбек қаерда бўлмасин, хоҳ оддий суҳбатларда, хоҳ йиғинларда ана шу фикрини такрорлагани такрорлаган эди. Чунки йигитлар қўрбоши ва понсодлар орасида нафс балосига йўлиққан ғаламислар ҳам борлигини билар, уларни жазолашда ўзи бош-қош бўларди.

— Қишлоғимизда Ўрайимбойвачча деган ёши анчага бориб қолган киши бор эди, — деб сўзида давом этади Мирзажон ота. — У бозорга кетаётганда, йигит-

лар йўлини тўсишибди. «Мадаминбекнинг фармойиши, отингизни бизга берасиз экан», дейишибди. Ўрайимбойвачча «агар Бекка от керак бўлса, ола қолинглар», дебди-ю, аммо уларнинг гапига ишонмабди. Мадаминбекни излаб топибди. «Бек, сиз барча отларни эгаларидан тортиб олиш ҳақида фармони олий берибсиз, шу ростми?» дебди. Мадаминбекнинг сочи тикка бўлиб кетибди, лаблари кўкариб, даҳшатга тушибди. Қаерда бу иш бўлганини аниқлаб, ҳалиги босмачи йигитларни топтириб келибди ва Ўрайимбойваччага отини қайтариб берибди, босмачиларни қаттиқ жазолабди. Улар Кўршермат отрядининг йигитлари экан.

Мирзажон отанинг гувоҳлик беришича, кўп ножўя ишлар ҳам бўлган. Нопок қўрбошилар ва йигитлар ҳар сафар Мадаминбекнинг номини сотиб, ўз балойи нафсларини қондиришга интилишган. Бундай гапларни марғилонлик Муфаззалшо Мадумаров ҳам отасидан эшитганини айтади.

Ана шундай қузғунларнинг кирдикорига қарамай, халқ Мадаминбекни севар, чексиз ҳурмат қиларди. Чунки унинг душманлари кўплиги, улар бу юртпарвар, халқпарвар, оқил инсон обрўйига путур етказиш учун ҳеч нарсадан тап тортмасликларини ҳис этарди.

Кўршермат укаси Нурмуҳаммадбекнинг уйланиш тўйини 3 кун ўтказгани, кўп исрофгарчиликлар қилганини кўриб, Мадаминбек уни койиган эди.

— Бек, ахир инсоф билан-да, халқ оч, яланғоч яшаётган бўлса-ю, биз беклар бунақа тўкин-сочин тўй қилиш кўнглимизга сиғса, унда нима деб ўйлашади биз ҳақимизда, — деган эди Мадаминбек.

— Узр энди, Бек ака, умрда бир маротаба бўладиган маросим кўнгилдагидек бўлсин, орзу-армонларимиз ушалсин дедик-да, эртага бормизми-йўқми, Аллоҳ ўзи билади, — деган эди Кўршермат.

— Отангизга раҳмат, укажон, Аллоҳ қалбингизда экан. Эртага биздан фақат яхши ном қолсин, одамлар бизни шундай ном билан эсласин — бу Аллоҳнинг иродаси, — деди Мадаминбек.

Кўршермат буларни асло унутмаган эди. Шунинг учун Мадаминбек ўлимида ўзининг қўли йўқлигини, аксинча, уни қизилларнинг махсус бўлими йўлда ўлдирганини такрор-такрор айтар, халқ орасига шундай миш-мишлар тарқатарди. Барибир, ойни этак билан тўсиб бўлмаганидек, бу даҳшатли фожиада Кўршерматнинг қўли борлиги сезилиб турарди.

Кунлардан бирида Кўршермат Гарбувага келганини эшитган Мадаминбекнинг акаси — Мамадали аканинг ўғли Жалил ўша ерга йигит қиёфасида борди. Сўрида ўтирган Кўршерматнинг орқасига пичоқ ураётганда, унинг хос соқчилари қўлидан ушлаб қолишди ва жазосини айтинг, деб Кўршерматга қарашди. Кўршермат шу топда уни ўлимга буюриши мумкин эди. Аммо бундай қилмади.

— Хўш, ука, нега бундай чоғландинг? — сўради ундан хотиржам бир ҳолатда.

— Сен менинг амакимни ўлдирдинг, халққа, исломга хиёнат қилдинг, шунинг учун қасос оламан, — деди ёш, норғул Жалил унга тик қараб.

— Сен ўзингни босиб ол, ука, ҳали ёш экансан, униб-ўсишинг, оқ-қорани ажрата билишинг керак. Мадаминбек менинг қиёматли акам бўлса-ю, мен ўлдираманми? Ахир у одам менга ҳар кимдан азиз ва мўътабар эди-ку! Душманларим шундай гап тарқатишяпти, аммо сен бунга асло ишонма!

Шундай деди-да, Кўршермат Жалилга беқасам тўн кийгизишни буюрди, бир қўй бериб, уни қишлоғига кузатиб қўйишларини топширди.

Аммо Кўршермат Мамадали аканинг катта ўғли Мақсудалини кечирмади. У ҳам амакисининг ўчини олиш пайида юрганини эшитиб, туттириб келди ва сўроқда Мақсудали ундан хун олиш нияти борлигини яширмади. Мақсудали бўйи новча, бақувват, норғул бир йигит эди. У ўқимишли бўлгани учун Мадаминбекнинг ёнида юрар, амакиси чин инсон эканлигидан фахрланарди.

— Кўз олдимда отиб ташланглар бу малъунни! — деб буйруқ берди Кўршермат ва «маузери»ни хос соқчисига берди.

9 та ўқ текканда ҳам Мақсудали йиқилмади, тик турган ҳолда Кўршерматни қотил ва Қуръонга хиёнат қилган деб сўкишда давом этаверди.

— Сўйиб ташланглар! — жаҳл билан буйруқ берди у.

Мақсудалини дарҳол бир уриб йиқитишди-да, бўйнидан пичоқ тортиб юборишди. Жасадини кигизга ўраб, қариндошлариникига жўнатишди.

Қизиллар ҳам Мадаминбекнинг ўлимида қўллари борлигини халқдан яширишга мажбур эдилар. Агар халқ чиндан ҳам Мадаминбек ўлимида уларнинг иштирокини сезиб қолса, улардан юз ўгириши, партия ва комсо-

Мадаминбекнинг жияни Давронбек ака набираси билан

мол сафлари ўсмай қолиши эҳтимолдан ҳоли эмасди. Шунинг учун улар мана бундай гап тарқатдилар: Мадаминбек 26 кишилик отряди билан Учқўрғонга кетаётганда, йўлда Кўршерматнинг икки йигити пешвоз чиқиб, у Мадаминбекни Водилда кутаётганини айтган. Отряд Водилга етай деганда, Кўршермат уларга ҳужум қилган. Икки ўртадаги отишмада Мадаминбек бошидан ўқ еб ўлган. Холхўжа Мадаминбекнинг ўлик калласини Кўршерматдан сўраб олиб, хуржунга солган (20/174).

Бошқа бир манбада бундай дейилади: Мадаминбек Советлар билан сулҳ тузгач, «Уламо»чилар уни чин диндан қайтувчи деб эълон қилдилар. 1920 йил 14 майда ўзининг шахсий душманини қўлга туширган Холхўжа собиқ амир ал-муслиминни ўз қўли билан Қоровул қишлоғида сўйиб ташлади (5/185).

Қизиллар тарқатган яна бир миш-мишга кўра, Мадаминбек Учқўрғондаги кичкинагина Совет истехкоми (крепости)га келиб тушгач, Кўршермат уни қуршаб олган ва шу ердаги отишмада Мадаминбек ҳалок бўлган.

Шундай қилиб, Кўршермат ва Холхўжа Мадаминбекни қизиллар ўлдиришди дейишса, қизиллар эса, уни ўлдирганлар Кўршермат билан Холхўжа эканини айтиб, одамларни ишонтиришга уриндилар. Аммо ҳақиқат очилмай қолаверди.

Мадаминбекнинг ўлиmidан ҳар икки томон манфаатдор эди ва шу сабабли икки ўт орасида қолган

Мадаминбекнинг жияни Одилбек ака жигарлари даврасида

амир ал-муслимин ва бош вазирга улар суиқасд қилдилар.

Мадаминбек ҳалок бўлганини эшитиб Фрунзе, Куйбишев ва Турккомиссиянинг бошқа аъзолари беҳад хурсанд бўлдилар. Веревкин-Рохальский улар олдида гуё гуноҳини ювгандек ҳис этди ўзини. Гарчи қаршилик кўрсатиш кучлари ҳали сезиларли даражада бўлсада, аммо эндиликда кўрбошилар орасида Мадаминбекдек нуфузли ва тадбиркор шахс йўқ эди. Мадаминбек ва уни қўллаб-қувватлаган озодлик кучлари ҳамда кўрбошилар ўз йўлбошчиларидан маҳрум бўлгач, тариқдек ҳар тарафга тирқираб кетдилар, эндиликда улар жиддий қаршилик кўрсатиш қобилиятидан маҳрум эдилар. Бинобарин, Фарғона «босмачилари»ни кичикроқ кўмондонлар ҳам тинчита оларди. Фрунзе эса асосий мақсадига эришди: у бемалол Бухоро амирлигига ҳужум қилиб, у ерда Совет ҳокимиятини ўрнатиши, амирлик бойликларини, аввало мўмай олтинларни Ленинга юбориб, олий мартабаларни эгаллаши мумкин эди.

Кўршермат билан Холхўжанинг шодликлари беқиёс эди. Ҳар иккиси ҳам амир ал-муслимин лавозимига эга бўлиш ишқи билан яшарди. Бу йўлдаги муҳим тўсиқ — Мадаминбек олиб ташланди. Агар Кўршермат амир ал-муслиминликка даъвогарлигини ошқора айта олса, Холхўжа Эшон бундай имкониятдан маҳрум эди. Бироқ «таги паст» Кўршерматнинг бу лавозимга келиши ва Холхўжа Эшонга бевосита бошлиқ бўлиши алам-

ли эди. Кўршермат Мадаминбекдек ишонувчан ва кўнгилчанг одам эмасди. Агар Холхўжа рақиблиги аён бўлса, уни Кўршермат сира-сира кечирмас, бошини сапчадек танасидан уздириб ташлаши аниқ эди. Шунинг учун Холхўжа ниҳоятда пинҳона равишда ҳокимият учун курашни бошлади. Энг яқин, сирдош кўрбошиларига зимдан гап етказиб, бўлажак кўрбошилар курултойида ўзининг номзодини қўллаб-қувватлашларига умид боғлаганини маълум этди.

1920 йил июл ойида Олтиариқнинг Фирота қишлоғида Фарғона кўрбошиларининг курултойи чақирилди. Унда битта номзод овозга қўйилди, бошқа даъвогарлар лом-мим дея олмадилар, чунки бундай даъво билан чиқиш аввало бесамар бўлса, қолаверса, чўрткесар, такаббур, гиначи Кўршермат уларнинг адаб-чўпини қўлларига тутқазидан кўрқдилар. Шундай қилиб, Кўршермат амир ал-муслимин деб эълон қилинди ва унинг буйруқларини сўзсиз бажариш Фарғона водийсида ҳаракат қилаётган барча кўрбошиларнинг вазифаси бўлиб қолди. Кўршермат Носирхон Тўра Камолхон тўра ўглини «ўзига пир деб эълон қилди».

Шу курултой ишини ташкил этиш, унинг қарорлари лойиҳасини тайёрлаш «Уламо» партияси арбоблари зиммасида эди. Улар, ниҳоят, Мадаминбек даврида ўтказма олмаган тавсияларини бу курултойида амалга оширишга муваффақ бўлдилар: «Туркистон турк мустақил ислом жумҳурияти» тузилганини маълум этдилар. Уларнинг қароридан кейиноқ гўё Туркистонда соф мусулмон давлати қурилиб, унда ғайридинларга ўрин қолмайдигандек хурсандчиликлари оламга сифмас эди.

Холхўжа эса, навбатдаги тўсиқни олиб ташлаш, Туркистонда хонлик режимини тиклаш ниятини пинҳон тутгани ҳолда Кўршерматга содиқлигини ҳар томонлама намойиш эта бошлади. Кўршермат ҳам унга энг оғир, чигал вазифаларни юклар, у бу ишларнинг уддасидан чиқиш учун жонини жабборга урарди.

Кўршермат бошлиқ озодлик кучлари Советларга қарши урушларни давом эттирди. Курол-яроғ, ўқ-дори тақчиллиги уларни оғир аҳволга солиб қўйди. Мадаминбек «Фарғона вақтли ҳукуматининг бошлиғи» бўлганда, хорижликлар ёрдам беришмоқчи эди. Аммо Мадаминбек ўлдирилгач, Эркаштом орқали Хитойга ўтиш, у ердан ёрдам берувчи хорижликлар билан алоқа қилиш узилиб қолган эди. Ана шу алоқани тиклаш, у

ердан қурол-аслаҳа, ўқ-дори олиб келиш ниҳоятда зарур бўлиб қолди.

Бу вазифа 1920 йил ноябр ойида Холхўжага топширилди. У сараланган 120 та йигити билан йўл тараддудини кўра бошлади. Бундан Кучуковнинг қирғиз йигитлари хабар топди. Отряд йўлга чиқишидан 2—3 кун олдин 14 та қирғиз йигити қўлларида лом, тошкесар (кирка) асбоблар билан яширинча Олой тоғи ичкари-сига қараб йўл олишди. Улар бу тоғ тизмалари, қалтис жойларини беш панжадек яхши билишарди. Шундай бир узун довон бор эдики, усти қалин музликдан иборат бўлиб, борди-ю у сурилиб тушса, пастдаги одамларнинг қутилиб қолишининг сира иложи бўлмас эди. Қирғизлар ҳалиги муз қатламини юқоридан бўшатишди, унинг икки четини ҳам йўниб чиқишди. Довоннинг олд ва орқа томонидаги қалин музлик шу ҳолга келтирилгач, отряд келишини пойлашди. Холхўжа ўз йигитлари билан довон ўртарафига келганда олд томонда муз тоғи ёпирилиб тушиб, бир қисм йигитлар унинг остида қолди. Орқага қочганлари довоннинг бошланиши томонидаги муз кўчкиси остида қолди. Отлар ва одамларнинг жон талашини даҳшатли бир манзарани вужудга келтирди. Айрим отлар муз тагидан аранг бошини чиқариб, қутилишга интилишар, аммо бунинг иложи йўқ эди. Отлар орасида инграётган одамлар овози ҳам бор эди. Холхўжа бир бўлак музни қўлида ушлаб, тепага чиқмоқчи бўлди. Оёғи лат еган, бир қўли ҳам ишдан чиққанди. У бор кучини тўплаб, муз остидан чиқишга уринар, оёғи сийганиб яна чуқурга тушарди. У худога нолиш қиларди: «Эй қодир Худо, менинг қайси гуноҳларим учун бу кўргиликни раво кўрдинг? Эй раҳмдил Худо, ўзинг қутқар, мен асло ғаламислик қилмасликка сўз бераман!»

Холхўжа талпина-талпина ҳушдан кетди. Ҳушига бироз келди-ю, аммо ҳаракат қилишга мажоли қолмади. Шу кезде унинг хаёлидан бутун қилмишлари бир-бир ўта бошлади. Алданиб тўпланган хорижий асирларни ялписига оттириб ташлагани, уларнинг жон беришларини ҳузур қилиб томоша қилгани, тирик одамларни қўл-оёқлари, бурун-қулоқларини кесиб лаззат олгани, одамларни қақшатиб, ёш, чиройли хотинларини улардан юлиб олгани ва маишат қургани, ниҳоят, Мадаминбекнинг ўлим олдидан унга даҳшат билан тикилиб, «Сени Аллоҳ жазоласин!» дегани хаёлидан ўтди ва ҳушидан кетди. Бироз ўзига келгач, куч тўплаб, муз устига

чиқиб олди, энди унга нажот бордек туюлган эди, остидаги муз сирғаниб, пастга, Исфайромсойга қараб оғиб кетди. Холхўжанинг додлаган овози тоғларга етиб, орқасига қайтди: «Во-о-ой до-о-о-од, қайси гуноҳим учун!» Унинг бу қулашини кузатиб турган қирғизлар ичида Мўминжон деган йигит ҳам бор эди. Бу шайтонга дарс берган аблаҳнинг ҳалок бўлишини кузатиб турган йигит ҳайратда қолди. Чунки Холхўжа Мадаминбекни сўйдирётганда, қирғиз йигити Мўминжон узоқда, тошлар орасида бу иблиснинг хурсандчилигини ўз кўзи билан кўрган эди. Мадаминбекнинг жасадини қузғинларга ем этиб ташлаб кетганда, шу Мўминжон ҳамқишлоқлари билан унинг жасадини сақлаб қолган ва қирғизлар Мадаминбекнинг бошини бир неча қўй эвазига Холхўжадан сотиб олиб, уни танасига улаб қўмишган эди.

Мадаминбекнинг ўлдирилиши Туркистон халқлари энг даҳшатли фожиасининг бошланиши эди. Аммо «Уламо» партиясининг намоёндалари Кўршерматнинг ҳокимият тепасига келишини ва қаршиликни давоём эттиришни янги порлоқ давр бошланиши деб таърифладилар. Аслида «босмачилик» ҳаракатининг асосий мафкурачилари «Уламо» партияси вакиллари эди. «Шўрои исломия» партиясининг асосчилари муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори ва бошқа жадидлар большевиклар ташвиқотига ишониб, тинч йўл билан Туркистонда мухтор республикаси ўрнатиш мумкин деб ҳисоблаб, Фарғона водийсидаги миллий-озодлик курашини фаол қўллаб-қувватладилар. Натижада Носирхон тўра Камолхон ўғли, муфтий Садриддинхон Махсум Шарифхўжа ўғли каби «Уламо»чилар 1918—1923 йиллардаги Туркистон халқлари миллий-озодлик урушининг асосий мафкурачилари бўлиб қолдилар. Улар гарчи Мадаминбекнинг шубҳали ўлимига таассуф билдирган бўлсалар-да, аммо Кўршермат тимсолида муслмонобод Туркистон давлати қуриш тўғрисидаги ўз ғоялари тимсолини кўрдилар. «Уламо»чилар Кўршерматни Туркистон халқининг изчил, қўрқмас паҳлавони сифатида таърифладилар. Бу билан Мадаминбек гўё изчиллик кўрсата олмагани ва қўрқоқлик қилгани учун номуносиб раҳбар эди, деган тушунчани халқ оммаси онгига сингдирмоқчи бўлдилар. «Уламо» мафкурачиларининг бу нуқтаи назарлари қисман бўлса-да, хорижий тадқиқотчилар асарларида учрагани учун Кўршерматни улуғлаш, уни Мадаминбекдан устун қўйиш майллари бор эди.

Аслида Мадаминбекни йўқотиш билан Кўршермат саёз фикрловчи шахс ва давр талабларидан узилиб қолган йўлбошчи эканини намоён этди, холос. Чунки 1920 йил 14 майдан кейин Туркистондаги воқеалар ривожига назар ташласак, Мадаминбек олдиндан фаҳмлаган фожиа рўй берди: Кўршермат ва бошқа қўрбошилар қанчалик чиранишмасин, қизиллар ҳужумига бардош бериш қийин бўлди. Натижада миллий-озодлик кучлари сулҳга рози бўлишди.

Кўршермат 1921 йил 9 мартада Алиёрбекни ўзидан вакил қилиб, қизилларга қуйидаги шартлар билан таслим бўлажagini маълум этди. Биринчидан, шариат асосида мусулмонлар ҳақ-ҳуқуқини муҳофаза қилиш, иккинчидан, мустақил қозилар сайлаш ва, учинчидан, озиқ-овқат разверсткасини бекор қилиш. Агар эътибор берган бўлсангиз, Мадаминбек билан келишувга кўра, Советлар бунга рози бўлибгина қолмай, яна миллий-озодлик кучларида қурол-аслаҳа қолиши, Қизил Армия таркибида миллий қисмлар бўлиши, уларнинг доимий қароргоҳи бўлиши ва қўрбошилар уларга бошчилик қилиши, озодлик кучлари раҳбарлари ҳукумат таркибига киришига рози бўлгандилар. Орадан ўн ой ўтгач, кучлар нисбатидаги ўзгаришларни ҳисобга олиб, қизиллар Кўршерматнинг арзимаган талабларидан ҳам бош тортдилар.

Кўршермат 1921 йил августида яна сулҳ таклиф этди. Бунда ҳам шариатга йўл қўйиш, масжид, мадраса ва диний мактаблар очишга монелик қилмаслик, қозичилик тузумини барпо этиш, вақф ерларини диний жамоаларга қайтариш, деҳқончилик, ҳунармандчилик, яъни кичик тадбиркорликка йўл бериш ва қўрбоши гуруҳларини Қизил Армия сафига қабул қилишга розилик бериш назарда тутилган эди. Большевиклар бу шартларнинг барчасини рад этдилар.

Гарчи большевиклар қўрбошилар билан сулҳ тўғрисидаги музокараларга рози эканликларини тантанали равишда эълон қилган бўлсалар-да, аммо Мадаминбек билан бўлган музокараларда ва келишувда йўл қўйган хатоларини такрорламаслик чораларини кўрдилар. Бунга кўра маҳаллий амалдорлар ва Қизил Армиянинг жойлардаги қўмондонлари «босмачилар» билан вақтинчалик музокаралар олиб боришлари мумкин эди, лекин улар билан ҳар қандай битимга келиш маън этилди. Фақат марказий ҳукумат орқалигина бир битимга келиш шарт қилиб қўйилди.

Туркистон қўғирчоқ ҳукумати 1921 йил 18 сентябрда Фарғонада фавқулодда ҳолат эълон қилди ва ҳарбий диктатура ўрнатди. «Сиёсий учлик»лар ташкил этилиб, уларга фавқулодда чоралар кўриш ваколати берилди.

Ленин Туркистондаги воқеаларни зийраклик билан кузатиб борар, бу бой ўлка «Қизил империя» таркибидан чиқиб кетмаслиги учун бутун чораларни кўрарди. У Туркистонга Л. Троцкий, С. М. Будёний ва С. С. Каменевни жўнатди. Фарғонага келган РСФСР ҳарбий ишлар халқ комиссари Троцкий шафқатсиз жазо чоралари кўриш ҳақида буйруқ берди ва бу буйруқни бажаришга шахсан ўзи бошчилик қилди. Ўз отлик бригадаси билан келган Будёний Фарғона водийси бўйлаб жангга кириб, Гуручмозордаги мустаҳкам истехкомни эгаллади. Шиддатли жанглардан сўнг Исломукул ва Қоравой кўрбошиларнинг 800 йигитининг кўпини қириб ташлади. Қизиллар қирғиз Муҳитдинбекни Кўршермат билан гиж-гижлатиб қўйишга муваффақ бўлиб, Гарбува истехкомини эгалладилар. Кейинчароқ Муҳитдинбекни 7 та шериги билан қўшиб туриб отиб ташладилар.

Қизиллар «босмачилар» билан ҳар қандай музокараларни тўхтатиб, улардан сўзсиз таслим бўлишни талаб этдилар. Таслим бўлишдан бош тортган «босмачилар» ва кўрбошиларнинг хотинлари, болалари, қариндош-уруғларини гаровга олдилар, муайян муддатда таслим бўлишга келмаганларнинг қариндошларини отиб ташладилар. Шафқатсиз террор бошланиб кетди. Кўрбошиларни тўда-тўдаси билан хўжа кўрсинга суд қилиб, кўпларининг ўзларига гўр қаздириб, ўша ерда отиб ташладилар. Марғилонликларнинг гувоҳлик беришича, ҳозирги «Оталар чойхонаси» худудида қабристон бўлган, Суд тугаши биланоқ, қазиб қўйилган ҳандақларга кўрбошилар туширилган, уларнинг елкасигача чуқурга жойлаб, Қизил Армия жангчилари — асосан руслар уларнинг бошини мўлжалга олиб, берилган буйруққа биноан бир вақтда отишган ва ҳали жони чиқиб улгурмаган одамларнинг устидан тупроқ тортиб юборишган.

1920 йилда бошланган очлик қаҳатчиликка айланиб, биргина Фарғона водийсининг ўзида 800 минг одам, уларнинг кўпчилиги болалар ҳалок бўлишган. Кўча-кўйларда, масжид ҳовлиларида, қабристонларда кўмилмаган ўликлар чўзилиб ётарди. Ўша пайтдаги ҳукумат аъзоларининг гувоҳлик беришича, 30 километр масофада ҳали жасади совуб улгурмаган 17 та ўликни кўришган.

Кўршермат 1922 йил охирида укаси Нурмуҳаммад-бек билан хорижга қочишга улгурди. Унинг акалари ҳалок бўлишди. Янги амир ал-муслимин бўлган Ислом Паҳлавон кейинчароқ қўлга олиниб, ўз сафдошлари билан бирга қатл этилди. Ашт туманига қарашли Ашоба қишлоғида кучли истеҳком қуриб, қизилларга катта талофатлар келтирган тожик Раҳмонқул қўрбоши шўроларга таслим бўлгач, ўнта сафдоши билан отиб ташланди. Ўша пайт маълумотларига кўра, 100 дан ортиқ таниқли қўрбошилар ваҳшийларча қатл этилди, уй-жойлари мусодара этилиб, қариндош-уруғлари сургун қилинди.

Шуҳратпарастлик, вилоятпарастлик, уруғ-аймоқчилик касри натижасида Туркистондаги миллий-озодлик уруши муваффақиятсиз тугади ва бу жанглар иштирокчиларининг кўпи ўлдирилди, каторгаларда, сургунларда чириди, бир қисми хорижга қочиб, ўз жонини сақлаб қолди. Йўл қўйилган битта сиёсий хатонинг оқибатлари шунчалар даҳшатли ва фожиали бўлди.

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Чоризм тарих саҳнасида тушишга мажбур бўлгач, Россияда янги ижтимоий-сиёсий тартиблар, тенгликка асосланган миллий муносабатлар учун кенг ва равон йўл очилди. Вақтли ҳукумат Таъсис мажлисига тайёргарлик кўра бошлади, бунда бўлажак давлатнинг сиёсий қиёфаси белгиланиши лозим эди. Россиянинг бундан кейинги ривожига тоталитар режим негизида истиқболсиз эканлиги кўп арбобларга аён бўлиб қолган эди. Бошқача айтганда, Фарбий Оврупа мамлакатлари андозаларига яқин ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш тарихий зарурат бўлиб қолган эди. Бироқ Ленин бошлиқ рус большевиклари Россияда тамоман янги шаклдаги, ҳатто чексиз ҳукмдор ҳисобланган подшолик тузумидан ҳам даҳшатлироқ давлатнинг тоталитар шаклини қарор топтиришни афзал кўрдилар. Аммо улар бу ниятларини «демократия», «инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш», «миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш» каби сохта иборалар остига яширдилар. Яъни Лениннинг ўзи иккиюзламачилик сиёсатига асос солди.

Халқаро ахборот академиясининг академиги, профессор Ражаб Исломбек айтганидек, Россия халқини

«кўпинча жаҳонгирлик шуҳрати учун яшаган кишилар бошқарган ва озодликни сўндириш жараёнида улар на фақат бошқа халқларни, айтиб чоғда ўз халқини ҳам кулик кишанларига солишган». Р. Исломбек сўзини давом эттириб яна бундай дейди: «Мабодо 1917 йилдаги ақлсизлик кунлари бўлмаганда ҳамда мачит ва черковларни бузиб, имон-эътиқодли кишилар қувғин қилинмаганда, одамлар қалби хасталанмаганда, акани укага, болани отага қайраб қўйиб, миллионлаб бегуноҳ кишилар ҳаётдан кўз юмишларига сабабчи бўлинмаганда, Россия ва унинг саҳий, меҳмондўст халқи ҳамда меҳнатсевар ва тинчликни улуғловчи Туркистон ўлкаси халқлари ҳозиргидан кўра яхшироқ яшаган бўлардилар» (31/389).

Фалсафа тили билан айтганда, ижтимоий муносабатларда тараққиётнинг янги босқичига чиқиб олиш учун ўша ўтган, эски нарса, ҳодиса, жараёндаги ҳали тараққиётга хизмат қиладиган жиҳатлар албатта сақланиб қолиб, ўшанга таянган ҳолда янги босқичга ўтиш лозим топилганда нима бўлар эди?! Ўшанда Россия, Украина, Белоруссияда фуқаролар уруши чиқармиди? Марказий Осиё халқларининг қони дарё бўлиб оқармиди? Ўн минг, юз минглаб одамлар каторгалар, сургунларда азоб-уқубат чекармидилар? Асло! Россия учун Ленин бошлиқ большевиклар танлаган йўлдан ўзгача, яъни инсонийроқ йўл ҳам очилган эди. Тарих собиқ Россия империяси халқларига катта бир имконият берган эди. Улар озод, эркин, тенг яшашга ўтиш асосида демократик жамиятда фаровон турмуш кечиришлари ҳам мумкин эди. Аммо Ленин ва Сталин бошлиқ нодон сиёсатчилар жамият тараққиёти қонунларини назар-писанд қилмадилар.

Хўш, ўзини зўр файласуф деб билган Ленин ва унинг қўмандаси билиш назарияси диалектик услубидаги бу қонуниятдан беҳабармиди? Бошқалар бу қонуниятнинг нозик жиҳатларига ақллари етмаса-да, аммо Ленин буни яхши биларди. Шунинг учун ҳарбий коммунизм сиёсати ўзини оқламагач, пул-товар муносабатлари — бозор иқтисодига ўтишдан иборат янги иқтисодий сиёсат (НЭП)ни белгилаган эди у.

Бир томонда НЭП, иккинчи томонда бутун мулкни давлат ихтиёрига олиш, қишлоқ хўжалигини шитоб коллективлаштириш бир-бирига сиғишмайдиган сиёсат эди. Мулкчиликнинг давлат монополиясини юзага келтириш ўз-ўзидан зўрлик ва зўравонликка асосланган қан-

дайди ҳарбий-сиёсий режимни тақозо этар эди. Бунинг ташкилотчиси бутун иши деярли махфий ташкил этиладиган РКП(б), кейинчалик ВКП(б) ва КПСС Сиёсий бюроси бўлди. Сиёсий бюро, гарчи коллектив муассаса ҳисобланса ҳам, амалда Биринчи ёки Бош котиб чекланмаган ҳуқуққа эга бўлган Олий ҳокимият эгаси эди. Бу ноқонуний ҳокимият давлат маҳкамалари ва сиёсий, ижтимоий ташкилотларни ўз иродасига бўйсундириш учун махфий шафқатсиз жазоловчи маҳкама — ГПУ, сўнгра хавфсизлик қўмитасини (КГБ) жорий этди. Шу тариқа собиқ СССРда, фуқароларгина эмас, бутун давлат ва жамоатчилик муассасаларини ҳам ҳуқуқсиз ҳолга келтирадиган механизмга асос солинди. Уни Ленин бошлаб, Сталин қиёмига етказди. Сталин фаолиятини қаттиқ танқид қилган Н. С. Хрушчев ҳам, бу фаолият тўғрисида лом-мим демаган Л. И. Брежнев ва уларнинг маслакдошлари ҳам халққа қарши ана шу сиёсий тузумдан воз кеча олмадилар. Зеро бу тузум шундай темирбетондан қурилган эдики, у қўрғонда бюрократ (идоравий ҳоким) учун ниҳоятда қулай, илиқ маскан тайёр, бу қўрғон ичида ўтириб олиб, халқни давлат ишларига аралаштирмасдан паразитлашган ижтимоий тоифа манфаатларига мувофиқ келадиган турли қонунлар, кўрсатмалар ва фармонлар чиқариш имкониятига эга бўлди.

Собиқ СССРда ижтимоий ва миллий сиёсатда буюкрусчилик ва буюкдавлатчилик шовинизми устиворлик қилгани натижасида халқлар қалбида миллат манфаатларини ҳимоя қилиш, миллий қадр-қимматни тиклаш ҳис-туйғуси сўна бошлади. Буюкрус шовинизмидан аввало рус халқининг ўзи катта зарар кўрди. Русларнинг жумҳуриятларга тарқалиб кетган 30 миллиондан иборат қисми миллат ва Ватанни севиш ҳис-туйғусидан маҳрум бўлиб қолди. Одам боласи учун бундан ортиқ бахтсизлик бўлмаса керак.

Тарихнинг халқларга қарши сиёсатга нисбатан интиқоми шу бўлдики, «социализм» шиорлари остида барпо бўлган давлат қулади. Унинг харобалари устида мустақил миллий давлатлар қад кўтарди. Энди бу давлатлар мустаҳкам миллий заминга эга бўлиши ниҳоятда зарурдир. Ана шунинг учун ҳам ўзбек халқи тарихий хотирасини тиклаш, шу аснода миллий онг ва сўна бошлаган миллий ватанпарварлик ҳис-туйғуларини ривожлантириш заруратдир.

Турон элида босмачилар ва босқинчиларга қарши

халқ курашига бошчилик қилган нурли юлдузлар кўп. Мадаминбек шуларнинг биттаси. Унинг қисқа, аммо ибрат бўладиган ҳаёти шу билан ҳам эъзозлики, у мулкни давлат монополиясига айлантирилиши, давлат тузуми сиёсатини белгилашда миллий жумҳурият халқларини четлаштириб қўйиш ёмон оқибатларга олиб келишини фаҳмлаган, бинобарин, ана шу зуғумга қарши бош кўтарган Туркистон халқлари намоёндаларига раҳбар бўла олган тарихий шахс эди.

* * *

Муҳаммадаминбеклар фожиаси большевиклар Сиёсий бюроси амалга оширган иккиюзламачилик, мунофиқлик сиёсатининг натижаси эди. Ўша кезларда Мадаминбек каби ўзбек ўғлонлари мулкчиликнинг давлат монополиясини вужудга келтириш яхшиликка олиб келмаслигини пайқаб, бундай разолатга қарши курашиш учун қўлга қурол олишга мажбур бўлган эдилар. Аммо Советлар, унинг арбоблари эълон қилган ваъдалар одамларда, жумладан, Мадаминбекда ҳам даставвал қандайдир умид учқунларини уйғотган эди. Ундай одамлар Марказий Осиёнинг ҳар бир туман, шаҳар, вилоятида бор эди. Улар ички босмачилик ва ташқи босқинчиликка қарши курашга отланган эдилар. Аммо ўша кезларда бу кучларни бирлаштира оладиган сиёсий партия бўлмади, борлари ташкилий жиҳатдан ниҳоятда ожиз, сиёсий жиҳатдан етук эмас эди. Ислом шиорлари эса у кучларни жипслаштира олмади. Чунки чор мустамлакачилиги шароитида сиёсийлашган дин амалда мулкдор синф ва давлат маҳкамалари хизматчиларининг югурдагига айланиб, халқ қалбидан узоқлашган эди. Совет ҳокимиятининг ҳавойи ваъдалари миллий кучларнинг бирлашишига, айниқса миллий сиёсатчилар билан ҳарбийлар ҳамкорлигини йўлга қўйишга монелик қилди.

Шаҳобиддин Яссавийнинг ёзишича, 1918 йилдан эътиборан Туркистоннинг барча вилоятларида миллий-озодлик ҳаракати авж олган. Мана улар: Қирғизистонда Бектош қўрбоши, Муҳаммадали понсот, Ҳайит Баҳодир қўрбоши, Муҳитдин қўрбоши, Ҳожибек қози, Холхўжа Эшон, Маҳмуд қўрбоши, Фойиб понсот, Нурмуҳаммадбек қўрбоши; Тожикистондан Фузайл Мақсум, Соҳибқори, Ҳамидбек ботир, Холбўтабек, Мустафо Курбон, Иброҳимбек (Лақай), Тўхтамишбек, Мулла Орзиқул ботир, Раҳмонча, Мулла Саид Мурод, Ав-

лиёхўжа Эшон, Эшонхон, Аҳмадхон, Асрорхон қўрбошилар; Қозоғистондан Аҳмад қўмондон, Элмурод қозоқ ботир қўрбошилар; Кавказ татарларидан Дониёлбек, Карим ботир қўрбошилар; Туркменистонда Ҳамроқул, Гадо, Мулла Жумча, Мулла Ортиққул, Эргашча, Мулла Сафар, Мулла Рўзиқул қўрбошилар бошчилигидаги ватанпарварлар душманга қарши курашганлар.

Ўзбекистоннинг деярли ҳамма вилоятларида қўрбошилар бошлиқ миллий-озодлик кучлари ҳаракат қилганлар. Қўқонда Кичик ва Катта Эргашлар, Тўпчи қўрбоши, Ислон паҳлавон, Қўчқор понсот, Кичик Ҳайит ботир, Рустам қўрбоши; Андижонда Раҳмонқул, Парпи, Қозоқ, Исроил, Мулла Пўлат, Шокир, Абдужаббор Маҳдум қўрбошилар; Фарғонада Қорабой, Ҳамдам, Муҳаммад Рўзи понсот, Алиёрбек, Тўхтасин понсот, Мадаминбек, Соли маҳсум, Шермуҳаммадбек, Нурмуҳаммадбек; Наманганда Тешавой, Раҳмонқулбек, Бойтуманхожи, Пўлатхон Фидойи, Дадабой понсот, Қоракулбек қўрбошилар; Шаҳрихонда Мирза тоға, Йўлдош паҳлавон, Абдулла, Аҳмад паҳлавон, Юнус паҳлавон, Холмуҳаммад, Асқар, Маҳрум, Жўра яхши, Рустам, Пўлатхон, Тўражон қаҳрамон, Нўъмонқал, Мулла Абдураззоқ, Раҳмонберди халфа, Қори Абдусалом қўрбоши ва бошқалар; Самарқандда Баҳромбек, Жабборбек, Очилбек, Ҳамроқулбек қўрбошилар ва Очил тўқсоба; Жиззахда Ниёзбек, Туроббек қўрбошилар; Қаршида Бўри тўқсоба, Шараф ўзбек, Баҳромбек, Ҳўжамбек қўрбошилар; яна жойи номаълум бўлган Ўсар паҳлавон, Жонбоз, Абдураззоқ, Тўрабоши, Темурбек баҳодир, Абдурахим понсот, Давлатминурбек ботир, Абдулқодирбек, Абдурасулбек, Мулла Хотам, Ҳудурш қўрбошилар ҳамда туркиялик Ғози поша, Черкес Ҳусайн, Форук афанди, Ҳожи Соме афанди бошчилигида озодлик курашчилари қизилларга қарши курашга бошчилик қилдилар.

Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, ҳар бир қўрбоши ихтиёрида 20 тадан тортиб 1800 нафаргача йигит (аскар) бўлган, демак, Шаҳобиддин Яссавий ҳисобларича, 114 та қўрбоши бўлса, қўлида қурол билан большевизмга қарши курашга отланганлар 100 мингдан ортиқроқ кишига боради. Агар бу куч 1918—1919 йилларда бирлашганда борми, на фақат Марказий Осиёни, балки турк элатлари яшайдиган бутун Волга ва Ёйиқ (Дон) дарёлари бўйлари ҳудудлари, Озарбойжон-

ни ҳам большевизмдан халос этиб қудратли Турон давлатини барпо қилиш имконияти туғилган эди. Маълумки, реал ва мавҳум имконият бўлади. Агар имкониятнинг воқеликка айланиши учун шарт-шароит бўлса, реал имконият мавжудлигидан нишонадир. Шу маънода 1918—1920 йилларда туркистонликларнинг мустамлакачилик кишанларини улоқтириб, мустақил давлат барпо этишлари учун реал имконият туғилган эди. Аммо ана шу умумхалқ курашига бошчилик қиладиган етук шахс топилмади, борларини эса обрўсизлантириш майли кучлилик қилди.

Марксизмнинг тарихда шахснинг ҳал қилувчи ролини эътироф этмаслиги ҳам реал ҳақиқатга тўғри эмас. Оломон фақат тарихий шахс бошчилигидагина халққа, миллатга айланиб, ягона куч сифатида бирлашиши мумкин. Туркистон халқлари бошини қовуштирадиган ва кўпчилик эътироф этган нуфузли бир шахс бўлганида, Марказий осиеликлар рус большевикларига асло тобе бўлмас эдилар. Айнан уларга бошчилик қиладиган бообрў шахс йўқлиги сабабли на фақат халқ оммаси бўйнига мустамлакачилик кишанлари осилди, шу билан бирга, юқоридаги қўрбошилар ва улар ихтиёридаги йигитларнинг кўплари отиб ташланди, баъзилари хорижга қочиб кутулиб қолдилар. «Босмачилар»нинг қариндошуруғлари қувғин қилиндилар ёки қолганлари бир умр ҳақорат остида яшадилар.

1918—1923 йилларда Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатини ўрганган хорижлик тадқиқотчилар Арнольд, Бейли, Масселл, Олқоб, Э. Каррер д'Анкосе, Монтей ва бошқаларнинг фикрича, Туркистон миллий-озодлик кучлари орасида мустаҳкам бирлик бўлмагани, қўрбошилар ўртасида доимий душманлик, озодлик кучларидаги этник ва диний тарқоқлик уларнинг пировардида енгилишига олиб келди. Уруғ-қабилалар ўртасидаги келишмовчиликлардан қизиллар фойдаландилар. Парк ва Массел каби тадқиқотчилар миллий-озодлик кучлари мағлубиятида мафкура қашшоқлиги ҳам салбий рол ўйнаганини таъкидлашади. Миллий шиорларга нисбатан диний шиорларнинг устиворлиги, жадидларнинг Советларга қарши «демократикроқ методлар билан курашиш» тўғрисидаги ҳаётдан узилган тезислари ҳам кучларнинг бирлашишига ҳалақит берганлигини тадқиқотчилар алоҳида таъкидлаб кўрсатишади.

Миллий-озодлик ҳаракати Фарғона водийси (Кў-

қон, Марғилон, Наманган, Андижон, Ўш, Жалолобод, Хўжанд)да жуда кенг тус олгани учун Совет ҳукумати Фарғона фронтини тузишга мажбур бўлди. 1919—1920-йилларга келиб, Мадаминбек бошлиқ озодлик кучлари кўпчилик эътироф этган ҳарбий кучга айланди. Айни ўша пайтда Бухоро амирлиги, Хива хонлиги уларга ёрдам бермай, ўз таназулларига замин ҳозирладилар. Сурхондарё, Қашқадарё, Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд, Душанбедаги ҳамда туркман даштларида ҳаракат қилган озодлик кучлари бирлашиб, бир қўмондонлик остида ҳаракат қилишни хаёлларига ҳам келтирмадилар. «Ажралганни бўри ер» деганларидек, Туркий халқлар ўртасидаги азалий тарқоқлик, ягона муштга бирикиб зарб беришнинг қийинлиги, бирлаша олмаслик туйғуси ва ўзибилармонлик бу гал ҳам панд берди, Совет ҳокимияти янги мустамлакачилик сиёсатининг тантанаси учун бундан усталик билан фойдаланди: озодлик кучлари ораларига нифоқ солиб, алоҳида-алоҳида ҳолда уларни тор-мор келтирди. Демак, юртпарастлик, вилоятпарастлик, қариндош-уруғпарастлик Марказий Осиё халқлари бошига, илгари тарихда бўлганидек, янги кулфатлар келтирди. Тарихдан маълумки, Хитой ҳоқонлари, Эрон шоҳлари, грек-македониялик жаҳонгирлар, араб халифалари, мўғул хонлари, рус истилочилари туркларнинг табиатига сингиб кетган бу маҳаллийчилик майлларидан фойдаланиб, уларнинг орасини бузиб ҳукм суриб келганлар.

Кўршермат сингари тумшуғидан нарини кўра олмайдиган, Холхўжа сингари имонсиз, амалпараст ва гина-кудуратчи, Тўйчи ва Қоровой каби хоинлар, Хўжаев сингари калтабинлар турк қавмлари орасида доимо топилган. Улар душманлар тегирмонига сув қуйиб, тарихнинг энг қалтис, бурилиш нуқталарида Мадаминбек сингари шахсларни, фидойиларни маҳв этганлар ёки четга суриб қўйиб, ўз ватанлари, халқларига хиёнат қилганлар.

Бу ҳақиқатни баралла айтиш, тарих сабоқларидан хулоса чиқариш мустақил ривожланиш ва миллий давлат қуриш йўлига кирган Марказий Осиё халқлари учун ниҳоятда муҳимдир. Собиқ Совет Иттифоқи доирасидаги, жаҳон миқёсидаги ҳозирги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий вазият бу минтақа халқларининг бирлашиб ҳаракат қилишларини тақозо этмоқда. Ҳар қандай гина-кудурат, миллий низоларга барҳам бериб, мустақиллик пойдевори мустаҳкам бўлиши учун ўз кучлари,

моддий ва маънавий имкониятларини бирлаштиришлари, шу бирлик, бирдамлик руҳини барқарор этишларини давр тақозо этмоқда.

Воқеалар ривожини шуни кўрсатяптики, Собиқ Иттифоқдан мерос бўлиб қолган зўравонлик — яккабошчиликка асосланган давлат тизими (структураси)ни сақлаб қолиш тарафдорлари (бюрократлар) билан ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини вужудга келтириш тарафдорлари (демократлар) ўртасида ошкора ва пинҳона кураш кетмоқда. Бу кураш қуролли тўқнашувларга айланиб кетмаслиги учун демократик институтлар барпо этиш, ошкоралик ва фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйиш сиёсати изчиллик билан амалга оширилмоғи зарур. Халқ оммаси Совет ҳокимияти (тўғрироғи, Сиёсий бюро ҳукмронлиги) йилларида карахт ҳолга келиб қолди. Миллий онг, миллий гуруҳ ва ифтихор ҳис-туйғуларини сўндириб юбориш учун большевиклар маҳкамалари халқ фидойиларини қатли ом қилиш, сургун, каторгаларда чиритиб юбориш билан чекланмай, халқларни тарихий хотирадан ҳам маҳрум этдилар. Унинг қаҳрамонларига тавқиляънат тамгаларини босиб, бадном қилдилар. Шунинг учун Мадаминбек каби халқ қаҳрамонлари хотирасини улуғлаш тарихий заруратдир.

Мустақиллигимизни маънавий-руҳий жиҳатдан таъминлаш йўлларида бири бўлган чинакам миллий қаҳрамонларимизни излаб, аниқлаб топиш осон иш эмас, аммо ниҳоятда зарур юмушдир. Бунда қош қўяман деб кўз чиқариб қўйишдан эҳтиёт бўлган маъқул. Зеро «босмачилик» ҳаракатида миллий манфаатлар йўлида Мадаминбек каби ўзини фидо этганлар ҳам, тор шахсий манфаатларини деб халққа кўп озор берганлар ҳам бўлган. Мана шунга хушёр бўлишимиз лозим.

ШИФАЙДАГИ ТАНҲО ҚАБР

Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ,
Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ.
Мен халқимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганнинг тилагида яшайман!

Сўкчилик маҳалласи Тошлоқ тумани ҳокимиятига жуда яқин, бозор дарвозаси рўпарасидаги равон йўлнинг икки чеккасига ёйилиб кетган экан. Шу йўлдан кетар эканмиз, ҳамроҳимиз Муқимжон бир дарвоза ол-

дида машинани тўхтатди. Дарвозанинг шундоққина чап томонида, ариқ бўйи, дарахтлар соясида, мўъжазгина сўрида уч-тўрт киши суҳбат қуришиб ўтиришар эди.

— Давронбек аканинг хонадони яқинми? — машинадан тушиб сўради ҳамроҳимиз.

— Мен Давронбек бўламан, хўш, хизмат?

Биз ўзимизни таништирдик, улар қуюқ сўрашиб, қўярда-қўймай ҳовлига таклиф қилдилар. Ҳовли кенггина бўлиб, унда турли мевалар бор, ишкомда узум пишиб ётибди, нарироқдаги қўйхонадан қўйларнинг овози келиб туради. Бир уй, бир далон, эски усулда қурилган уйга кирдик; деворлари токчалик бўлиб, унга турли гулли идиш-товоқлар безак сифатида қўйилган, тўрида кўрпа йиғадиган меҳроб.

Давронбек ака Турғунби опа, яъни Мадаминбек жиянининг ўғли экан.

Турғунби опа Мадаминбекнинг қабри Майдонда деб эшитгач, Совет даврида ўша жойга олиб боришни ўғлидан илтимос қилган. Давронбек ака ўша кезларда таксичи бўлгани учун онаси билан Мадаминбек қабрини топиб, дуои фотиҳа қилиб келишган ва қирғизлардан қабрга қараб туришларини илтимос қилган.

Давронбек ака ўзлари ҳозир яшаб турган уй бобокалонлари Аҳмадбек аканинг хонадони бўлганини айтди. Сўкчилик маҳалласидан тўғри, равон йўл чиқарилиши муносабати билан ҳовлининг ярми йўлга тушиб кетган.

— Мана шу йўл устида Аҳмадбек бобомизнинг ҳовлилари бўлган, ўша уйнинг ёғочларини олиб, мана шу мўъжазгина уйни қуриб олганман, — деди Давронбек ака.

Маълум бўлишича, президентимизнинг Фарғонада бўлган йиғинда Мадаминбек ҳарбий-сиёсий фаолиятига берган юксак баҳоси унинг барча қариндошлари руҳини беҳад кўтариб юборган. Улар «амакимиз, тоғамиз оқланди, оқланди!» деб бир олам қувончга тўлганлар. Зеро собиқ Шўролар даврида Мадаминбекнинг барча қариндош-уруғларини қувғин қилиш, камситиш, хўрлаш одат тусига кирган эди. Мадаминбекнинг севикли ёри Саодат опа ҳарёқларда қочиб юрар, кўпинча Мадаминбекка рафиқа бўлганини яширар эди. Мадаминбекнинг опаси Меҳринисо аянинг турмуш ўртоғини қамашди. Мадаминбекнинг акаси Мамадали ака Ёзёвон чўлларига қочиб кетиб, жонини сақлаб қолди. Умуман саркарданинг барча қариндошлари Шўролар

даврида кўнгли-кўкси ўксик, елкаси эгик, тили қисик яшашга мажбур бўлишди. Нега? Чунки уларнинг оғалари ўз миллати шани-шавкати ҳимоя қилиш мақсадида қўлига қурол олгани учун!

Биз ниятимизни Давронбек акага айтдик.

Эртаси куни Давронбек ака билан белгиланган жойда учрашдик. «Ўртаосиётранс» ҳайдовчиси Муроджон Назиров ҳожатимизни чиқаришга рози бўлибди. Биз унга миннатдорчилик билдирдик. Қабрни топишга қийналмаслик ва ерли аҳоли билан гапиришиш осон бўлиши учун Давронбек ака Нишонбой Нуриддиновни ҳамроҳ қилиб олибди. Нишонбой ака Олойда 30 йил чорвадорлик қилиб, қирғизлар билан қалин дўст бўлиб кетган экан. Йўлда фотограф Ойбек Мирзаевни олиб, 5 киши Учқўрғон сари равона бўлдик.

Кувасойдан ўтиб, Учқўрғоннинг ичкарасига томон баланд-паст йўллардан бормоқдамиз. Бундан 79 йил муқаддам Мадаминбек шу йўллардан юриб, Туркистон мустақиллиги учун жонини бергани кетаётгани кўз ўнгимдан ўтди. Икки томонда тоғлар, ўртада 50—60 метр чамаси чуқурликда тошқин Исфайрамсой оқиб ётибди. Бу тоғлар умуман Олой тоғ тизмасига кирсада, маҳаллий аҳоли ҳар бир тоққа алоҳида-алоҳида ном берган: Гавдан тоғ, Сантастау, Асолги тоғ ва ҳоказо. Йўл-йўлакай Қоровул, Майдон, Қораёғоч қишлоқларидан ўтдик. Бу узун йўл ёқасида катта-кичик қишлоқлар кўп: Тегирмон, Сурмакон, База, Лангар, Чот, Арчақўтан, Довон. Ундан уёғи Тожикистон ва Хитой ҳудудлари...

Қирғизлардан сўрай-сўрай Шиғай қишлоғига етиб бордик.

Исфайрамсойнинг юқорисидаги темир қўрғон орасида бир қабр қаққайиб танҳо турарди. Ўртасида янгина ўрнатилган мрамар тош бўлиб, унга арабча ва лотинча қилиб «Муҳаммадаминбек Аҳмадбек ўғли. 1892*—9.04.1920» деб ёзиб қўйишган. Ёзувнинг теласида ярим ой расми, остида «Туринг бегим гуноҳларни ювайлик, Босқинчини Она юртдан қувайлик» деган шеърый битик кўзимизга чалинди. Шеърый матн остида қиличнинг расми акс этганди.

Назаримизда Саодат опа умр бўйи дилида такрор-такрор айтиб юрган байтни шу тошда изҳор этиб, муҳрлаб қўйишни лозим топган, чоғи. Мадаминбеклар руҳи

* Муҳаммадаминбек туғилган йилини 1889 йил деб кўрсатиш тўғри бўлади.

Саодат опанинг фарзанди
Долдхо Содиқов

аллақачон шод бўлган, зеро, уларнинг улуғ орзуси рўёбга чиққан. Эндиликда улар олиб борган курашлар натижаси ўлароқ Туркистон (Марказий Осиё), жумладан Ўзбекистон мустақилликка эришган. Аммо бу мустақилликнинг қадрига етиш, уни мустаҳкамлаш учун фидойилар керак, ана шунда ёшларимизга Мадаминбекларнинг Ватан йўлидаги фидойиликлари олий ибрат мактаби бўлиб қолади.

Бу ёдгорлик ўрнатилганга қадар тош устида ялов ва қўтос шохи бўлган экан. Қўтос шохи темир панжаранинг кун ботиш томонидан қад кўтар-

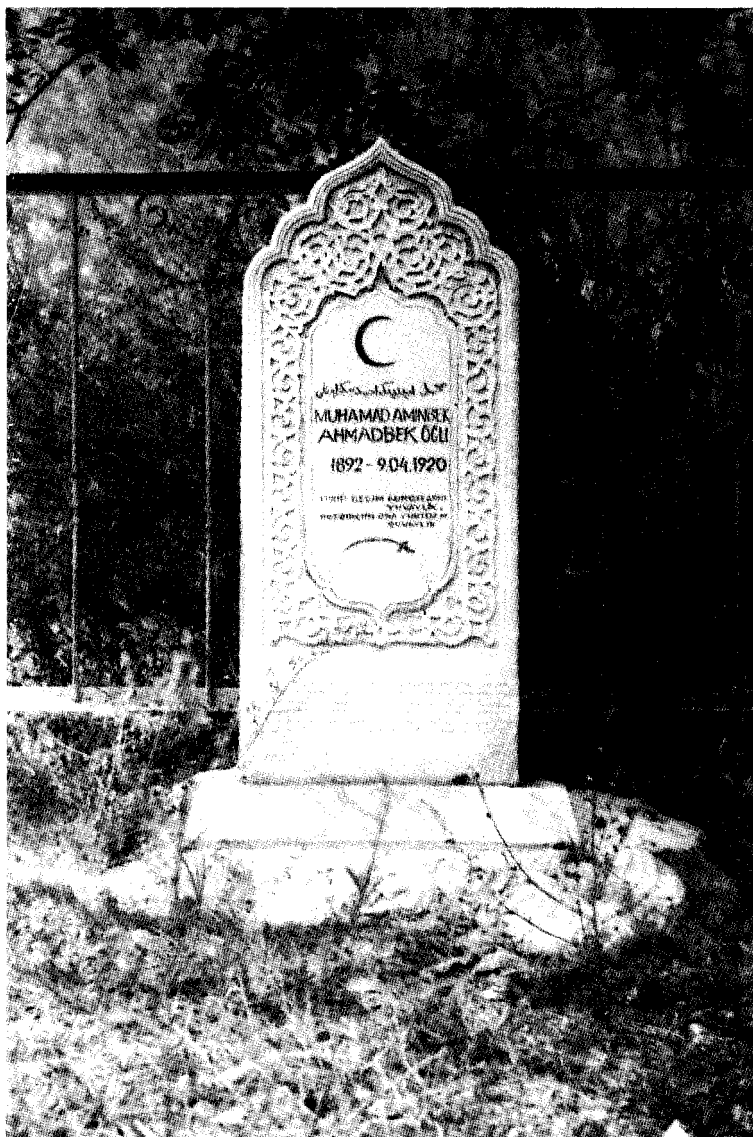
ган қатрон (қаттиқ бўлгани учун шундай аташар экан) дарахти шохлари орасида ҳамон турибди.

Муқаддас қабр ёнида майсалар устига ўтириб Мадаминбек руҳи-покига атаб қуръон тиловот этдик, дуо фотиҳа қилдик. 1920 йилнинг 14 майида айнан мана шу ерда Мадаминбек шаҳид кетган эди.

Ҳа, дарвоқе, Мадаминбекнинг ҳоки-поки ўз она юрти — Туркистон тупроғидан жой топган.

Беихтиёр муҳтарам ёзувчимиз Тўлепберген Қаипбергенов оғанинг сўзлари хотирамдан лип-лип этиб ўтади: «Агар президентимиз айтгандек, борлиқ ботирларимизга Тошкентга ёдгорлик ўрнатилса, шак-шубҳа йўқки, Тошкент Марказий Осиёнинг энг азиз ва улуғ шаҳрига айланади. Биз шу нарсаларга алоҳида эътибор бермоғимиз лозим. Яна такрор айтаман, агар Широққа, Спитаментга, Муқаннага, Мангубердига пойтахтимизда ёдгорлик ўрнатсак, Тошкент албатта, бутун туркий халқларнинг энг муқаддас ва мукаррам шаҳрига айланажак!». Тўлепберген оғанинг шу фикрларига қўшимча қилиб шуни айтмоқчимизки, Мадаминбек ҳам юқоридаги фидойиларимиз каби Туркистон халқлари қаҳрамони сафидан ўрин олишга ҳақлидир. Зеро у нафақат ўзбеклар ёки фарғоналиклар, балки барча Туркистон халқлари озодлиги, миллий мустақиллиги учун курашган ватанпарвар бўлиб, шу йўлда шаҳид кетган эди.

Э, дарвоқе, булар барчаси хаёлот мевалари бўлган

Шигај қишлоғида Мадаминбек қабри устига қўйилган ёдгорлик — мармар тош

Мадаминбекнинг Шиғай қишлоғидаги қабри олдида унга дуоифотиҳа ўқиш пайти. 1998 йил, июл

фикрлардир. Аслини олганда одамзодни хаёллар орзуларга етаклайди, орзулар яхши ниятларни туғдиради, яхши ниятлар негизда эзгулик қарор топади. Ҳали яқин-яқинларда қонхўр Фрунзе, дажжол Дзержинский, янги мустамлакачиликни Ўзбекистонда муҳрлаб кетган буюк рус шовинисти Калинин, Тошкентда ҳокимият-ни ноқонуний йўл билан босиб олган 14 рус большевик комиссарлари монументлари пойига «халоскоримиз» сифатида ўқувчилар гулчамбарлар қўйишга мажбур бўлганларида, ҳар биримизнинг кўнглимиздан ўз марду майдонларимизга ҳам ҳайкал қўйилармикан, деган фикр ўтарди. Мана, ўша ушалмас бўлиб туюлган орзулар рўёбга чиқди: бугун Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, ал-Фарғоний, Абай ва бошқаларга қўйилган ҳайкаллар қаторида Ат-Термизий, Исмоил Бухорий мақбаралари зиёратгоҳга айланди.

Орзуга айб йўқ. Олой тоғ тизмалари оралиғида, Шиғай қишлоғида танҳо бир қабр турибди. У ўзбек ва қирғиз халқлари дўстлигининг рамзидек бепоён тоғ ва тошқин сой бағрида мағрур қад кўтарган. Юқорида қип-қизил тоғ гўё Мадаминбек шаҳид кетганда тирқираб сачраган қондан гувоҳлик бераётгандек. Қуйидаги кўм-кўк тиниқ сув унинг қалби, руҳининг гўзаллигини акс эттиргандек мудом шарқираб оқиб ётибди.

КЎЧИРМАЛАР ОЛИНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ! /»Мулоқот» журнали, 1998 й., 5-сон, — 1—16-б.
2. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997 й.
3. Набижон Собир. «Адолат қарор топганидан мамнунмиз»// «Халқ сўзи» газетаси, 1998 й. 11 август.
4. Ватан ва миллат муқаддасдир. Т., «Ўқитувчи», 1996.
5. Шамагдиев Ш. А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Т., изд. АН УзССР. 1961.
6. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномаси, 1998 йил 19 июн.
7. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. Т., «Фан», 1967.
8. Ибодинов А. Кўрбоши Мадаминбек. Т., «Ёзувчи», 1993.
9. За Советский Туркестан (Совет Туркистони учун). Т., 1963 й.
10. Шкарупа М. К. Конец «Кокандских автономистов»//За Советский Туркестан. Т., 1963.
11. Зевелев А. И., Поляков Ю. А., Чугунов А. И. Басмачество: возникновение, сущность, крах. М., «Наука», 1981.
12. Вершинин С. П. Злодеяния «Кокандских автономистов»//За Советский Туркестан. Т., 1963.
13. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномаси, 1998 йил 19 июн сони.
14. Қайғизис Отабоевнинг қайгулари//«Ўзбегим» — «Звезда Востока» журналі кутубхонасининг «Ватан» серияси. Т., 1992.
15. Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма (давра суҳбати)//«Шарқ юлдузи» журналі, 1991 йил, 3-сон.
16. Давлатюсупов М. Х. Бои в Ферганской долине//За Советский Туркестан.
17. Зевелев А. И., Поляков Ю. А., Шишкина Л. В. Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов. М., «Мысль», 1986.
18. Воскобойников Э., Зевелев А. И. «Турккомиссия ВЦИК и СНК РСФСР и Туркбюро ЦК РКП (б) в борьбе за укрепление Советской власти». Т., Госиздат, 1961.
19. «Совет ҳокимияти бизга қимматга тушди» (Турор Рискулов мактуби)//«Ёш куч» журналі, 1991 йил II-сон.
20. Поликовский М. Конец Мадаминбека. Записи о гражданской войне. Т., Ф. Фулом номидаги нашриёт, 1984.
21. Яковлев Г. М. Улуғ Октябрь галабаларини ҳимоя қилиш учун Туркистонда олиб борилган қуролли кураш (1917—1921 йиллар). Т., Бирлашган нашр, 1958.
22. Чанишев Я. Д. Помощь братским народам Туркестана//За Советский Туркестан.

23. Қаранг: Токарев В. Е. Бронепоезд № 10 на боевой магистрали//За Советский Туркестан.
24. Набиев Ф. Х. Социалистическое строительство в Узбекистане в годы гражданской войны (1918—1920). Т., «Фан», 1989.
25. Ленин В. И. Асарлар, XXXIV том.
26. Разгром контрреволюционных сил в Киргизии в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. «Сборник документов 1918—1950. Фрунзе, «Илм», 1983.
27. Абдурахманов М. Мадаминбекнинг рафиқаси//«Ёш ленинчи» газетаси, 1990 йил 10 апрел.
28. Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Т., 1974.
29. Воскобойников Э., Зевелев А., Каганович Л. М. Туркистонда Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун курашда. Т., Ўздавнашр, 1946.
30. Ражабов Қ. Голиб армиянинг қора ишлари//«Шарқ юлдузи» журнали 1999 йил 1-сон.
31. Ражаб Исломбек. Тревожные времена (Ҳаяжонли замонлар). М., «Промо-медиа», 1995.

МУНДАРИЖА

Иккинчи нашрига сўзбоши	3
Арафа	9
Болалик армонлари	21
Тухмат азоби	23
Қалб тугёни	25
Ҳокимият учун курашлар	32
Хаёллар уммони	40
Амир ал-муслимин	43
«Туркистон туркистонликлар учун!»	51
Туркфронт ва Турккомиссия	62
Ҳал қилувчи жанглар	72
Сулҳгача бўлган вазият	86
Сулҳ	97
Хиёнат ва жиноят	110
Интиқом	133
Тарих сабоқлари	144
Шигайдаги танҳо қабр	151
Кўчирмалар олинган адабиётлар рўйхати	157

ИБРОҲИМ КАРИМ

МАДАМИНБЕК

Қайта ишланган иккинчи нашри

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 2000

Муҳаррир *М. Мансуров*
Безаклар *В. Куликовники*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Е. Лукьянова*
Мусахҳиҳлар *Ю. Бизаатова, Н. Мухамедиева*

Теришга берилди 06.08.99. Босишга рухсат этилди 13.12.99. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 8,40. Нашриёт ҳисоб табоғи 8,20. Адади 10000. Буюртма № 4458. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси, 700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.**